

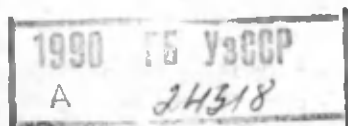
ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД
БОБУР

Тообурунома

Тошкент
«Юлдузча»
1989

Ўз1
Б79

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев
Мухаррир: Аъзам Ўктам

10 19915
3

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад.

Бобуринома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] // Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев; Мухаррир А. Ўктам].— Т.: Юлдузча, 1989.—368 б.

«Бобуринома» — ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жугрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Ўша давр ўзбек адабий тилининг ёрқин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

4803620100—88

Б 360(04)—89

360(04)—89

© «Юлдузча» нашрияти, 1989.

ISBN 5—8250—051—4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида янаб ижод этган атоқли намояналаридан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси биригача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм хазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девоний, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййин» номли шеърый рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатдир.

Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари излаша бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия» бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топишган бир қўлёмасининг факсимилесини (қўлёзма нинг айни ўзини цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан қўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, қозон босмасига нисбатан баъзи тушиб қолган жойлари ва айрим нуқсонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуқсонлардан холи эмасдир.

Қаралсин: «Бобурнома» I-қисм. Сўз боши. Т., 1948, 5—8 бетлар (Бунда «Бобурнома» қўлёма-лари, нашри ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусхавининг айни ўзини бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши исмлари, география ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берилган ва инглиз тилида ўн бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясиз араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини кийинлаштиради.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди.¹ Бу нашр янги ўабек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ луғат, баъзи бир қисқа изох ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур тексти анчагина мукаммаллашган деса бўлади. Нусхаларда маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобурнома»нинг Анқара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси² ва филология фанлари кандидати М. Салъенин русчага қилган тўлиқ таржимасини³ ҳам кўздан кечири борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, тексти мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёрланган ҳозирги нашрида ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

Аmmo илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз берили табиийдир...

Норсо ШАМСИЕВ

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур: «Бобурнома», I—II қисм. Т., 1948—1949 нашрга тайёрловчилар: Н. Шамсиев, С. Мирзаев.

² Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi, Babur, in hatirati. Gült I-II Ankara.

³ Бобуриме, ависки Бабура. Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ¹

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари кюнотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба кунини рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

«Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур» мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин киш ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға² машхурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, холо Шохрухияға машхурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйиоқ бу дарё тамом қумға сингар³, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир А н д и ж о н д у р к и м, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун

¹ Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобидир. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равишда қўйдик, бу ҳозирги йил ҳисобида 1493 йилга тўғри келади.

² Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган «Бобурнома» Лондон босмасининг биричи varaғи йўқ. 1 б varaқ текстини қ. б. дан олдик.

³ Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳақида маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажаб-турким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ¹ ёқасидоғи шоҳрухтур. Ови қуши доғи кўп² бўлур, кирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир кирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Али учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо тоибутур, бу тил билладур.

Элининг орасида ҳусн хейли бордур. Юсуф Хожаким³ мусикида машҳурдур. Андижонийдур. Ҳавосининг уфуати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

✓ Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Қўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур. Бароқўҳга мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қўйроқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудка мушрифтур, би-нафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Бароқўҳ тоғи домана-сида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлик. Тоғ тарафидин бир удуғ шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш аҳошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлик тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғ-лик қасаба йўқтур.

✓ Яна бир Марғинондур. Андижоннинг ғарбидадур. Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бў-

¹ Қ. б. — хандақтур ва.

² Л. б. — «кўп» сўзи йўқ.

³ Л. б. — Хожа Юсуф.

лур. «дона калон» дерлар. чучуклигида зардолу майхушлиғидин андак чошни бор. Самнон анорларига таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига маға солиб қурутурлар. «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштаан ва нуршару шўр элдур. Жангаралик расми Мовароуннаҳрда шоедур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби «Ҳидоя» Марғиноннинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

✓ Я н а б и р И с ф а р а д у р. кўҳиояда воқе бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўкқуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўхийдур. Исфаранинг бир шаръисиде жануб сори пушталарнинг орасида бир нарча тош тушубтур. «Санги ойна» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, пастлиғи, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима муъакисе бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўҳиоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Ҳушёр. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олғон маҳалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўҳиояларига келиб, бир йидаг ёвуқ танқислик била ўтқариб, Кобул азимати қилдим.

✓ Я н а б и р Х ў ж а н д д у р. Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин¹ ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машҳурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўи ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқе бўлубтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўк отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил² отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар топила. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўи бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безгак кўи бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чунчүк безгак бўлгондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобидини Кандибодомдур. Агарчи қасаба эмас, яхширина қасабачадур. Бодом яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодом борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарк тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонғаким, шар-

¹ Л. 6. Шайх Маслаҳат.

² Қ. 6. Мутуғил (متوغل)

қидур, ҳамиша мундин ел борур¹. Хўжандғаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елта йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо, дарвеш», «Ҳо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлбтурлар, андин бери бу бодияни Ходарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидағи қасабалар: бир А х с и д у р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улўғроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори тўққуз йиғоч йўлду. Умаршайх мирзо мунди пойтахт қилиб эди, Сайхун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқе бўлбтур. Хандақининг ўрнига амийқ жарларду. Умаршайх мирзоки, мунди пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»² масалини ёлибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундуким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай. Бухоро қовуни маишурду. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч исбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи даштур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалду. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

✓ Яна бир Косонду. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабаду. Нечукким Андижон суйи ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлғон учун, «пўстини пеш берра»³ дебтурлар. Сафо ва ҳавода ўш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, камчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочду. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳус-санам»⁴ бу тоғлардаду, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳриғиёҳ хосиятлик, ёлибо меҳриғиёҳду, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза қони ва темур қони бўлур. Фарғона

¹ Л. б.— борду.

² «Қишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

³ Мақтаб айтилган сўз: «Олдига қоракўл тери тутилган иўстин» демак.

⁴ Ябруҳус-санам — меҳриғиёҳ.

вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-гўрт миңг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлик ва улуғ доялик подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкғирлик дағдағаси бор эрди. неча навбат Самарқанд устига черик торгги, баъзи маҳал шикаст топги, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонниким, Чингяхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидьо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди. гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошқанд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ушал фурсаттин тарих тўкқуз юз секкизгача Тошқанд ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуғ ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг отаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мугазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлгон тарихда Хўжанд суйиниг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик торггилар.

Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Аҳси қўрғони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Уттуз тўкқуз ёшар эрди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шоҳруҳ мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, руҳсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатдин Дарай Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуғ Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: паст бўйлуқ, тегирма¹ соқоллик,

¹ Қ. б.— булма (بلما)

қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Қиймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва ағвори: ханавий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Ҳамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби наъми бор эди, вале шеърға нарво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики. Хитой қорвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук қорвонни андоқ қор бостиким, икки киши қугулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, қорвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чапдиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шу жоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлик отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур, Мулжирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуклар, душманликқа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда қалла хушк бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи¹ бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекретку² деган ерда, бу жиҳатдин ул мавзў бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятиға руҳсат берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекретку уруши ул вилоятға тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд павоҳисини чопиб, борадурғон ўзбек била Арс суйини муа била кечиб, яхши

¹ Л. б.— наъл ва доғи (?).

² Қ. б.— Такасекриган.

босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндурга бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ҷратена орасида Хавос деган кентга урушиб мағлуб бўлди.

В и л о я т и: отаси Фаргона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, отаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлур эди. Охир чоғларида Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фаргона, Хўжанд ва Ҷратенаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фаргона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черк тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шеърий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ҷратенада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.¹ Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

А я л о д и: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улук мен — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Кутлук Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлик. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлик эди, ғунчачи эди, Умид отлик. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳти молдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истеҳкоми ва сардорликда тақсир бўлмади.² Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маънос бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Хуррамшоҳ отлик, макбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узатгилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидагилар танимади-

¹ Л. б. — Фаргона вилояти эди ва Хўжанд ва Ҷратенаким, асл оти Усрушнадур ва Усруш ҳам дерлар, Хўжандни баъзи дохили Фаргона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ҷратенада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

² Л. б. — бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Мехрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шахрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ ғунчачи эди.¹ Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди. Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга котилди. Ушул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматиға борибтур.

Ҳ а в о т у н в а с а р о р и: Қутлуғ Нигорхоним эди. Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Махмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Тўғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есуи Тува ибн Мутугон² ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон яа Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди.³ Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроғи Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзоға олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлуқ мўғул улуси била Улуғбек мирзоға келтурдиларким, қўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа перешон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жахоншоҳ Бороний Қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шохрух

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

² Л. б.— Мўватугон (مواتوگان)

³ Л. б.— бу жумла йўқ.

мирзонинг иккинчи ўгли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўгли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг гавғосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чошиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янги-дин нари Испарада¹, Мўғулистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Муниг фитнасининг дафъига Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олгон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатга Эсан Буғахондин ямонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасига келди. Ул фурсатга Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир ок кийиз устига ўлтурғузауб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўгли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонга тушиб эди. Мен Кобулга келганда, Шохбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қашдахорда Носир мирзони қабағонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шохбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзохонни² Муборакшоҳ қалъаи Зафарга тилаганда Абобакр³ Кошғарийнинг чопқунига йўлукуб, Шохбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирликқа тушуб, ул золим бадқирдорнинг ҳабсида дунёни фонийни видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи мениг волидам — Қутлук Нигорхоним эди. Аксар қазокликларда ва фатаротларда мениг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўкқуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи; бир ўгли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўз-бак ўлтурганидин сўнг келиб, мениг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарга, хон қошига борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

¹ Қ. б. — Янгидин бери Ашпарада.

² Қ. б. — Хон Мирзони.

³ Қ. б. — Бобакр.

Зари софию нукрау арзиз¹.

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зехгир хар пимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шохбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва кизларнинг оналари бу икки эрди.

Шохбегим Бадахшон шоҳи Шох Султон Муҳаммаднинг кизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлақусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир кизиким, Шохбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абдусаид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шохбегимдин икки ўғул ва икки киз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлғои уч киздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон² дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонға машхурдур. Олачанинг важҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин кирғон учун Олача дей-дей касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда маазкур бўлғусидур.

Ўзгалардин кичик бир киздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлук, зикри бу тарихда келгусидур. Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошқандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошқанд ва Шохрухияни олғонда ўн икки мўғул навқари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки кизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилғон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошқанд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонға тушуб эрди, анинг бир кизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнгра Кошғарға Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Хусайнбек-

¹ *Ҳамма нарса:* хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ кўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

² Қ. б.— Жоникахон.

нинг кизи Улус ога эди, андин бир киз бўлур эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг харамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон ога эди. Мўгул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон огани олиб эди.

Яна бир Қоракўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюк-лук эди. Мирзонинг хушомадига насабини Султон Абусаид мирзонинг огаси Минучухр мирзога етқуриб эди.

Ғума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун¹ Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Ога Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Хирий ҳокими Оқбу-габекнинг оғасининг насилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шоҳрухияда қабагонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзога бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошга бошлатиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик эрди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик Ўш навоҳисини чоңқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фуреатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачғай² деган йилоғида эдиким. Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Хокийда эрдиким. Хирийдин ўн икки³ йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдулваҳҳоб шиговулдин арзадошт қилиб, мирзога чонтурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг писи эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра муш эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқасидин сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмоғон жиҳатидин Самарқандга Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзога Чир шикасти бўлғонда Ўратепана эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ўратепана устига келганда Ўратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулди олгондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йўлда тенгри раҳматиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Хожа Хусайибек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичқуларда қўшукдарни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мирзога хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улугроқ бек йўк эди. Фосиқ киши эрди, чухра сахлар эди.

¹ Қ. б.— Турсун.

² Қ. б.— Оққачғай.

³ Қ. б.— юз ки икки

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкандга. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллуқ, яхши таълиқ, чуқ ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй ҳумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зоғ барад устухони ман¹.

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умриғача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсу мади. Мардона киши эди. Бир мартаба Косон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чошиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқулашти. Қазоқликларда Масихо² кўхистонидин Султон Маҳмудхон қошига бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошига борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатга келди, яна бурноғидек ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилик йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин, Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулға келганда Ҳумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Мусулмон ва мутадаийин ва муттақий киши эрди ва шубҳалик таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштаъёна зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирван киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусанд мирзоға хизмат қилғон даврида ядачилик даъвосини қилур эди.

¹ Қайтиб кел, эй бахт қуши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суякларимни қарғалар олиб кетаёзди.

² Л. б. да *مسبحا* К. б. да *مسبحا* ёзилган, лекин Масчо бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлик киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлик тўкчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқликларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

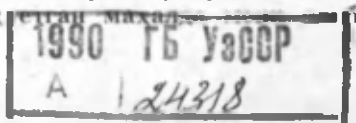
Яна бир Мир Ғиёе тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу муҳри муңда эди. Умаршайх мирзонинг охирзамонларида қўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусохиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умригача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳаззол киши эди. Фискада бебок киши эди.

Яна бир Али Дарवेश эди. Хуросонлик эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг тахти тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чухра тобини ва Самарқанд чухра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Наех таълик хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъиға ҳиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллохлик қилгон учун Қанбар Али саллох дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуг риоят тошиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга стилган маҳалда қолтоғайлиги бор эди. Пургай ва паришонғўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки қўп айтур, паришон айтур, Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била қўргон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимини олиб, Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуг подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлоноий қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсунлук бўла келгандур, зикрлари мунда муқаррар келгусидур, қўргон ичидаги беклар бу хабарни тошиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир кизининг атқаси эди, йибориб ул дағдағаларини буларнинг хоғирин рафъ қилиб, Намозгоҳға ёвуқ

ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлоноин қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғошнинг бурж ва борусининг забт ва рабтига машғул бўлдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғинон ва ул тарафларда илғор қуюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча яқдил ва якжиҳат жид ва эҳтимом била қалъадорликка машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ҷратена ва Хўжанд ва Марғилонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубога¹ тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлик Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсатни тамом эл босилдилар.

Хожа қозини ва Узуи Ҳасан Хожа Ҳусайини элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни бонс қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригиндин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зосъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуг шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми қолиб бўлди.

Яна бир буким, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, тавила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буким, бизнинг сипоҳи ва раиятнин андоқ яқдил ва якжиҳат топиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Мухаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳиседа чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол Ахсини қободи, Жаҳонгир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули кўқалтош, Мухаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикога Ахседа эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳҳум қилиб Қосонғаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзога Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Қосонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисега етганда бу беклар хонга кириб Қосонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Ло-

¹ Қубо — ҳозирги Қува.

ғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзоға олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонға топшурдилар.

Хон Аҳси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Аҳсидағи беклар ва йигитлар яхши жонлар тортилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонға ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуглат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғига келиб, қўрғон солиб, вилоятга бузугдук қила киришти. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин¹ бўлдим, бориб Кошғарийни дафъ қилгайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа қозини ораға солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақос рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар тортилар. Аҳсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонға келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинға тортилди. Бу муҳимоттин фориғ бўлгондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва наски ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукмати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубға муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинға қарор топти, Аҳси ва Марғинон Узун Ҳасанға ва Али Дўст тағойиға таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва ваҷҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мижози эътидол наҳажидин муҳарриф бўлуб, муҳрик иситма тори бўлди. Ўратепа янавоҳиси Оқеувга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўккузда қирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олгон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин удуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг кизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлик хотунни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: баланд бўйлук, қунқор соқоллик, кизил юзлук, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янгокида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорнеч чирмаб, алоқасини илгарак кошянинг устига қўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и: ханафий мазҳаблик, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.² Алалхусус Хожа суҳбатаида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

¹ Қ. б.— бекларга якин бўлдим.

² Л. б. бу жумла йўқ.

каган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатидида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўкуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида кирговул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисада гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро сяр эрди. Табиатиға имсоқ ғолиб эди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беқлари илгида эди.

М а с о ф л а р и: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисидида Оқар тузидида ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисидида Чир суйининг ёқасидида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейнидан келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бириға бокмай бузулдилар. Кўпрак черик эли Чир суйидида гарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар кў-калтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисидида ғолиб бўлди.

В и л о ё т и: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

А в л о д и: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди. Боридин улуг Робиа Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонға ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлик, хейли макбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шахид қилғонда, ани ва андоқ неча норасидани зоё қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеасидан сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди. Окбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога олди. Сўнгра Шохбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда манга кўлуб эдилар. Сўнгра қазоқликларда Хўжандка келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлудин бурупроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди. Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Махди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонга боргонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулға келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ушал фурсатта ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини ўқ қўюлди.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввали, Султон Абусаид мирзо кўлғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамнинг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутукбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди. Султон Аҳмад мирзо ошиқликлар била олиб эди, асру кўн суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлигинин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандға беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошига келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлик, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди. Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озоод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг биродарзодаси эди.

У м а р о с и: Жонибек дўлдой эди. Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, мунин эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлик киши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд хокими экан фурсатлар ўзбақдин элчи келур, ўзбақ улусида бу элчи зўрға машхур экандур. Ўзбақ зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг анинг муча-

сини бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мухтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Ихтисобам бикун он рӯз ки ёби хушёр¹.

Мир Алишер Навоий Ҳирӣдин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлгондин сўнгра Ҳирӣйга келди. Асру улуғ риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тўпчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўпчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлгонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туқгон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва мўътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша «мусҳаф китобат қилур эди».² Шагранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирзонинг гавғосида улуғлук замонида бадномлик била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвуқ урук бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди. Боки тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навқари уч мингга етиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлар эди. Баҳиши ва нурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммеъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кириш султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонавалар бузулмоғига Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулга келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эдим, филвоке риоят арандаси ҳам бор эди. Аввалги йил Ҳиндустон азимати била черик отлонгонда Сайид Юсуфбекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатта тенгри раҳматиға борди.

¹ Эй мухтасиб, мастман, бугун мандан қўлингни торт, қачонки хушёр топсанг, ўша кунни текшир.

² Қ. б.— мусҳаф ва китоб мутолаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилгон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожага иродати бор эди. Муסיқий илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Таъби назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйига борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туккон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда менинг қошимга келиб эди. Мен даги яхши риоят қилиб эдим. Кўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султонали мирзо замонда кўп улғайиб эди, навқари беш-олти минга етиб эди. Султонали мирзога хейли мутеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъан Дабусида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларқим, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлмай. Мирзодалиқта ва давлатга улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонга яхшиликлар қилгон жиҳатидан Шайбонийхон қошига борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлик ва зорлик била Аҳси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн аргун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учуц, Султон Ҳусайн Қорақўлийга машхур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Бугдо¹ эди, қавчин эди. Мардонлиги ҳам бор экандур.

Яна бир Абулқарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикога эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзога киши чоптуруб тилдилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва явбошини ўзинга қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандга келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзога бу хабар етгач ўк бетаваққуф Самарқандга келиб, беаҳқат ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча инларидин вазив ва шариф ва сипохи ва раият мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буқим, мазкур бўлгон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрг мирзони Кўк саройга чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига худ

¹ Қ. б. — Қул Муҳаммад Бағдолий.

подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Мухаммад мирзода андак гуноҳе бор эди. яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шир эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале таъби зулм ва фисққа мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди, не жой улким. аларға мундоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлады. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким. Ҳисор эли, алалхусус, Хисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлеун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва сипоҳининг амрад ўғлонлари чухра қилур кўркунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тарийқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои рен.
Ки рени дарун оқибат сар кўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки охе жаҳоне баҳам барзаад¹.

Лоҷарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандга беш-олти ой беш² ҳукумат қилмади.

¹ Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

² Беш — ортик.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА МИА¹

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлик элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога отаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлик иккинчи қизини тўй ва ойини била олғон. Сочиқни келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруқлуги бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзога боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлгондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг миждози мунҳариф бўлиб, менинг ёвуғидаги киши-қаро била ямон маош қила киришти. Ишни мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва синоҳи била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлгай эди, бисёр оқила ва мударббиро эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош қўрғонда чақарда² эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонгон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжих бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулгон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Қандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навосига келди. Хабар топиб баъзи беклар била йиғитларни анинг устига йиборилди. Илғор беклари ўалари-

¹ Тўққиз юзичи (1494—1495)— йил воқеалари.

² Қ. б. — чақарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни қоровул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоровул айирғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсоби¹ шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўки-ўк Ҳасан Яъқубнинг қочориға тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот².

Ушбу йил шубҳалик таомдин пархиз қила бошладим. Пичок ва қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавиуи ориза юланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

В а л о д а т в а н а с а б и : саккиз юз эллик еттида эди. Абу-саид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир тукқон эди.

Ш а к л в а н а м о й и л и : наст бўйлуқ, суюқ³ соқоллик, танбал, синчисизроқ⁴ киши эди.

А х л о к в а а т в о р и : яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва заботи бисёр яхши эди. Сиёк илмини хўб билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улудаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бахшиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қонда ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли котроп экандур. Сўнгралар баҳлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фиска қўи машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чухра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлик амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб чухра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки қўқалтошларини чухра қилиб эди, балки ўзининг қўқалтошдин тукқонға доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шое эдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чухра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисканинг шоматидин ўғлонлари тамом жувоимарг бўлдилар.

Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суёт ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътикод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бекот теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанеъ ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

М а с о ф л а р и : икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

¹ Л. б. — қобоб. قباب

² Емонлик қилганидан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

³ Қ. б. — бурма بۇرما

⁴ Қ. б. — сухансизроқ.

Султон Ҳусайн мирзо била, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андиҳуд навоҳисиди Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб газот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросиди Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

Вилоёти : Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ирок воқеасиди Хуросонга келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор хокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб, Ирокқа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзога мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқордилар. Самарқандга Султон Аҳмад мирзонинг қошига келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиқ Сайид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига келдилар. Андин бери Қаҳқа била Қўхтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли: Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғиғача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди.

А в л о д и : беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур, мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамининг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақосиди маазур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзоға чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Кошғарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилгонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди¹. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била кўмак йиборганда Жаҳонгир мирзоға номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасиди Боқи Чағониённий манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизта эдилар.

¹ Л. б. да йўқ.

Булар ҳам Боки Чағониёнийнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Коҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина кизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Қутлук Нигорхонининг сазйи била олдим, хейли созворлик бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хавотини ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг кизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймағи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг¹ кизи эди. Жаҳоншоҳ мирхо Бороний ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг² ўғлонлари тўрт-беш минг уйлуқ қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға туштилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбақдин эди. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди³. Бир ўғул, бир қизнинг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлиқ қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек арғунға навқар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру қўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида ўқ навқари беш-олти мингга егиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклуқ маҳкам пайдоқунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру қўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушуб эди.

^{1 2} Қ. б.— Алишербекнинг.

³ Л. б. да йўқ.

Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валиишъматзодасини кўр килди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлбдур. Домани киёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар килди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлик навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазора¹ урушида Султон Абусанд мирзо олдида даъво била мушт теғурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо даъви била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобосида Ҳисравшоҳнинг таассубига оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихула келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, гарк бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусанд мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек атқаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳазол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг тукқан иниси эди. Навкарини яхши саҳлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғига ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ адни ғийбат қилур эди. Бадзафон ва фаҳшгўй ва худдисанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳини навкар, савдаридин айриб руҳсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг кўркунчидин Андароб ва Серобқа² келиб эди. Ул навоҳидаги аймақларни босиб тадаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйнига урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шох Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сирик ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоклик барлослардиндур. Султон Абусанд мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусанд мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек аргун ва қорақўйлик³ туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо очосиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши саҳлади. Шонр эди, девон тартиб қилиб эди.

¹ Л. б.— Ҳазораспий.

² Қ. б.— Сароб (سراب)

³ Қ. б.— ва қорачуй қорақўйлик.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинага дастандозлик қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур¹, филхол бори шаҳр элига бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлига ул кун бир улуғ ийд эди. Сипоҳи ва райят Хисравшоҳнинг устига ҳужум қилмоқ мақомида бўдилар. Аҳмад Хожирхон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Ҳисор узатдилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога Ҳисорни бериб, Бойсунғур мирзога Бухорони бериб, ўғлонларига руҳсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухорога Бойсунғур мирзога киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтига ўлтургуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ушал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи ақобиридин сўзи била Самарқанд дояси била черик тортиб, Қанбой навоҳисига келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлик черик билан чиқиб, Қанбой навоҳисида масоф урушдилар. Ҳайдар кўкалтошким муғул черикнинг рукни аълами эди, ировул эди, тамом оттин тушуб, шиба кўймоққа машғул бўлди. Қалин отлик² таассублуқ Самарқанд ва Ҳисор йигитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остига-ўқ қолдилар. Мун олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин муғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйини урдурбдур.³

Андоқким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткаб-дурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруқим, минглиғ элидин эди, отамнинг⁴ олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасига етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди. Исфара кўрғониға кириб Бойсунғур мирзонинг отиға хутба ўқуб, муҳолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим соруқининг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул кунни йигитлар шўхлуқ қилиб, етган била-ўқ кўрғонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон кўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баходур улушини Сайид Қосим олди. Баходурлуқ улуши муғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўл-

¹ Қ. б. — яшуруқлуқ бўлур.

² Қ. б. — яроғлик.

³ Қ. б. — бўйниға урур эди.

⁴ Л. б. да (رئي) шаклида ёзилиши хатолир.

гонда¹ ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлук улушни Сайид Қосим олди. Аввалги кун урушда Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз² уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралик бўлди. Иброҳим соруниинг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралик қилди. Кўргон фатхидин сўнг мешинг кошимда бўлур эрди.³ Мухосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда серкўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлик асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Мухосара имтидоди кирк кунга тортти.

Охир Иброҳим сору оғиз бўлуб, Хожа Мавлоноий қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини¹ бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, қўргонни тошшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девонига тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлгон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, аниинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулваҳхоб шиғовул эрди, мен етгач-ўқ қўргонни бемузояқа тошшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияга келиб эди. Муидин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Аҳсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлгонда хон чун ота оғадурлар, бориб

¹ Элдаи ўзиб чиққан кишига баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишни уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

² Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиған махсус кийим (жиба)сиз демакдир.

³ «Аидокким ўлуқининг касратидин уч ерда хиргоҳни буюккабдурлар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган қисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини бераммаким, ҳар иккала текет орасида оа бўлсада, фарк бордир. Форсча текетнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга нукталар қўйилган, таржимада ҳам бу қол сақланди.

«Ўлуқларнинг кўнлигидан чодирини тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли қувғин бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойеунгур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфарага жўнади. Ўша кунни ёшлар шўхлик қилиб, қалъага етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани оддилар. Шу кун ҳаммадан ортиқроқ... Таибал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич... Мўғул улусида қадимдан рвем бўлиб келгандики (маъракада) халқ орасида ёлғиз чиқиб душманга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик улушини унга берилган. Аввалги кунни аткам Худойбердиға ўқ тегиб ўлди. Сўнг қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўниси ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурда бир мерган бор эди, у қўни кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатхидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

¹ Қ. б. — садоғини.

мулозамат қилсам ўтган кудуратлар рафъ бўлса, ироқда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шохрухиядин ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўр-тасида солғон улуг чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўптилар. Кўрушуб, ёниб юкун-гандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсаттилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Аҳси ва Андижон сари азимат қилдим. Аҳсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Аҳсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом била намози хуфтан орасида Андижонга келдим¹. Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижон вилоятининг саҳронишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Кошғар орасидағи тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда уй ўрниға кўтоғ сахларлар. Кўтоғлари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмас-турлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким. Чакракдин мол олиб, черикка нима тегурғай. Қосимбек бориб, йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг ўрателанинг устигаким, муд-датлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масихо кўҳистонлариға чиқиб, атқаси Шайх Зуннунни ўратепада қўюб эди, Хўжандин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тарийқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёк ва яланғоч кел-ди.

ўрателанинг навоҳисиға келдук. Чун киш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлуқини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кун-дин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси ўратепа устига юруди, ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон ўратепани Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонга берди. ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача ўратепа Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонда эди.

¹ Қ. б.— кирдим.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО ВА ТИСЪА МИА¹

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, киш Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизга муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо қордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадаги черикни гофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлик беш-олти юз ўбдон кишини Қилиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Қилиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзога келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллигинин ё Боқи Чағонийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулгон йўсулук Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди³. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юқори Сира тоғ⁴ йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошига, Самарқандга борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Ҳисор кўрғонини Боқи Чағонийний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Кучбекнинг отаси беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийхондин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

¹ Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

² Қ. б. — келгач бетаввақуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишининг.

³ Қ. б. — Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди.

⁴ Қ. б. — Сарв тоғ.

Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад¹ дуғлат Султон Ҳусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушдук мўғуллар била бу бузуғдукта Қоратегин сари торгилар. Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейинидин етарлар, опча иш қила олмаслар. Мирзобек фараңгибоз анда қилич теғурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейинидин етиб уруштилار. Султон Ҳусайн мирзонинг илгорини босиб, бу бекларнинг акеарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди. Султон Ҳусайн дуғлат ва бу султонларга тааллуқ ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушдук Султон Маҳмуд мирзо навқари мўғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотининг таъзимига қўнуб, тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштим. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр килдилар.

Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўргонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўргон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солгон нақб хейли илгари келиб эди. Қўргон эли дағи нақб солиб, бу нақбни топтилар. Қўргон эли юқоридин буларга дуд килдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори қўргон элига-ўқ ёниб, қўргон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қуюб, ташки эли нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалип тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўргон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, сарқуб қўнормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйроқ тушганда Хисравшоҳ бўлгон кишиси била ясатиб, Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишинича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риоят қилиб, ҳандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ямон, улуғ-кичик навқари тўрт-беш минг бўлғай эди.

¹ Қ. б.— Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёйи бебақо учун ва кетар навқари бевафо учун мунча ямонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навқар ва чоқари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилгон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобсининг оти сардорликқа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чикмагонлар кўрқоқликка отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Толиққоннинг Олгу тоғига¹ келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз кўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишқамиш ва Фулул ва ул тоғ доманалариға йибориб эдиким, яна ташқаридин ҳадук ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али кўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сунгги навбат мунинг таассубиға Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар кўҳ доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзоға етишти. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёғишлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвин эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлгон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон улуғ қизини Хайдар мирзоғаким, Поянда Султонбегимдин бўллуб эди. Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин кўпуб. Қундуз сари юзландилар, Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиуззамон мирзо ораға тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғиға, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғиға Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб, ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхға етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзоға бериб, анинг вилоятишиким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзоға берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийлиқлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳилари била ихтилот ва омизиш қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлик била маъшуклуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

¹ Қ. б. — Улуғ боғиға.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келтуруб подшоҳ кўтариб, Боғи Навга келдилар. Бойсунғур мирзо Боғи навда эди. Бойсунғур мирзони тутқун йўсулдуқ қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройга чиқорур хаёли қилдилар. Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар. Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо¹, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида хишт била тига кўпорғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тигани йиқиб чиқиб, аркнинг Ғотфар тарафидаги фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб, Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва синоҳлар ва жамиъ шаҳр эли ҳужуми ом қилиб, Хожанинг уйидин мирзони келтуруб, Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетўқатлиқтин сутунга ёнушти, сутунга ёнушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк саройга чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқе бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройга чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройга чиқариб кўзларига мил торттилар, жарроҳнинг ихтиёри била ё бехосст милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яхёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

¹ Қ. б. — алқисса.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яхё ҳам Бухорога борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухорога, Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била¹ бензатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандга юруди. Бу хабар шаввол ойи Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доияси била ўшул шаввол ойи-ўқ² черик отландуқ. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иписи Валини мирзога қопти³. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яхё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифок ва якжиҳатлик сўзини орага солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий қуйроқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғига кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди. Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонга. Султон Али мирзо Бухорога мурожаат қилдук.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорга ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зомидин ижозат била Самарқанд борди.

¹ Қ. б.— «била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

² Қ. б.— шаввол ойининг тўртида-ўқ.

³ Қ. б.— Вали мирзога қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА¹

Ушбу кишлокта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараккий-да эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибидин Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон ўк рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич била санчқоч-ўк оти йиқилди. Ўзи қўнар ҳолатда Маҳди Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музабзаб, кўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг ўтрусиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Саринул келди. Султон Али мирзо Хожан Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ўшийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур мирзонинг бир пора ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағилар хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлуб эдиким, ёа алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёряйлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз қазок йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсулдук ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз кўрғониға еттук. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, кўрғонни берди. Шероз Кўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр кўругиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоҳарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс¹ уч-

¹ Тўққуз юз иккинчи (1496—1497)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Ийнор.

³ Қ. б.— Султон Муҳаммад Дарвеш.

тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким. Бойсунгур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунгур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлик қилгон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра казoқликларда Масиходин хон қошига мутаважжих бўлғонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорга борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунгур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Таибалнинг бўғзига пайзаалаб йиктилар, вале тушмади. Хожаги Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуг оғаси эди, йўгон бўйнига ўк тегди. Ўшал замон тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хейли билур эди, ишноси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чикиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонга бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элнинг жихотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч курух бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртга ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичқаридин кўнгуллуқ йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чонук дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи¹ тугури. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинини андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвук чопилиб эди, ғояташ шахраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда қўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, қўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир лора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, вокиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шахрий ва бозорий ул микдор

¹ Л. б. — сози.

чикиб эдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарне шаҳрларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўргонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹ тоғининг доманасида Ургут² отлиқ қўргонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут³ устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд муҳосарасига ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидағи ниқорлар урушга тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрабодни Бадиуззамон мирзога ва Музаффар мирзога бериб, юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддатдин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилғонда мирзо анга боғишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий⁴ сўзларни мирзога гўшаки ғалаба⁵ айтти. Дағи дедиким:— Бу сўзларни унутунг.— Мирзо филҳол айттиким:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаасир бўлуб кўп⁶ йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига⁷ Балх ва Астрободқа черик торттилар. Гарзавоннинг оёғида Якчиноғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба кунни рамазон ойининг гуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйниға урдурди. Ёлғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғлиғи юруди. бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйниға урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис оролик эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди,

¹ Л. б.— Шовдор.

^{2 3} Қ. б.— да Л. б. да шаклида М. Салье таржимасида Ургут ёзилган, биз шуни олдик.

⁴ Қ. б.— бори.

⁵ Қ. б.— қилиб.

⁶ Қ. б.— «кўп» сўзи йўқ.

⁷ Қ. б.— отаси ўғлининг устига.

хаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавк ва пураб бӯлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоти бисёр бӯлуб эди. Ва қумошпӯш йигити ва тўпучоқ оти бешумор бӯлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлига учраб, иниш ва учма ерга йўлукуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиуззамон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни топшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шох Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонга мурожаат қилди.

Бадиуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-ёлинги била Қундузга, Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилиқ яроғидин мирзога ва мирзо била бўлғонларига ул миқдор хизмат ва одамигарлик килдиким, кўрганлар дедиларким, бурунги яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нукра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бӯлуб эди. Валини ва Боқини Бадиуззамон мирзога қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорга йиборди. Қўрғонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али кўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин аўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оштирок қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварга ва Зуннун арғун ва ўғли Шох Шужо арғунга ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқеоттиндураким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўъмин мирзони босар. Яна бу ажабрoқким, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўъмин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА¹

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисига қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар. йигитлар мустанд бўлгунча, Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонга элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошига тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртга келиб мулозамаат қилди.

Самарқанддағилар ул юртгин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдукким, бўлгон йигитлар яроқланиб оғландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди².

Мундоқ сипоҳи ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабоғни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосига буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу қуллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл хандақ ёқасигача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонга тахвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри июнати била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совукта ташвиш торткунча шаҳрнинг ёвуғидин кўшуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўруб, кўчуб

¹ Тўққиз юз учинчи (1497—1498) — йил воқеалари.

² Қ. б.— Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

Хожа Дийдорнинг олидаги ўланга тушудди. Қўрғонга кириб, уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун кишлоқи уйлар тайёр бўлгунча ўланга ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутавагир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлди қўрғонга кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатига баъзи Работи Хожага, баъзи Кобулга, баъзи Шерозга бориб эдилар. Бовужуд хозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилод қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъёо Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузга Хисравшоҳга ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амуни кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунғур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувга борди, кейин қолгон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунғур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлик чухраси дағи иликка тушти. Бойсунғур мирзони Хисравшоҳ дағи яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чиққач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжих бўлдук. Йўлда ақобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболга келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирида келиб аркта Бўстонсарога туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иклимдиндур. Гули (99) рамзи нуҷумий نو (56) даража ва дақиқадур, арзи — ρ (40) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд хазрати амирулмуъминин Усмон замониди мусулмон бўлгондур. Саҳобаддин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шохга машхурдур. Самарқандин Искандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд¹ дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур, Қўрғонини фаслинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ун минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок маъзаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аймман ислом-

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик. (II. III.)

¹ Л. б. — Семирқанд (Семирканд)

ким, Мовароуннахрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким аниммаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аниммаи калом икки фирқадур, бирини мотридия дерлар, бирини ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға маъсубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанг ҳам Мовароуннахрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабиде «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой. Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннахрдур.

Маъмуранинг канорасида воқе бўлбтур. Шарқи Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур. Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар. Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қора қўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч, йўлға ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меvasи хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши хавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида қўштур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ қўшқ солибтур, тўрт ошёлиқ, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятин «Ва из ярғау Иброҳимал-қавоиде (ило охирихи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилқушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эқтурубтур. Дилқушода ҳам улуғ қўшқ солдурбтур, ул қўшқта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Конягилининг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Мухаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош қўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммомнига машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, иселимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуктур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожя Насир Тусий Ҳалоқухон замонида Мароғада расад боғлатибтур. Ҳалоқухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикраможит ҳинду замонида Ўжин ва Даҳордаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлағони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичларға боқа нокисроктур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўйорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошённинг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умки бир қари. Мундоқ улуғ тошни ҳейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртаси дара бўлбтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дара бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолик ва хаволик ва мадди назарлик чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйроқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Ҳўб нонволиклари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар, Жувози қоғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолга мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар¹, хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни кўрук қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарки жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур: Хон юртига мавсум. Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана кўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Кўли мағок ўлангидур. Самарқандтин икки шаърига ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолга мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарки Пуштаи Кўҳак.

Яхши вилёети ва тумоноти бор. Улуғ вилёятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур². Самарқанднинг ғарбий тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре

¹ Л. б. — бу жумла: «хейли яхши ўлангни кўрук қилурлар. Бир йил» — тарзида ёзилб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

² Қ. б. — қаряси Бухородур.

воқе бўлбтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва хуб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятининг Ахсининг бир навъ қовуниким, «мир теурий» дерлар, мунинг қовунидин чўчүкрөк ва нозүкрөк бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олүсидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўйүб қурутуб табарруклук била вилояттин вилоятка элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори¹ товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларининг тундрок чоғир бўлмас. Мен Самарқандга аввал ичгаида Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб саба бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ҳизга девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи² беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, муича олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийиқрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобирини андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким. Насаф ва Нахнаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча отгур, гўрхошани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Ғолибо бу от Чингизхон тасаллүтидий сўнг бўлғондур. Кам оброк ердур, баҳори хуб бўлур, экин ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсуулик қушкина бўлурким, қилқуйрук дерлар. Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузур вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур. Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қорақўл вилоятидур. Борчадин поён оброкдур. Бухородин етти йиғоч ғарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.³ Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдга пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсаба орасидағи

¹ Қ. б.— парвози.

² Л. б.— навоҳи.

³ Қ. б.— бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумласи қўшилган.

тоғ воке бўлбтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъмат арзон, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлгонларча эмас. Уш-мунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматиини Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шохрух мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди: Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воке бўлбтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт.

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт¹.

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашоад,
Агар шояд ба шаш моҳаш нашоад².

Анинг тарихи ҳам тавре воке бўлбтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кушт³.

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзо-

¹ Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қўлидин шаҳидлик болини татиди. «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди.

² *عاش كشت* (Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлан-тирилса, 853 хижрий (1449—1450) йил чиқади.

³ Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмайди, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.— «башаш маҳом» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

¹ Абдуллатиф Жамшиддай шукуҳли подшо эди, Фаридун билан. Зардушт куллари қатори эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин.

² *باجين كشت* «Бобо Ҳусайн ўлдирди» ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлан-тирилса, 854 хижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқга подшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўа ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаид мирадин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди.¹ Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг ғавғосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вакоеда ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунғудек ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлгон бекларини ҳам фароҳўри ҳоллариға яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасиға риоят кўпрак воке бўлди. Ички беклар чаргасида эди. улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвинилар била олдук, аввал келганда черик элиға ўлжа-мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзога бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортгон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик тортдилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз кўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочдилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордукким. Узун Ҳасан Хожаға ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоки била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар.

Бу фитналарини ангиз қилғучи, мундин қочиб боргонларни ёмонликқа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромпамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал боргон била зоҳир ва ошқора ёмонлик макомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддуи биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон. Аҳсиға бордилар. Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзога тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларға берилғай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайду эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тарийқи била тамаъ қиладу, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важҳи бор эрди,

¹ Қ. б.— да бу жумла иук.

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлмай? Мўғул ва Андижон че-
рики ва баъзи беклардин, ичкилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингга
ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истифъосидек чун муяссар бўл-
мади, қочиб боргон таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига
кўштилار. Таваҳхумлуқ худ мундоқ воқеани ўз қўрқунчидин
тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб
ямонлик ва ёғийликни сариҳ ва ошқора қилдилар.

Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад ва қазоқ
йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва ҳануз
риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб, бек қилиб эдим.
Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар
ичида риоят қилгон эътимодлик кишимиз Тўлун хожа учун Самар-
қанддин мўғул удуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилик
эдиким, элга насиҳат қилиб таваҳхумини хотирларидин чиқарғой, то
эл қўрқунчтин сар бабод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар
била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ванд ва
насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи
икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Ўрчинин
дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор
Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб гофилликта олиб келту-
руб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб,
Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун
Ҳасанни қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самар-
қанддин боргон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа
қози ул қалъадорликта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз
минг кўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлгон йигит-
ларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидалар-
римдин ва Хожа қозидин муттасил, бу мазмун била хатлар келур
эдиким, бизларни мундоқ¹ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарё-
димизга етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи
била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тенгри рост
келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била
хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим.
Нақоҳат айёминини ўбдон риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат
ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғ-
зимга пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолгон бек
ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маънос бўлуб, ҳар
ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг
навқариниким, алчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, бек-
лар раъйда ғалат қилиб, мени кўрсатиб руҳсат бердилар. Тўрт-
беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тил-
лимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимга келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлат

¹ Қ. б. — менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг араа дошти кел-
диким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлмай. яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлмай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб ойи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шахрида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандга еттим. Ҳшул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун Ҳшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, Ҳшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навқариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон кўрғонини қабагонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзига пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни тилаб аҳд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин кўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ҳояташ ул мунофики намакҳаром мардакнинг номардлиги эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзига баҳонаи рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонон қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонон қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличка мунтахи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозийға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилгонлардин оз фурсатга осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдага ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожаға мансўб эллар мисли навқар ва чоқар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонға бўла Самарқандни илиқдин бердук. Андижон ҳам илиқдин чиқмиш эди. Бизга «гофил аз икжо ронда ва аз «иқжо монда»¹ дегандек бўлди. Бисёр шок ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навқардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошқанд сари руҳсат берилди. Қосимбекни Тошқандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жулғаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

¹ «Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолишдан киноя).

хам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Аҳси тарафига тушудди.

Ул тарафдин мухалифлар ҳам бўлгон черикларини йиғиб, Аҳси келдилар. Бу фурсатга Поп кўрғонини мени деб беркитгилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухалифлар Поп кўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипоҳилиқ била сардорликдин бисёр бебахра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юр улса эди, кўпраги бу эдиким, уруш-сиз — ўк вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухалифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб ислоҳ ҳикоятини орага солиб, Хўжа Абулмакорим била Танбал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлгон сўзлар айтиб хонга ё орадағиларга пора ва ришва қабул килдилар. Хон ушмунча била мурожаат килди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маънос бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етти-саккиз юз киши тамом менин айрилдилар. Айрилгонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Мазид кавчин, Муҳаммад Бокирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг била қолгонлар ғурбат била меҳнатни ихтиёр қилгонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим кавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруйи Минглиғ бек, Шириш тағойи, Сейдий Қаробек; ичкилардин Миршоҳ кавчин, Сайид Қосим эшикоға жалойир, Қосим Ажаб¹ Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашшир², Худойберди Туғчи Мўғул, Ёрак тағойи, Султонқўли Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мирохўр, Хайдар рикобдор, Манга бисёр душвор келди, беихтиёр гаалаба йиғладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолгонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг кошимга йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўтқарилди. Султон Маҳмудхонга киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланди. Ўғли Султон Муҳаммад Хоникани³ ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўратенагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илгаррак Ёр яйлоқ келибтур. Мен Бўрка яйлоқи била Сангзорғаким, Ёр яйлоқнинг доруғанишини ул кўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чошкон хабарини тошиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юрмаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонга

¹ Қ. б. — Сайид Қосим, эшикоқалардин Қосим жалойир Ажаб.

² Қ. б. — мунни.

³ Қ. б. — Чоникани چاينگه نى

уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига бордим. Шох бегимни ва уруг-қабдини ҳам етти-сёккиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боришни етти-сёккиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжадга таваккуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Қандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғониниким, Хўжадгиги ўн йиғоч йўлдур, Қандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиги эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлук, осуда қовун бўлур, тухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзга еткурдиларким, кишимиз оз, бу бир қўрғонни олғон била не иш очилғай? Филвоқе андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурининг маслаҳатини топмай, ёшиб Хўжадга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик тортиб, Чағовиён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзога¹ элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандга ўлтурғай, яна бир мирзо Ҳисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йиғит-яланги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттиниким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошигаким борди, чуи мирзога қойини ота эди, асру улуг рияят тонги. Бовужудким, Ҳисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улүфасини минг туман фулүс қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузлий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлгонлар қочиб-қочиб Бойсунғур мирзога кела бошладилар.

Фирибомия сўзлар била Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чағовиёндн илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллота отаси солгон Давлатсаро отлик иморатга эрди, қўрғонга қира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била² Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож³ гузари била ўтиб, Султон Ҳусайн мирзога борди. Ҳисор вилоятни муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Ҳисорда ўлтургузуб, Хатлонни Валига берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била олганди. Ўзиндин илгарроқ Назар баҳодир отлик улуг навқарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисига йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

¹ Қ. б. — макр ва фириб билан Султон Масъуд мирзога.

² Қ. б. — барлоска.

³ Л. б. — Убж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валига қалин черик қўшуб. Шабурғонни кабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чоққоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чошиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чошиб, талаб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилгон фурсатта бир кун мазкур бўлган Назар баҳодир отлик навқарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риюят қилгон беги эди, етмиш-саксон йиғит билан чиқиб келиб, Назар баҳодир билан рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун арғунининг ва ўғли Шох Шужоънингким, Бадиуззамон мирзога навқар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъига черик тортиб келиб, Бустга тушти. Черикига ҳеч тарафдин ошлғи келмади, очликтин батанг кела ёвушуб эдиларким. Буст доругаси Бустнинг қўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади билан Хуросонга муружаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улғу подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ билан неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнгон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийликлар ва фитналар қилдилар. Ёзига Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зараригақим, Астрободқа мусаллит бўлуб, ямпонлик мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик билан илғор йибориб, ўзи Нишин ўлағида ўлтуруб эдиким. Бадиуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек гофилликта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоғи хасанадин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзога келадур эди, ушбу кун етишти. Астрободқа боргон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзога мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо билан Шохбек қочти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, қувълукка юқундуруб, иноват ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағонийнингким, мундин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе билан Хуросонда турмай, бир баҳона билан чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсаат Хисравшоҳга борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунгур мирзони талаб келтурди. Ушбу фурсатта Улғубек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси билан ёғиқиб, ҳазорага кириб, ҳазорада ҳам безътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошига келиб эди.

Баъзи қўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳздани ўлтуруб, Хисравшоҳ отига хутба ўқутгайлар. Ул шикни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигини бери

сахлаб улгайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кундук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига ништар солиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандга Султон Али мирзо қошига келтуруп хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Ҳар кимким мундоғ шансъ ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Ҳисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилеун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлеун. Бу шанъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорга руҳсат берди. Мироншоҳ мирзога Саид Комилни кўмак қўнуб, Бомийн сари йиборди.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА¹

Самарқанд ва Андижонга муқарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навқарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар. Доялик киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Хусайн Қўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандга эврүшмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротга анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу киш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятига иликдин келганча эврүшгайбиз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарга мутаважжих бўлдум. Зоминга етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, гофилликта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғонниким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваккуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қағь қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда қолиб эди. Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ қўрғонларининг забт ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлкут ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва ипчкалик била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадғумон бўлуб, Хуросонга рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ талош ва тортин била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни

¹ Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

ийбордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисига келдилар. Бизнинг бўлгон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ганимлар Андижонга эврушуб, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилга ёвуқ¹ аҳл ва аёл била анда эдук. Ўл мусулмонлар ҳам бу муддатта имқони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар².

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур тураримизни билмай, саргардон ўтқарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур-турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълум ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизга рикқат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, рикқат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ* отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, июнаъ қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжих бўлсалар, Марғинонни топишуруб бир навъ қуллук ва хизматгорлиқ қилғаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу ҳабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонга илғор тарийқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул қуни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрудди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуб, отга бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул қуни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арза етқурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлиқ қилгон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормаи ва келмай, гуфтугў ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқе тараддуларининг вужҳи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мушга қарор тонтиким, бу тараддуларнинг агарчи вужҳи бор, вале муздин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай, йигирма тўрт-йигирма беш

¹ Қ. б.— бир ярим йил, икки йилга ёвуқ.

² Л. б.— Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане.

* Қ. б.— тўпчуқ.

йиғоҷ йўлни келдүк, не отга мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилғай, ёниб ҳам қайсарига чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўага бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғипон қўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилғондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни қўргандин сўнг, қўрғон ичида бир муносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлғон киши улуг-кичик икки юа қирқ киши эди. Ҳузун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғипонга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлғонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидағи тоғ элларига мисли Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларга йиборилдиким, истимомат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Аҳси тарафига юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹ қўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтурғайлар.

Бир неча кундин сўнг Ҳузун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлғон сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Аҳсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғипонни қабамоқ доияси била Марғипоннинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлиқ кенгта келиб туштилар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғипоннинг маҳаллотига келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафга илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлғон йигитлар ясаниб чиқтилар, Маҳаллотин илгари келгани қўймадилар. Ул кунни Халил чухраи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай қўрғон ёвуғига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидағи тоғ ва туздағи райят ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-иқирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Аҳси тарафига сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп қўрғони ва яна бир-икки қўрғон кирди.

Ҳузун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва қофирваш эллар эди, райят ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Аҳси улугларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Аҳсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Аҳсининг тош қўрғонидағиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиқларни тилаб, Аҳсининг тош қўр-

¹ Қ. б. — туздағи.

ғонига кижурдилар. Султон Махмудхон¹, Банда Али ва Ҳайдар қўқалтошни ва Ҳожи Ғози мангитниким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошига келиб эди, яна барин туман беклари била бизга қўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанга етиб, бепой бўлуб, риоят қилгон навкарларини ва ўддон йигитларини Ахсининг аркига қўмак тайин қилиб йиборди. Сахар вақти дарё ёқасига етдилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир нора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, қўмак келганлар олдараб² кемани юққори тортмай кечган сридин — ўк қўя бердилар. Қўрғонга ўта олмай қуйи тушдилар. Бизнинг черик ва мўғул черики туштүшдин от ялангочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғига бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдагиларни ариқ олиб, борини кирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ бахонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, холо менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдарқули яна Қулика Қошғарий етмиш-сексан ўддон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисиди ўлтура олмай Андижон сарига бузулгон йўсунлуқ этиб кўчдилар. Андижонда Носирбекни қутуб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлиғини маълум қилиб, Андижон қўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонга етганда қўрғон беркигани маълум қилиб, сўзлари бир-бирига қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчига Аҳси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятига — Ўшга борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб³ қочиб, Танбалғаким, хаўуз Ўшга етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч таваққуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонга келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб июят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, тенгри июяти била зилқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо

¹ Қ. б. — Султон Муҳаммадхон.

² Л. б. — Яладараб.

³ Қ. б. — айириб.

била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач,, Ўшда ҳам қизилоёқ, қаротаёқ қилиб зарби роег ура-ура Ўшдин қовлаб, кўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узуи Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Аҳси тарафига бориб эди, хабар келдиким, бориб Аҳсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваккуф қилмай, Аҳси азимати қилдук. Аҳсига етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, кўрғонини топшурди. Бир неча кун Аҳсида туруб, Аҳси ва Қосон ва ул юртининг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узуи Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонга келилди. Аҳсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасига етиб эди, орияти кўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молига зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорга борди. Ўзга тамом навқарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдукким мунча жўғуллуқ ва бузукчилик қилгон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсак, не айб бўлғай? Батаҳсис бизнинг кўзимизнинг ўтрусида бизнинг отимизни миниб, бизнинг тўнумизни кийиб, бизнинг қўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тарахҳум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизнинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон жамоатнинг ҳозир таниғон молларига бори фармон бўлсаким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоке маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизнинг била бўлгонлар таниғон нималарини олсуилар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи¹ ёнимизда ўлгуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва доимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳҳум йўл бериб, Работак ўрчинидиким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафига кўчуб Танбалга киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлик мўғул келиб эди. Ҳамини ёмонлиқ ва бузукчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиклар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлик жиҳатидин ёғик-

¹ Қ. б. — Жаҳонгирдек гаиме.

миш бўлғайлар. Мундоқ харакотларни ўз хонларига мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноққим, отаси Худойберди бўқокни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди. ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни етқурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабохатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат қилса ёпқай. Нечукким мазкур бўлғусидур. Сўнғги қабохатлари ҳам мўғулдукнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йигиб машварат қилилди, беклар арзга етқурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қосим топти. Саҳл туттилар, бу раёй галат экандур. Буқуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Ора-лағунча¹ Танбал худ келиб мўғулларга қўшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлик гузарини ўтгач — ўк рўбарў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Галаба йигитлар, чопқулашурлар, охир шикаст топарлар. Қосимбек, Али Дўст тағойи. Иброҳим сору, Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчип, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг ипиларидин Самад отлик, алар соридин Ҳисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлик рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг² бошига қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад³ андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнгдакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг⁴ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била — ўк борди. Қазоқликлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонни олғон чоғда вилоятига бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгиричи олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидағи ўланга тушти. Бир-икки қатла Чиддухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасига келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўк ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин ўк нари ёнди. Ушбу навоҳига келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойга ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сарига боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

¹ Қ. б.— Алар борғунча.

² Таржималарда «Айламиш» ёзилган

³ Қ. б.— Ҳамиднинг.

⁴ Қ. б.— Ҳамид.

⁵ Қ. б.— Ҳамидбек.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА¹

Вилоётнинг отлиқ ва яёк черикларига қадаган била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға боргон черикларга эҳтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлгон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлиқ муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка қелур отлиқ ва яёкни суруб. ул тараф, бу тараф иш — кучта боргон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб. тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолгон асбоб ва олотни тайёр ва мукамал қилиб, Ўш сори муҳолифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва гул ва ҳировул ва отлиқ-яёкни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук. Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, муҳолифлар Ўш навоҳисида тура олмай. Работи сарҳанг ўрчини сариғақим Ўшнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кенгга тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, муҳолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжух бўлдук. Ўзумиздин илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Муҳолифларким, Андижонға борурлар, кеча била хандакка кириб фасилға шоту чоғда кўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилолмай ёндилар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш кўрғонларидин Мозу² кўрғонидаким, ул орада рустлик била машҳур кўрғондур. Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик киши била кўюб, ул кўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу³ кўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу¹ кўрғони хейли руст кўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воке бўлубтур. Агар сойдин ўк отсалар шояджим, фасилға етгай. Обдузди ушбу тарафда воке бўлубтур. Кўрғондин қуйиға бока кўчадек икки тарафдин фасил кўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандактур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қозондек тошлар кўрғонға чиқариб эдилар. Ул миқдор улуг тошларким, Мозу* кўрғонида оттилар, ушмунча

¹ Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

^{2, 3, 4} Қ. б.— Мозу (مادو)

кўрғон уруши бўлуб ҳеч кўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўхбур Каттабекнинг оғаси фасил тубига чикиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин кўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон — ўқ отланиб юруди. Дутаҳи обдуздда Ёр Али Билолнинг бошига бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунрок обдузд олилди. Ахтомғача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тонгласига ямон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексон-юз кишини банд қилиб Андижонга йиборилдиким, эҳтиёт била сахлагайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандига тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб Ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентга тушудди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарханг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ўшқа борди. Бир ой — қирк кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизинг опликчи ва аларнинг оплиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлғон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасига чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ганғо ва сурон чиқар эди. Бир кун оплиқчининг илайига Сайидибек тағойи бориб эди, ганимнинг кишиси зўррок келиб, баякбор уруш асносида Сайидибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузга келтуруб, Балх устига отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не асаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари била тутуб, Бойсунғур мирзога кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста подшоҳзодани шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз сексон иккида. Ҳисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайе мирзоким, Хонмирзо била машхурдур, улуғ, онаси Паишабегим эди.

Шақл ва шамойили: улуғ кўзалук, кўба юзлук, ўрта бўйлуқ, туркман чехралиқ, малоҳатлиқ йигит эди.

Ахлоқ ва атвори: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди. Устоди Сайид Маҳмуд шийъ экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандга ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

бўлубтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътиқод била эди. Насхтаблик хатини хейли хўб битир эди. Наққошлиқда ҳам илиғи ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одиль» тахаллус қилур эди. Шеъри девон тартиб қилгунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз потавоний жо-бажо меўфтам,
Гар нагирам рўи деворе зи по меўфтам¹.

Самарқандта Бойсунгур мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмагай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал тахтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва анғизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оқкўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Канбой навоҳисиға келди. Бойсунгур мирзо Самарқанддин чиқти. Канбойда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйниға урдурди. Ҳайдар кўқалтошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалғача мунинг девонига дохил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обогаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-обогасининг — ўқ беклари эди.

Бойсунгур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, ўшда беҳузур эди, беҳузурлуқдин кўпуб, ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмағи Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ганим устига ясаб юрудук. Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушди. Келиб анинг юртиға туштук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздин эврүлүб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам буронғор, жувонғор, ғул, хировулни тартиб қилиб, кежим кийиб, яроғланиб,

¹ Кучсиалиқдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушлямасам йиқи-ламан.

ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг буронғор Али Дўст тағойи эди, тавобси била. Жувоғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Кучбекни оға-инилари била жувоғорга битилди. Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидин Сақо отлиқ кентдаким. Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўк юрудук: ҳазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўк қолдилар. Тенгри июяти била аларға ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизнинг жувоғор кишиси анинг буронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқуллашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопқуллашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Буронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлиғини риоят қилиб. қовғунчини йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига — ўк туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатх ва зафар рўзи килди. Шугун туттук.

Тонгласиға-ўк отамнинг онаси менинг улуг онам Шоҳ Султон бегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким. Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун киш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди, Ўғанд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонға мурожаат қилишти. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осиб етмас, балки ўгурлуқ ва қазоклиқ била қучланмағининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизлиқдан ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисиди қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тункуз кўн бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкиси бисёр бўлур, даркамин бўлур.² тулкиси ўзга ерининг тулкусига боқа югурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуг чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулга қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур.

¹ Қ. б. — Ирамиш (ليريش)

² Қ. б. — рангич.

То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди туғчим, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазогини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб¹ бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул қишлоқта ўтқарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзгача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилгон маҳалда Қанбар Али вилоятга бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир ишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бетааммул мардак эди. Зарурат бўлди, вилоятга ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизнинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти онча эмас эди. Қирқ-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам руҳсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонга келдук. Бу муддаттаким қишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг кишиси тинмай хон қошига, Тошқандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек атқаси ва хоннинг улуғ риоят қилгон беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Танбалнинг туққон оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалга кўмак йиборғай, кўмақдин бурунроқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳларига хизмат қилмайдур эди, хонларга-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошқандта қўюб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ҳодиса даст берди. Қосим Ажабниким, Аҳсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота² била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқогон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутаайин мутаяккин эди. Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасига келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимга машхур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йироқдағи кишимизга боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваққуф қишнинг зарб совуғида тенгрига тавакқул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Аҳсига туштук. Ул аҳном маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илиқ-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Аҳсида таваққуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўрунига Ёрак тағойини ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттук, Косонга бир шаръи

¹ Т. б. — би шора йўқ

² Қ. б. — Бичрота.

колгонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулгон йўсуулук илдам ёнди.

Танбал бизнинг отлангонимизни билиб, оғасига кўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етқанимиздин доғ ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедуквим, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйши қотиб келибтур, юруб илик қўшгондин кейин тенгри рост келтирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнға борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ кўрмайдилар. Ушмундоқ қонуда келган ғаним ҳеч навъ мутаазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қаригунча кайгурур».

Байт:

Корҳоро ба вақт бояд жуест.

Кори бе вақт сует бошад, сует.¹

Тонглағача фуреатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён кўрғошига кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён кўрғошини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисиди Ғазнаи Намагонга тушулди. Ўтгуз-қирқ кун биз бу юртга эдук. Танбал Архиён кўрғошида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўк кўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эхтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ямонлаб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб тебраб эди. баъзи бекларни ййбориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажамий² Султон Аҳмад Танбалга киши ййбориб, анга боқти. Андижон кўҳпояларидин Уйғур Мажам³ дерлар, икки кўҳноядур. Сайид Юсуф Мажам¹ анинг улуғи эди, сўнгралар эшиқда танимони⁴ бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даввоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олгондин ушбу тарихқача шоядиким, икки-уч қатла манга кириб Танбалга ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Танбалга кириб манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалга қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

¹ Инлар ўз вақтида бажарилиши керак; вақтида бажарилмаган иш сует бўлади, сует.

² Қ. б.— Мажамий ёки Мунажжимий (مجمي)

³ Қ. б.— Уйғу Мажам ёки мунажжим (ئۇيغۇر مەجم)

⁴ Қ. б.— Мунажжим ёки Мажам.

⁵ Қ. б.— танимол.

Пешхорон павахисига келдик. Пешхорон¹ кўрғониға Таибалнинг кишини келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оғанини била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чопқулаштилар. Кучбек оғанини била яхшилар бордилар. Илклари аксари инига тегди.

Пешхороннинг бир шаръисиди бир баланди устиди туштук. Таибал Жаҳонгирни олиб Пешхорон кўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизнинг мухалиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобез ва лавоҳиқи била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатхоҳларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуг бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга аҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсулдук сулҳ бўлдимки. Хўжаид сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқорғондин сўнг бизнинг девонга қўйғайлар. Вилоятлар қарор топғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифок қилиб, Самарқанд устига юргайбиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға берилғай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Таибал топгласига келиб, ражаб ойининг авохирида мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлғон йўсулдук аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға Аҳси сари рухсат бериб ўзум Андижонға мурожаат қилдим. Андижонга келгач, Таибалнинг ишиси Халил ва жамъиким, бандта эдилар. банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи банддағи бекларни ва ичкилариниким, Тағойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Мирноҳ қавчин ва Сайидийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиғлар бўлғай. бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандин сўнг Али Дўстининг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазақликларда ва меҳнатларда бўлғон кишилар била ямон маош қила киришти. Аввал Халифаға рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим Сорунни ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва бежихат туттуруб, талатиб вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда мунн санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг хаводорларидур. Мендин иштиком олғурларидур. Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғулдук Таибалға орқаланиб, мушдок ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иктидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни маъш қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Таибалдек душман мунинг орқа ва химояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб иозук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ, ўғулдуктин ул муддатда ғалаба хорликлар тортилди.

¹ Қ. б. — Бишхорон.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота обога тирик эканда манга қалинлик қилиб эдилар. Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олгонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, вале аввали кадхудолик эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш, йиғирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб хануз кўнрақ бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассилликлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Мухаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухорони дарбаст¹ Боки олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Мухаммад Мазид тархон ҳам Самарқандга соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонлариға ва тавобе ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин² Султон Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улўғ йиғит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча таҳаммул қилеун? Бир неча ичкилари била Мухаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Мухаммад Мазид тархон туюб, навкар-савдари, тавобе ва лавоҳиқи била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Хусайн арғун, Пир Аҳмад арғун³ Хожа Хусайн, Узун Ҳасанининг ишиси Қаро барлос, Солиҳ Мухаммад, яна баъзи беклар ва йиғитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзоға хон Мухаммад Хусайн дўғлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини кўчиуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек худ хон мирзонинг бек атқаси эдилар. Ҳасан набира ва Ҳиндубек ва баъзи йиғитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошиға бориб эдилар. Мухаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Мухаммад Мазид беклар била яхшиғина ихтилоти чиқмади. Балки Мухаммад Мазид тархонни тутар ҳаёл ҳам қилгондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр ййлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мўғул черики устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдиким, Мухаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маънос бўлуб, мўғул Абдулвахобниким, мундин бурнарок ҳам мешинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳатлиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

¹ Қ. б. — дардаст.

² Қ. б. — ҳеч нимадин.

³ Л. б. да «арғун» сўзи йўқ.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрумақка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Аҳсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Қубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Уш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким¹, сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлик бандиларни қўюдуб эди. Нечукким мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзгандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзганда кириб, бу кун чиқай, тонгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Уш холи қолғонда кеча била келиб, Уш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чир-машмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буқим, бизнинг синоҳий отоғлик тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук уйиға хар сарига тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб, буларнинг бу макр ва гадридин беҳабар ва гофил эдук. Яна бир буқим, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуг бекларимиздин неча нанбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буқим, Муҳаммад Мазид тархон бошлиғ жамий Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йибориб эдилар. Самарқанд-дек пойтахт турғунча, не кирои ул қилғайким, Андижондек ер учун киши аяқот зоъё қилғай.

Кубодин Марғинонға келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмад-бекка Марғинонни берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўгли Қучбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобин Махан² отлик кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маҳанда³ эканда булжор қилғондек борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон³ била юруб, Чўпон қўнруғидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандгин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Аҳсиға келур. Бу воқеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур. Ул бир турки масал бордурким, «Ишонмағил дўстунга, емон тикар пўстунга». Йўлда келадурғонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъан Дабусида Боки тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратенадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор до-руғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қўюб ўттук. Келиб Хон юртиға тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

¹ Л. б.— олиб, тўрт фасили будурким (?).

² Қ. б.— Муҳсин (موسىن)

³ Қ. б.— Хасон (حسن)

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёга кишилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самарқандга кижурмакин жазм айтиб йибормади, вале маъюс бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёга Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шахрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шахрға мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топилар, аввал қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасиға туштук. Иброҳим соруи минглигим, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улуг ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Таибални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимға жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам таълим бу мардак била ямон эди, ҳам ишфиолдин ва ҳам таваҳҳумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст¹ ўшул рухсат олғон била Таибал қошиға бордилар. Таибалға муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийлиқлар ва ямонлиқлар бу оталик, ўғулдуктин зуҳрга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига корт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ямон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўх пояларига бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: «Кўзларини туз тутти»нинг бу маънисе бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Ғури барлосини бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки хафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонға берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зухрабегини оға билмаслигинин ва беақдлигинин махфий Шайбонийхонға кичи йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ан олур бўлса, ўғли Шайбонийхонға Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олғондин сўнг Султон Али мирзоға бергай.

Бу раъйдин Абу-Юсуф аргуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйини кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

Қ. б. — бу ном йўқ.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА¹

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб. Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонга Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яҳё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай. Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон кўймай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятомуз сўзлар айтти. Хожа Яҳё кўнқонда Шайбонийхон таъзим қилиб кўпти. Жон Али Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиққон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки гума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзоши олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақосени мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлуқ шанъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошиға йиборди.

Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари руҳсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

¹ Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

ўғли била Хожа Кордзап¹ навоҳисиди шахид қилдилар. Шай-бонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Кўнак бий қилдилар. Бу ашдин ямонроқ масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»². Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кендин Ҳисор сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳду аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту³ ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз помалум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўттуқ. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким. Олачахон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ⁴ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғанга тушганда, Шерали чўҳра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига⁵ кириб юққори бока юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоқ кўталига еттуқ, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўледур, ғаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз қўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёр яйлоқ қўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўчбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи қўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда қўюб Каштуд⁶ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлик ва инсоният била машҳур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунғур мирзоға Самарқандға бу йўл била бориб эди. Фон малики етминс-сексон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорлиқларни ушбу юсулдук қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга

¹ Қ. б. ва Л. б.— Корузан. *كاروزان*

² «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

³ Қ. б.— Хилту. (*خيلتو*)

⁴ Қ. б.— Сара тоғ.

⁵ Қ. б. дарёсига.

⁶ Қ. б.— Киштут.

етганда саховат била машхур бўлгон эл хасис бўлур, мурувват била мазкур бўлгон элнинг муруввати унутулар. Хисравшоҳ ким, саховат ва карам била маъруф ва машхур эди. Бадиуз-замон мирзога не павъ хизматкорликлар қилғони мазкур бўлди.

Ина Боқи тархонга ва ўзга бекларга асру кўн инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқе бўлди. Бизнинг абнойи жипсимиз демайки, адио навкаримизга қилгон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?
Кимки ондин яхши йўк, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Фондин ўтгач Кашдуд кўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Кашдуд устига илғадук. Кашдуд кўрғони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтургон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасига келиб туштук, Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук билан кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким. Работи Хожа кўрғонини ўғурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёр яйлоққа келдук. Работи Хожага боргон беклар шоту кўяр маҳалда туюбтурлар, ёндурбтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Санғорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, қуллук ва ихлос ихзорини қилдилар. Ёр яйлоқ кентларидин Асфидак кўрғониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисидида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик синоҳийдин ҳам мунча чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзога бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд кўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Махди султон тавобе ва лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана кўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ямон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдулар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд кўрғонини шоту кўюб ўғурлук била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёр яйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб, ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл

хабардор бўлубтур деб кўрғоннинг ёвуғига келмай. Хон юрти-дин-ўқ ёниди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин қуйроқ Кў-ҳак суйиши кечиб яна Ёр яйлоқ келдук. Бир кун Асфидак кўр-ғонида жамиъ ичкилар мисли Дўст Носир, Нуён кўкалтош¹, Хон-қули Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тараф-дин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?» — Баъзи дедиларким: «Ёзга олғайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-қирк кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалтош дедимким: «Ўн тўрт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдук.

Ўшул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға голибо бетакалдуфрок дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлудин ё сўл қўлудин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким: «Шайх маслаҳат берди». Ўшул неча кунда-ўқ Са-марқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак кўрғонидин Васманд кўрғо-нига келиди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук, яна тенгрига таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илгадук. Хожа Абулмақорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиё-вопнинг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким. Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза² дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликляб бизга киши йиборғайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб-турлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасиға келиб Фозил тархонким ул, бек тархонлардин эмас, Туркистоний савдо-гар тархонлардин бўлур. Шайбонийхопа Туркистонда хизмат қилиб, рияят тошиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир неча навқари била чоққулаб ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чоқиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била-ўқ Фируза дарвозасидин кир-дим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қо-симни ўтгуз-қирқча навқари била йибориб эди. Иброҳим тар-

¹ Қ. б. — «Қосим кўкалтош» бор.

² Л. б. — ҳамма жойда «Фируза» шаклида.

хониниң кишини худ йўқ эди. Шаҳрға кириб хонақоқда ўлтурғонда Ахмад тархон отлик иниси бир неча навқари била келди. Шаҳр эли хануз уйқуда ардилар. Дўқондорлар дўқонларидин боқиб таниб дуо килурлар эди. Андак фурсатин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доругаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, қочиби чикиб Шайбоқхон қошиға борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоқ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоқнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча туш-тушдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлгон арбоб ва дўқондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанин орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филқол отланиб Оҳанин дарвозасиға мутаважжих бўлдум. Менинги била ўн-ўн беш-ийгирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Хар ким кунжковликка бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли Уруб¹ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни толиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасиға етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинги била киши кўн оз эди, нечүкким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсароға туштим. Ақобир ва ашроф ва шаҳр улуғлари мени келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар. Юз қирқ йилға ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғий, ўзбак келиб мутасарриф бўлди эди. Иликдин кетган мулҳин яна тенгри берди. Ғорат ва тароҷ топган вилоят тасарруфумизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсуллуқ ғофилликта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўн фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўн ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуг ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзоға кишилар йибориб, ғофилликта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними кўрғонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олгон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи андоқ ичқулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофилликта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўн иш

¹ Л. 6. — бу сўзлар йўқ.

кўруб эдим, не тажриба бўлди эди. Иккинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлик киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгулдук эди, вале Шайбоқхоннинг кўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни олилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдига келиб, ғанимга туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини ортурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.¹

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи кўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи кўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳхум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи кўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларини тутуб кўрғонларини беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳиседа эди. Кўрғонларининг мундоқ киргаиларини ва элнинг бу навъ ружуини кўруб, ўлтургон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти била Суғд ва Миёнкол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ килдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши кўрғонига кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қорақўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиқғандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била ўратена келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойини Султон бегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахруннисога мавсум бўлди. Менинг тўнғуч фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўккуз ёшта эдим. Ўшул бир ой қирқ кунда ўк тенгри раҳматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавоибдағи ҳавонини ва салотини ва умаро ва сарҳаддининиларга истимдод ва истионат учун мутаवотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

¹ Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

² Қ. б. — тўнғуч. Л. б. — тун (?).

саҳл инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага беа-даблиқлар ва нохушлуқлар воқе бўлуб эди, ўз таваҳҳумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддун-бих кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафрика ва гавғо бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Бинойни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди. Қосимбек андин бадғумон бўлуб. Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайду эди. Самарқандга келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўткарур эди. Навода бир амал менинг отимга боғлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубойи айтиб ўткарди: Рубойи:

Не ғалла маро к-азў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму хунар кужо тавонад кўшид.¹

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим. Биргина турки рубойи айтиб йибордим.

Рубойи:

Ишлар бори кўнгулунгдаидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биной бу рубойининг сўнғи мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубойи айтиб ўткарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда хунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал² агар десам, ислар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди:

¹ На сгулик ғаллам бор ва на кийининга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва хунарга қандай урина олсин.

² Л. б.— маъкул.

Рубоий:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрин қўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу қишлоқта ишимиз, бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназаулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қоракўлни олғонлар тўхтата¹ олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар тасарруфига кирди. Қалъан Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Элли тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олғонда саноғлиқ² икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Саринулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боришлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афёол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Ҳисравшоҳ худ ўзининг таваҳхумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ямонликлар андин нисбат бу хонаводага воқе бўдуб эди, нечукким, мазкур бўлди. биздин қўрқунчи кўнрақ эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навга чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Саринулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шоҳ, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Кордзан навоҳисига тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртга ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси кунда наридин келиб, беридин бориб, откулашиб урушурлар эди. Бир кун ғаним кишиси кўнрақ келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёшиб хандаққа кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ² эди.

Ушбу авқоғта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

¹ Қ. б. — тўхтаи.

² Л. б. — хулё. (حولى)

гирдини шох¹ ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилиниб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен сазъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки мишг яроғлик киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-мишг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдуз. Сабоҳиға бизга қўшулур, Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба тег,
Ба дандон газад пушти дасти дарег².

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш кунни секкиз юлдуз оралиқга эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға кежим солиб, буронғор, жувонғор, ғул, ировул ясол ясаб мутаважжиҳ бўлдук. Буронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жувонғор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн аргун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эди. Ғўлда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алининг иниси Қўч Хайдар Қосимбекнинг ўғли: бўлғон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Буронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, ғанимининг буронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулға тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонға дебтурларким, юрмак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимининг буронғори бизнинг жувонғоримизни босиб орқаға эврлди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари

¹ Қ. б. — шохбанд.

² Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлин кесар, сўнгра афсус қўли орқасин тиш билан чайнар.

йўқ эди. Урушмоқни қўюб бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимпиздагиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврұлган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебратдилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлук келадулар, ёнгонда ҳам паришон ёнмай жиловлук¹ ёнадулар.

Менинг била ўн-ўн икки киши қолиб эди. Қўҳак дарёси яқин эди. Бурунғорнинг учи дарёга тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Қўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёга етган била жи-балиқ, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма² эди. Бир тиргаз отими ер жибалиқ, кежимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кежимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб тушургучи, ялангочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли удон-ўбдон йигитларни мўғул талаб отгин тушуруб зоё килдилар. Қўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Қўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлик улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим қўҳбур, яна Хайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Ғанбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳга Хисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилғон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлик қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳга борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойн Пашоғарий Ўратена сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлук юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тағойн жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандга кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд қўрғонининг ичида кўруб, қўрғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли қўрғонда туруб, бўлғон кўч ва урук ва киши-қаросини Ўратенага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

¹ Қ. б.— Паришон ямон жиловсиз. (?)

² Уздурма (суздурма)— яъни сувизб ўтиладиган чуқур ер.

жарида кўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпкалик ва ноҳамжихатлиқлар андин содир бўлгандур.

Тонгласига Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни кўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни кўрғон ичида кўрмакка қўйдук. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдук. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб кўрғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, кўй-кўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йигилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушга чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, кўрғоннинг ёвуғига ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далер бўлуб йироқ-йироқ чика кириштилари. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила кириштилари.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқтилари. Буларнинг орқасига баъзи йигитларни отлик чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, андин бир-икки-уч ўзбак буларга от солди. Қулназар била қилич олиштилари. Бўлғон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилари. Шаҳр ятимларини тебраттилари. Оҳанин дарвозасига гиқтилари. Қўчбек ва Миршоҳ кавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб колдилари. Яёқларни тебратган била илгаринги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидига йигилиб келдилари. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқуллашиб намоен иш қилди. Бори эл бокиб туруб эди, қуйиғи қочқонлар худ қочмоқлари била-ўқ бўлуб эдилари. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилари. Юққориги ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилари. Ўшандин-ўқ ёндилари. Мухосара овоида кўрғон фасилининг устида ҳар кеча юрур эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврлурулар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасига ча фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёк юрулур эди. Баъзиларким, яёк юруб эврлурулар эди, бир эврлугнча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта опча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбқа машғул, ул тарафдин гамом гофил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги опчаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиги тўғриси нустира¹ кўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушка машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда нусқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиги Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир йўли ўқ фасилга қўярлар.

Кўчбекнинг² Муҳаммадқули қавчининг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оғанисининг ва Қутлук Хожа кўқалтошнинг булжори эди.

Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиклар килдилар. Фасил устига ёғий кишини баъзи чиқиб эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон тўрт киши югуриб етиб чоққулаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Кўчбек яхшироқ борди. Кўчбекнинг биринсанида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга теғди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлук Хожа кўқалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, қўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ қиюрмайдур эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиға кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи курук йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойгача Шайбоқхон қўғоннинг ёвуғиға келмай, ироқроқдин қўғонини эврулуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл гофил ярим кечаға ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим, бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, гавғо қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсонё бўл-

¹ Л. б.— бўсага.

² Л. б.— бу жойлари тушган.

майдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб билан мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак. икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай. Шайбоқхонға Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара овошида эчликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискет¹ навоҳисига келди. Хонши ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласига чиқордилар. Лаклакон ва Турак² чорбоғи навоҳисига рўбарў бўлдилар. Уруш туруш бўлмай, ажраштилар. Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлғон чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатгоҳ эди. Фариб дурушга айтур, дерким, бу Танбал не микдор кишидурким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзаунгиз кўркеа, кўзингизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

¹ Қ. б. — Бешкент

(بېشكېنت)

² Қ. б. — Тўлак

(تولاق)

ВАҚОЕИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳосара имтидоди узокка тортти. Захира ва узок ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият навмид бўлиб, бирар, иккирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисиди тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзониинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзониинг ёғийлигига ва Самарқанддин чиқмоғимизга ул боис бўлуб эди, нечукким бурун мазкур бўлди², ўн-ўн беш навқари била келиб қўрғонга кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳи ва шаҳрийга усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча киришти. Бек отоғлиқдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий байри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтин билкул маънос бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлик, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озук ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиқ бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки шаҳр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чикти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик қўқалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Сугдини улуғ шох-жўйларига қоронғу кечада орунуб йўл итуруб юз ташвин била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуг³ пуштасига ёрмоштук. Қарбуг пуштасининг шимолидин Худак кентининг⁴ оёғи била Илон Утини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

¹ Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

² Қ. б. — Жаҳонгир мирзо ёғийлигида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдиким, мундин бурун мазкур бўлубтур холо.

³ Қ. б. — Қорпуқ.

⁴ Қ. б. — Хубкант (Л. б. да () ёзилган, хато бўлса керак).

Менинг оғим ўтти анинг отининг қолғоғини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўнаб экандур, эгар эврулди.¹ Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ушул замон қўнуб отландим, вале ақлим охшом-гача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақоє туш ва хаёлдек кўзумга ва қўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, оғни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунрок Халилия кентига² келиб туштук. Халилиядин Дизак³ келилди, ул фурعاتга Дизакга Хофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши уаумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлик ва андоқ балияттин мундоқ амонликқа келдук.

Вахму⁴ усраттин амоне топтук,

Янги жон, тоза жаҳоне топтук.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлик шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиг ва арзонлиг қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатликроқ ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатка ва машаққаттин фароғатқа мушгақил бўлубтур. Аввалги навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилосидин халос бўлуд, амонлиг роҳатига ва арзонлиг фароғатига етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратена сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуд эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарининг кўрғонига отун ким, муддати мадид менинг онам хонимга мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсияликтин Самарқандга қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёк келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийини видоъ қилган экандур. Ўратенада хонимга ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилган экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингиллариниким, Шохбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тәртиб эди, тукқонларин кўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Хусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратенанинг кентларидин Дахкат⁵ деган ерда кишламоқ бўлдум. Бориб урукни Дахкатда қўюб, бир неча кундин сўнг Шохбегимни ва хон додами ва уруғ-қайшини кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

¹ Қ. б. — оркамга қайтиб боқтимки, уларнинг оти начоелик кейин қолиб экин, қийшайиб боқаримда отимнинг оғли узулуд, эгари ўргулди.

² Қ. б. — Улуг Халил.

³ Қ. б. — Дизак.

⁴ Қ. б. — Фуруд.

⁵ Қ. б. — Дехкат

Шоҳбегим ва хон додамга мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққон эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлук эди. Маҳкам мухотара ўтқардилар.

Ҳазрати Хожого Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фарқатга ўлтуруб эдилар. Фарқатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Хусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадиму ё юққоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг кўхпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо¹ бўлур. Эли агарчи сорт ва дехнипиндур, вале атрокдек гала ва рамалик эллардур. Дахкатнинг кўйиши кирк минг ченарлар эди. Бу кентта раёнинг уйларига туштук. Мен бир қалонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-етмишда² бор эди, вале онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг уруқ-қаяшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, хикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набираи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-қора сақолик йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навоҳисидоғи тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ кўй юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут³ қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир иничка номушаххас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаёнга борур экин? Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадулло зарофате қилди, дедимким⁴: «Говгум шавад, чикор кунем»⁵

Ушбу киш симоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқликларда юруй олмай. Андижонга бормоққа руҳсат тиладилар. Қосимбек муболағалар била арзга еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзога махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни⁶ йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Танбалға

¹ Қ. б. — Масихой вилояти.

² Қ. б. — етмиш-сексон.

³ Қ. б. — таъсир.

⁴ Қ. б. — бир иничка йўл била бир киши бир ўкуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айттиким, ўқузга қоралаи, дев турманг, то қайда боргай. Бу сўани эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедимким, агар ўкуз итса, на қилурбиз?

⁵ Агар ҳўкиз⁶ йўқолса, нима қиламиз? Еки говгум бўлса, яъни қоронгу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қилиб лутф қилинган.

⁶ Қ. б. — бир кийган тақиями.

ҳам бир нима йиборсангиз не бўлгай? Агарчи рози эмас эдим. Қосимбекнинг муболагаси жиҳатидан Нуён кўқалтошнинг бир ўғук яси қиличчиқим Самарқандга ўзи учун ясаиб эди. Танбалға йиборилди. Менинг бошимга теккан қилич қилич — ўк эди, нечукким келур йилнинг вақоесида маақур бўлғусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуг онам Эсан Давлатбегимким, мен Самарқанддин чиққонда қолиб эдилар. Самарқандга қолғон кўч-уруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон¹ Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискент-навоҳисини чопғи. Хабар келгач кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландук. Хўжанднинг қуйини кентлари Хаштқияк тўғриси била мутаважжих бўлдук. Махкам зарб совук эди. Бу навоҳида Ходарвеш ели ўксумас, хамиша тунд қўпар. Ул мартабада совук эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совукнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга гуслга эҳтиёж эди. Бир арик сўйидаким ёқалари қалин муз тўнғуб эди, ўртаси сувнинг тезлиғи жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувга кириб гусл қилдим. Ўн олти қатла сувга чўмдум. Сувнинг совуклиғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд сўйини Хослар тўғрисиқини муз устидин ўтгук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини — ўк чопиб ёнғондур. Ул фуреатта Пискент Мулла Хайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўъмин отлик бир ярамас ва паршон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимга келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён кўқалтош Самарқандда анишг била нетавр ямон маош қилур, бу...² қийна сахлаб экандур. Ўзбек чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошига кетти.

Пискенттин кўчуб Охангарон кентларида уч-тўрт кун таваққуф қилдук. Самарқанддағи ошнолик била мулла Хайдарнинг ўғли Мўъмин Нуён кўқалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлагони³ чорлар, менким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентга қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Охангарон кентларидин Сом-сийрак⁴ деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён кўқалтош жардин мастлиқга йиқилиб ўлибгур. Ҳақназарниким, Нуённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нуённинг йиқилган еридин топиб, эҳтиёт қилиб, Нуённи Пискентга туфроққа топшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқон ердин бир ўк отими бир баланд жарнинг остида Нуённинг ўлугини топибдурлар. Баъзига гумон бўлдиқим, Самарқанддағи қийнани сахлаб, Мўъмин Нуёнга қасд қилди, таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтига мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-ўн кунгача хамиша йиғ-

¹ Л 3 — Шайбонийхон.

² Л 5 — Пискент (*پسکنت*) Қ. б. да Бешкент (*بېشکنت*) Таржумиларда Бишкент.

³ Л 5 — Нўқгалар ёрида уят сўкиш сўз ишлатилган. Қ. б. — мухлик дейилган.

⁴ Л 5 — оғизлагони (тўғриси оғизлагони бўлиши керак). Қ. б. таом отали.

⁵ Қ б — Сом-сарак (хамма ерда).

лардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён»¹ топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг ўратепа устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо² кўхистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм бархам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»³.

Ул кўхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчога эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон ўратепанининг гирд ва навоҳисига келиб, бир пора бузуқчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон ўратепанининг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчога урукни қўюб, Оббўрдан добонидан ошиб. Дахкат навоҳисига келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб, қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчога келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетакрибдур, хон қошиға Тошкандга ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумokka ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукки мазкур бўлди. Ғолибо ушул жиҳатидин бормокка тараддуд қилди. Ҳар неча муболага килдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Ҳисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға, Тошкандга мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулгасига келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Ҳисорийға машхур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон

¹ «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) فوت شد نو يان

² «Абжад ҳисоби»да — ҳижрийда 907 йил.

³ Қ. б. — ҳамма ерда Масихой.

⁴ Эшиттимки, қутлук табиятли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ теласида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин танмиа билан гўрга элтмадик.

қошиға. Тошкандга бордим, Бу рубойни айтиб эдим, маъмул қофиясида тарадудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталақотиға мунча татаббуъ қилмайду эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлик газали камроқ эди, бу рубойиши хонга ўтқариб, тарадудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Ғолибо шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ қилғондурлар. Рубой будур:

Эд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,

Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.

Кўнглум бу ғарибликта шод ўлмади ҳеч.

Ғурбатта севуимас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иктизоси била то ва дол яна ғайн ва қоф ва қоф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал ўратепанинг устига келди. Бу хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискент била Сом-сийракнинг орасида буронғор ва жувонғорни ясол ясаб эдим, кўрдилар. Мўғул дастури била туғ¹ боғладилар. Хон отгин тушти. Тўққуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта илигига² бир узун окбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўани уч туғнинг тутасидин қуйироқ боғлаб, туғнинг йиғочининг остидин олиб келтуруб, бир бўанинг учини хон босиб турди. Яна бир тукка боғлагон бўанинг учини мен босиб турдум. Яна бир бўанинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўа боғлагон ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб тукка боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сорига қимизлар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб ушмуиҗа черик даврин чоладурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг тузуки холоғача Чингизхон ясаб қўйғандек ўқтур.

Буронғор буронғорда, жувонғар жувонғарда, ғул ғулда, ҳар ким ота-отасидин қолған ерида-ўқ турар, буронғор била жувонғарда ҳар кимнинг эътибори кўшрақтур, уч сарироқ турарлар. Буронғорда чароси била бекичик уруғининг ҳаминша учқа чиқмоқ талашлари бор. Ул-фурсатта чаросининг туман бегиси Қашка Махмуд эди, хейли мардона йиғит эди. Бекичик туманинингким, туманга-ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмоқ учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охир ғолибо мундоқ қарор топтиким, чаргада бириен юққори турғай, ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сом-сийрак³ навоҳисини чарга солиб овладилар. Келиб Турок⁴ чорбоғиға тушулди. Ул газалеким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганган газал будур:

¹ Қ. б. — дамдама.

² Қ. б. — бир ўқуани илик сўнғагига.

³ Қ. б. — Сом-Сорак.

⁴ Қ. б. — Бурк (بورک)

Жонимдин ўзга ёри вафодор тонмадим,
Қўнғулумдин ўзга маҳрамин асрор тонмадим.

Бу газал етти¹ байт турур. Муиндин сўнг ҳар газалким ту
ганди, ушул тартиб била ўк битилди.

Муиндин кўч-бақўч Хўжаид дарёсининг ёқасига келдилар. Бир
кун сайр тарийқи била сувдин ўтуб, ош ишуруб, йиғитларин ва
чухраларин шўхлукқа солдук. Ушбу кун менинг такбандимнинг
олтун қуллобинин ўғурладилар. Тоғласига ўк Хонқули Башиқули
била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчага
гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлбтур, агарин
таҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам ижозат тилаб, Уратенага
борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Танбалға борди.

ВАҚОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА¹

Хоннинг бу юруши бефойдарок юруш эди, кўрғон олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ: бордилар. келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади: маъдудиким, қолиб эди, қаллошлиқтин менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туккон эдилар. Хон додамга кўрунуш қилиб, Шохбегим қошига келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонумонлиқтин жонга етгим, Дедимким, мундоқ душворлик била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлик ва зорлик била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алоийқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам оналариға, инилариға қўшилдилар. Мавоне рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлбтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрши ҳололиқтаким, улусни яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Мағзор ки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.²

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам. Мўғулистон ва Тўрфонға борғонда

¹ Тўққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

² Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдирадн. Душманин ўқ билан урипга қодир экансан, униг камон керишига қўйма.

худ ҳеч монө ва дағдаға қолмас, ўз жшловим ўзумнинг илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳибби вуқуф эмас эди, кишини доҳибби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға худ мүмкин эмас эдиким, мундоқ сўзларин айтса бўлғай. Яна бир неча улуг-кичик гирд ва гунамда бўлурлар эди. Ўзга умидворликлар била манга ираниб саргардонлик тортиб юрурлар, аларға ҳам мундоқ сўзларин айтмоқнинг ҳеч дутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шохбегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирлариға кечарким, риоят топмоғондин магар руҳсаат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб руҳсаатга андақ тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатга кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шохбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамға ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг орасида Яғо¹ деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброхим ога ва Исҳоқ оганинг қабри андадур, бу кентларғача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгарин юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хейли изтиробга бўлди. Ғолибо андоқ хаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлгуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, букулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонини буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёнда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шохбегим қошиға келдүк, ўлгуруб, ўтган-кечган кайфият ва ҳолоғтин ярим кечағача ўлгуруб айғиштилар. Тошгласин кичик хон додам манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва кўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафғулдук мўғули бўрк ва сончама тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, буруғи расмлик тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосиға осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

Улуг хон додам ҳам Тошканддин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб, келди. Бир ерда шомибчалар тикиб, улуг хон ўлгурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейиндин эврудуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўққуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуг хон ҳам кичик яқин етгач, қўнуб кўруштилар, галаба кучушуб турдилар. Ёшонда ҳам кичик хон тўққуз қатла юкунди. Тортик тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлгурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясениб эдилар: мўғулча бўрklar, хитойи атлас ва

¹ Қ. б. — Яғмош.

сончма тиккан тўилар ва мўғулча яшил сағрилик соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври гайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлмай эди. Кичик хон додам гариб атворлик киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашиар ва шиёвий ва кистан ва табарзини ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзиндин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёка ерда улғоғон учун бир нима рустойпроқ, дурушгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошқандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Таубалнинг устига Андижонга черик торгдилар. Қандирлик добошининг йўли била мутаважжих бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хоши ва мени илгаррак айирдилар. Добоиндин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисиди бир кун дим кўрдилар, черикларини ўтгиз минг ченадилар.¹

Илгаридин хабар кела бошладиким, Таубал ҳам черикини йиғиб Ахсига келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар. Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасига эврулгаймен. Сўзини мунга қуюб, Айюб бекчикини тумани била. Жон Ҳасан норинни порилари била. Мухаммад Ҳисорий дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди, Қанбар Алини ва Соригбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб манга қўшдилар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сақон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлук ўрчини била Ўш устига илғадук.² Сахар вақти Ўш қўрғонига гофилликта етиштук. Ўш эли чора қила олмадилар. Ўшини топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Таубалнинг қўркунчидин ва бизнинг йироқлиғимиздин чораларини тона олмаслар эди. Ўшка келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслари тамом кирдилар. Ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхнини қўрғони бор, сарҳадта воқе бўлубтур. Эли бизнинг қулдугимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг Марғишон эли ҳам доруғасини урўб кавлаб, манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи қўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.

¹ Қ. б. — Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна қушулуштилар. Ўшал манзилда черикши сон кўрдилар. Ўтгуз минг киши тахмин қилдилар.

² Қ. б. — Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳида Хўжанд дарёсини сол била ўтуб, работи Чубон йўли бирла Кабол бошиб ўтуб, Олмалик йўли била Ўш устига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди. Тапбал хануз ўзига келтурмай. Ахси била Карнон оралиғида отлик-яёв черики била хонлар била рўбарў бўлуд, ўзини шох ва хандақ била беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлоқ уруш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибгин, голибият ва мағлубият мушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон тарафидағи эл ва улус ва қўрғон ва вилоят аксар манга кирдилар. Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин тона олмаслар эди, хотирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғига бориб, киши киюруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсак, эхтимоли борким, бизни бир тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била ўшдин отланиб, ярим кеча Андижоннинг бир қуруҳида Чилдухтарон рўбарўйига келдук. Қашбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, инчкалик била қўрғонга киши киюруб, хожа ва арбоб била сўзлашгайлар. Биз йиборгон бекларнинг интизорида от устида-ўқ туруб эдик, баъзи ургудамоқта, баъзи хоболуд, кечанинг уч нахри бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, озини билмай, гофил ва уйкулук эл бир йўли-ўқ, бир-бирига боқмай дувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Миршох қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамий эл қочмоққа-ўқ юз қўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу дорингонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлик киши манга яқин сигиниб келди. Отини ўқладим, юмаланиб борди. Бир нима босилгондек бўлдилар.

Менинг била бўлгон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлгон черик эли тамом кетдилар, биз тўрт кишидин не миқдор мутазаррир бўлғайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, қамчилаб, ҳар чанд килиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни қўлга тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб ўқ қўюб, ганимин ёндурдум. Икки-уч қурухгача элни Харобук ва Пашомуннинг¹ рўбарўйидаги пуштағача қувлай келдилар. Пуштаға етганда Муҳаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, приша туруб қолдилар. Паришон бўлгон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йиғитлар ушбу дориткон била рост ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб бекчикининг туманидин бир печа мўғул ўшдин биздин айрилиб казоқликқа Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг гавғосини эшитиб, инчкалик била илгаррак келиб, ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улким, ҳар қавмининг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмининг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «туққай», баъзининг «дулду»;

¹ Қ. б. — Жаробук ва Шибомун.

яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзани ўрон қўярларким, иш вақтида учрайконда, бири бир лафзани айтқонда яна бири ул маъхуд лафзани айтқай, то бу тарийқ била эл ёғийдин айрилгай ва ўз кишини ётдин фарқ қилгай. Ул юрушта маъхуд ўрон алфазин «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Мухаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Мухаммад Али сарт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўғуллар ёғий кишини хаёл қилиб сурон солиб, таблоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тарийқи галат вавго била турмаб парিশон бўлдук.

Ул қилгон хаёл бўлмади. Яна ёниб Ўшқа келдук. Беш-олтин кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Таибал ва тавобини бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўрттар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичиндин келганлар дедиларким, Таибалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонида Таибалнинг кичик иниси Султон Мухаммад Каллук¹ эди, Тулук² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконга намози пешинда чоққун қўюлди. Ўзум ҳам чоққунчининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидаги доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Мухаммад Каллук бўлгон кишини била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштаи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чоққунчи хануз йиғилмайдур эди. Чоққунчининг йиғилуриға боқмай бетаваққуф ёғий сари тез-ўқ тебрадим. Каллукнинг кишини беш юздин кўпроқ бўлгай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин қўирак эди, вале черик эли чоққунга тарқаб эди. Рўбарў бўлгон маҳалда ўшанча-ўқ бўлгай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилавреа-ўқ ганим сари мутаважжих бўлдук. Ёвук етгач, тўхтаи олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишини Хокон дарвозасининг ёвугиғача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттага етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозага етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари, тажрибалик беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзга тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонга яқин сизиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушанинг, тонгла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалик бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўқ ёндук. Агар қўрғон эшигига борсок экандур, бешаку шубҳа қўрғон иликка кирар экандур. Намози хуфтаи эди, келиб Хокон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ кештининг ёниға тушудди.

Бовужудким Таибалнинг бузулуб, ёниб Андижонга келур хаба-

¹ Қ. б. — Гулбек. كليلك

² Қ. б. — Тулук.

ри бор эди, бетажрибалиқдин гафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғининг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзақ кентининг ёнига тубтуа ерга тушудди. Қоровул йўқ, жангдовул йўқ, гофил ётилиб эди. Тонг бошида ал чучук уйқуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб кичқириб айттиким, ёғий етти, қўпунг. Ушмунча деб, лаҳзаи таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен ҳамиша, омонлиқда ҳам, тўн, ўқуввоқ чигормай-ўқ такия қилур эдим. Қўпқоч-ўқ қилич, соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдук. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишисини олғон била тебралдук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, гулиға еттук.

Султон Аҳмад Таибал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Таибал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиқлик, тувурдук, илгарак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, кочай-кочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замоида менинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Али қўқалтош, яна Каримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Таибалнинг дувулғасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик элитгим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқин ҳавлилаб илгарак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдағи икки кишидин бириким Таибал экандур, ул ҳам илгарак юуди, орада бир шохроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлға кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоқким, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Таибалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Таибалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини ғарбичисига қўқлай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Таибал бошимға чопти, бошим қилич аарбидин қарахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эдим, қинида эди, қилич суғурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз кадам ёниб эдиким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Таибал Дўст Носирға ҳам қилич солғондур: бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шохжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғининг бир гузарига тўп-тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди, туруб они отлантуруб Харобук била Фароғинанинг оралиғидағи пушта била Ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Аннинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қуйроқ ўқ тегибдур. Агарчи ўта чикмайдур эди, вале Ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Но-

сирбек, Мухаммад Али мубашшир, Хожа Мухаммад Али, Хисрав кўкалтош, Нуъмон чўхра мунда туштилар. Яна ҳам йигит-ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Тапбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғиға тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқхондек ганим Самарқандек шаҳрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йирик. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртлангай. Хўжанд дарёсининг шимоли Аҳси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлгай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлгондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хохи-нохохи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отлашиб, кичик хонни кўра борадурғонда Қанбар Алибекким саллоҳқа машҳур эди, манга ёндошиб келиб, айтгиким, кўрдингизаму, филҳол бўлгон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким Ўш ва Марғинов ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўшқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Тапбалга киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оғанин ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар тўққонларим, буларга павкарлик қилғоним. Тапбалга подшоҳлик қилгондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Буруп кўрушганда бехабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учига югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш бида юрур эдим. Етиб кўрушуб, «иним баходур эмишси», деб илигимдин қўлдаб, чодирга келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёка ерда улғайгон учун чодир ва ўлтурур ери бетакалдуфона ва қазоқона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин кўнуб ўзимнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика¹ бахши отлик мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳини ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр ҳозик эди. Қишининг мағзи чиқса, дору берур эди илдиэдин, хар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа мархамдек дору қўяр эди, баъзига егали дору берур эди. Менинг бу-

¹ Қ. б.— Абука.

тумнинг ярасига бучқоқ ёкмоқни буюрди. фатила қўймади. Илди-дек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчака пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, оёқ сўнгаларини тамом олиб, сўнгалар ўрнига доруни ун қилиб солдим. Ул дору сўнгалар ўрнига сўнгалардек ўқ бутти. Муидоқ ажиб ва ғариб нима ҳейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин оғинадурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳ-ҳим бўлуб, қочиб Андижонга кирди. Бир неча кундин сўнгалар хонлар иттифоқ қилиб, Айюб бекчиқни туман била Жон Ҳасан Норинни Норин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга қўшуб, Аҳси тарафига йибордилар.

Аҳсида Таибалнинг ишиси Боязид эди. Косонда Шахбоз қорлуқ эди. Ул фурсатта Шахбоз келиб, Навканднинг қўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Навкандга Шахбознинг устига илғадуқ. Тонгдин бурунроқ Навкандга ёвуқ етилган маҳалда беклар арзага еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Охистароқ юрулди. Шахбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд яқинига етган маҳалда туюб, тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу йўсулдуқ бисёр воқеа бўлубтур: ғанимни туюбтур, деб саҳл инкорлик қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмундоқ нималардур. Ҳаразким, иш қолуға келган маҳалда жид ва эҳти-момни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлик бефойдадур.

Тонг отқонда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадуқ. Навканддин тоғ сари Бишхорон¹ тарафига чоп-қун маслаҳатиға борилди. Шахбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонга борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдуқ.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоп-тилар. Бир навбат Аҳсининг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилар. Шахбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлик саҳлагон ўғли урушга чиқтилар. Уруштилар, босилдилар, анда ўлди.

Аҳсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик-лар] Поп қўрғонини беркитиб бизга киши йиборибтурлар. Сайид Қосимни¹ бир печа йигитлар била йиборилди. Аҳсининг юққориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп қўрғониға кир-дилар.

Бир печа кундин кейин ғариб амре воқеа бўлди. Ул маҳал Ибро-ҳим Чоңуқ тағойи, Аҳмад Қосим қўхбур, Қосим Хатика арғун, Шайх Боязид била Аҳсида эдилар. Бу мазкур бўлғонларға икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб ғофилликта бир неча Поп қўрғони-нинг устига йиборур. Сайид Қосим эҳтиёт қилмай ғофил ётқон экандур. Қўрғонга етиб, шоту қўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

¹ Қ. б. — Сихойрон سحایران

² Қ. б. — Сайид Қосим ва Қўхбурни ва Хушиқа арғуни.

равом солилиб, етминн-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда Сайид Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, кўнглакчан кўпуб, беш-олти киши била отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиги кўн бешардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрилиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасига машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг яқинига келгани кўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳийла била мен хонлардин айиргай. Мен хонлардин айрилгондин сўнг хонлар тура олмастар эди. Бу тиламоғи оғаси Таубалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлик бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларга имо қилдук. Хонлар дебетурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тарийқимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадахдлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсига солсақ, ё Шайх Боязид Таубалдин катъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши уйрулғайким, муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсига тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўрғонига олиб борди. Тош қўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Таубал Шайбоқхонга оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларга етгач, бепой бўлуд, ўлтуролмай, Андижон устидин кўштиллар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлик била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган қўрғонларда кўйғон мўғуллари элининг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин кўнқоч, Ўш ва Марғинон эли хужум қилиб, қўрғондаги мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжаид дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжаиддин дарёни кечтиллар. Таубал хонларнинг кейинича Марғинонга келди.

Биз бу ҳолатта мутараддид эдук турмоққа, буларга хейли эътимод йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёкмайдур эди.

Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Таубалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, арқин иликламак керак. Филвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид арқка борди. Кўпрукка киши кўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши кўймадук. Бетажрибалиқдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тошг бошида Таубал етти: уч миш яроғлиқ киши била келиб

кўпрукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахси-га киргач, яна баъзини қўрғонларга ва баъзини доруғалиқ ва таҳсилга ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида юздин кўпрак киши бўлмай эди. Бўлгон киши била отланиб кўча-кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал қошидин ислоҳ учун котроб келдилар. Урушка таъйин бўлгонларни ерлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға¹ келиб тушуб. Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг жануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопук била сўзни буларни тутмакка қўйгон экондурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, холо иш тутмоқдин ўтти, кўралнинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар аеру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлик била алар аркта ва бу заифлик била биз тош қўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила ишорат қилди. Билмон, аке фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракатни қилдим, филҳол Шайх Боязидни тутти. Тўрғон йигитлар туш-тушидин ёшишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушка отладук. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасиға қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға кўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушка элини таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлик-яёк келиб, ул ердин кўтариб кўчага текибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўк от югуртум. Туруш бермай турураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб, қилич тегурув маҳалда отимнинг оёғиға ўқладилар. Отим букилиб, ёғининг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўнуб бир ўк оттим. Сохибқадам Комилнинг² бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти. миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлигини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отға миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебратдилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким. Поп қўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк қўрғон

¹ Қ. б.— қўрхона.

² Қ. б.— Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Қохилми экани аниқланмади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қил-
мок керак. Озрок яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму
эди. ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Анди-
жон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши
борди. Дедиким, дарвозадин ўк аўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзод-
нинг сўзи бида дарвоза сари ўк мутаважжих бўлдук.¹ Хожа Мир
Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадур-
гонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез бида чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалтош илгаррак эдук.
Дарвозага рўбарў бўлғоч ўк кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак
ўстида фаражий киийиб, уч-тўрт отлик бида дарвозадин кириб
келадур. Шастимдағи ўкни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёдим, хей-
ли яхши оттим. Изтироб бида дарвозадин киргач, ўнг қўл сари
борур. Кўча бида қоча берди. Биз ҳам анинг кейинича ўк юру-
дук. Мирзақули кўкалтош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир
яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўк тўлдурди. Иброҳимбек:
хе, хе, деб ўта бергач, эшиклик, тувурлук ердин менинг қўлту-
ғумға ўк отти, қалмоқи жибаинг икки қад ёфроғини кесибтур.
Қоча берди. Орқасига оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини
фасилнинг кунгурасига кўклай оттим. Бўрки кунгурага кадоғлик-
ўк қолди. Дастори илгига чуклуд борди. Яна бир отлик менинг
ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич
бида чўққусига сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томиға таян-
ди, йиқилмади, ташвин бида қочиб қутулди. Дарвозага бўлгон
отлик-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тadbирдин ўтуб эди. Не-
чукким, икки-уч минг яроқлик киши аркта, бир юз-икки юз киши
тош кўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишми бурунрок
қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизининг ярими анинг бида чиқибтур.
Бовужуди бу ҳол бетажрибаликтин дарвозада туруб, Жаҳонгир
мирзога киши йиборилдиким, ёвук бўлса келсун, яна аўрлалниг.
Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яраликму эди, манга деди-
ким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширининг Сулаймон
отлик навқари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай
тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ушул
дарвозада турғонда Кичик Аликим, Қўли Гил шикдоридур; мар-
доналик изҳори қилди.² Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навқари
эди. Ушда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға борғон киши келғун-
ча дарвозада даранг қилдук. Борғон киши келиб дедиким, мудда-
тидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз
ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-
ўттузча киши бизинг бида қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўпчинлик киши етиб-ўк келди. Биз нули

¹ Қ. б. — бу иборалар йўқ.

² Қ. б. — Кичик Али ва Вайсбек хўб мардона ишлар қилдилар.

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шахр тарафига ёғий кишиси етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамазининг онасининг отаси Баида Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лофнинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не монедур. Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваққуф чоғи эмас эрди. илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизнинг сўнги-мизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Аҳсининг бир шаръисиди Гулбази Чаман деган ер бор. Гулбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чўхраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Аҳсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишии кўрунмай, Санг суий юққори-ўқ юрудук. Ўшбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шохим Носир, Абдулқуддус Сейдий Қаро, Хожа Ҳусайний¹ секкизинчи мен эдим. Бу сув юққори тавр йўлғини учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йироқ хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир курук қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эдиким, қўлдин тузга чикилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштага чиқиб қаровуллуқ қиладур эдиким, қални отлик орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини, таҳқиқ қилгунча бўлмади, отланиб юрўй бердик.

Қовғунчи йиғирма-йиғирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканнини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлга кечтиким, қовғунча буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юрўй бердик. Қочғон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи бида чеҳра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст»²

Хонқули дедиким, мундоқ бида бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослик бор эрди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлик хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустрок эди. Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимга минди. Ўшбу ҳолатта Шохим Носир бида Абдулқуддус Сейдий Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

¹ Қ. б.— Хожа Ҳусайний, Л. б.— Хожа Хасий.

² «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир». Қ. б.— ўзбекча: «Мағлуб ҳарифка ҳўй басдур»,— дейилган.

эди, оти бормагон қоладур эди. Дўст бекнинг оти ҳам бўлдуриди. қолди. Бу минган отим ҳам сустлик қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Хусайний оқсоқ киши эди.¹ пушталар сари ўзини торгити, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалтош отнинг қўш оёқ олурға макдури қолмайдур эди. Катраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлик қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай. юр, ўлук-тирик била ўқ бўлалди. Неча навбат Мирзоқулиға боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедимким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмасиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга гариб ҳолати бўлди. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвукроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курухға ёвук бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от ҳорибтур, ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга соңиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимға хейли эъгимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам котроп мажоли қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга етдилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвукроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвук еттим.

Бардаст айттилар: «Мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эҳтимоли кўнтур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалгидин мулойимроқ ҳикоят қилдилар. Отгин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига кулок солмай юруй бердим. Дара юкқори-ўқ борадурмен. Намози хуфтангача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврулдим. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануа мулойимроқ айта кириштилар. Дедиларким:— Мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнға борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким:— Менинг кўнглум тўхтамайдур, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилтур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошиға борай. Сизларга қўнгуларнинг тилагандин ортуқроқ риюят ва шафқат қилай. Йўқ, агар мунин қилмасангиз келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг олдим — отимим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким:— Қошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, хар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур.

¹ Л. 6.— Хожа Хасий барлик киши эди.

Мен дедим:— Бас, сидки қавлунгизга аҳд қилинг.

Мухафдин муғаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийноне бўлди.

Дедимким:— Ушбу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон бериб эдилар. Ушул йўлга бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале итмийнони тамом бўлмайду эди. аларни илгарни юрутуб, кейинларича юрудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйиға еттук. Дедимким:— Кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ушул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға еттук. Булар бу замон айттиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Оллимизда Ғаво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинг уч посиғача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедимким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедимким:— Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзни эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, гонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта бордур, анда букса бўлур.

Карнон¹ доруғаси Банда Али эди. Дедимким: Отимизга ва ўзумизга бўғуздин гузар йўктур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муяссар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонға юзландук. Карноннинг бир курухида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ ушлаб келадур, бу ҳеч келмайду. Хейли изтироб бўлди. Тонг огиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнға солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб бир қўлда² отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафға бир баландийга чиқиб, қаровуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад қушчи³ тўрт отлиқ била Ғаводин Аҳеи сариға борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайду эди, ҳароб бўлуб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмадук.

¹ Қ. б.— Кирмон کرمات

² Қ. б.— сув қозғон жарларла.

³ Қ. б.— қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу ахшом Карнонда бўлдуларидур. Кеча шичкалик била кириб, отларни чиқоралингим, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб қўрунадур. Хеч билмадуқким, не нимадур? Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чиққонда ҳарким бир тараф тушуб эди. Мухаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким:— Отлар икки кундуқким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўёлинг.

Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдуқ. Намози дигар эдиким, бир отлик киши биз буққон пуштага чиқиб борадур, тонидим: Фавошиг улуғи — Қодирберди. Буларга дедим:— Қодирбердин чорлаш. Чорладилар. Келди. Қўруб, сўруб, июлят, шафқат сўзалар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулик ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтагга миод қилдуқким, ушбу ерда ўқ келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлик Карнон тарафидин Фаво сари ўтуб борадур. Кимсен?— деб сўрдук. Ҳавоб берди. Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта қўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ уничи тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдаға бўлди.

Қодирберди Фавоийға қилғон миодка тура олмадук. Банда Али дедиким:— Карноннинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда хеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллотига келдим, киши эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тошиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичгим. Ажаб хузур килдим. Банда Алига дедимким:— Қодирбердига киши йиборалингми?

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустоний мардаклар худ бу кишини иттиғоқ била Ахсиға, Таибал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлик қилиб, яна манга айтадуқким:— Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, хеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимға келиб айтадуқким: Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдаға бўлди. Дедимким:— Англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким, Юсуф доруға айтадур:— Ахси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким:— Сенинг хотирингга не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бор-моқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким:— Мунча гавго ва уруш бўлди, не эътиمود била борай. Ушбу муколамада эдукким. Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай. Султон Ахмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Бояандбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ ишма бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлигини айт! Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф оитлар ичти, вале анинг онтига ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фаҳм килдим. Қўшгум, боғ гўшасига бордим. Ўзум била андиша килдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мени вар яке рўз,
Бибояд рафт азин коҳи дилафрўз.¹

Ўзумни ўдумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб кела-дур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муно-жотқа кўюб, тилак тиладур эдимким кўзум уйқуга борибтур. Кўрадурумеким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамо-ати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким:— Ғам смангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истинонат тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушқил иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатх ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда ҳушҳол бўлди уйғондимким. Юсуф доруға ва ҳам-роҳлари бир-бирига маслаҳат қиладуларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким:— Сизлар бу йўсунлук сўзлар-сиз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимға кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қад-ди отличкининг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизинг ишимиз ил-ғари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишилари-нинг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўп-роғ бўлди, қилур ишимни билмадим.

Ўшал хинда бу отличлар боғнинг эшигини тошарға фурсат

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, қўшил очувчи бу каср-дан кетиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлғон еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қўтлуқ Муҳаммад барлос ва Бобон Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдимким, гўё манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким:— Ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларин тутуб боғлаиғ. Ўшал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимким:— сизлар қайдин келасиз, нечүк хабар топдингиз?

Қўтлуқ Муҳаммад барлос дедимким:— Ахсидин қочиб чиқғанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдүмким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кештгадур, бориб ани олиб келингим, подшоҳлик маспади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким:— Менинг беш-олти ини-ўғлүм бор, яна бир неча йигит қўшунғиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким:— Бизнинг хотиримизга ҳам етадүрким, ўшал йўлга борғон бўлғой.

Ун киши тайин қилдилар, дедиларким:— Ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олдинг, бориким, зоҳирон хабар топқайсиз. Ўшул сўзда эдукким, Бобон Парғарий дедимким, мен ҳам бориб истармен. Ул ҳам икки йигит иниси билан иттифок қилиб отландүк. Букун уч кундүрким йўл келабиз. Алҳамдулиллох сизин топтүк, дедилар. Айттиларким:— Юрунғ, отланинғ, бу боғланғаларин ҳам олиб боралинғ: мунда турмоқ яхши эмастур. Тапбал сизин мунда келган хабаринғизини тошбтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларга қўшулалинғ.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юрүй бердүк. Икки кун бўлуб эдиким, ҳеч таом смайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир кўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кундүк йўлдин икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонға кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунүш қилдим ва ўткан кунларин тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлдини.

Ҳар ерда борғон-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўнрақ киши бор эди. Хотиримға келдиким, токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафға талаб қилойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлогинаким, Хиёср вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртга йиғирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ярашиб юрўйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлгай эди. Аксар яёк ва иликлариди таёк ва оёклариди чорук ва эгинлариди чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилдур эди. Манга ҳар юртга олачўк ясар эдилар, олачўкда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хиёсравшоҳнинг наварларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилдур эдиким, мужибни умидворлик бўлур эди. Бу фурсатга Мулло Бобои Пашоғарийишим, Хиёсравшоҳқа элчиликка йиборилиб эди, келди. Хиёсравшоҳдин қўнгулга ёкқудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Хиёср навоҳисига Хожа Имом деган ерга келиб тушўлди. Бу юртга Муҳиб Али қўрчи Хиёсравшоҳдин элчиликка келди. Хиёсравшоҳким, қарам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятининг воқе бўлди, адио кишиларга қилгон инсониятин бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойишим, ул фурсатга адин улўғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурга тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Саринулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уругини йибориб, ўзи жариди қалъадорликда туруб эди, номардрок киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилдур эди.

Қабодёнга етганда Хиёсравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шахрисафо ва Тирмиз анда эди. Хатиб Қаршийини йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўл-

¹ Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари (Сарлявха К. 6. дан олинди). Л. 6. да сарлявханинг ўрни очик келган. Таржималарда «Тўққиз юз ул...» дейилган.

ди. Аму суйини Уёч¹ гузаридини ўтганда келиб мулозамат килди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоки кечуруб, ўзумизға кўшуб, Коҳмард ва Бомиён саригақим, ул фурсатта бу ерлар ўгли Аҳмад Қосимғақим, Хисравшоҳнинг хоҳараодасидур, тааллук эди, мутаважжих бўлдуким. Коҳмарднинг Ажар отлик дара қўрғонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга қўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолқим, бурунрок менинг қошимда эди, яхши қиличлар чошиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатхоҳона сўзлар ара қилди.

Дарав Зиндонға етганда Қанбар Алибекқим, Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизинқим, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида қўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзоға никоқ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирешоҳ мужиби тафриқа ва вайронлик ва сабаби фитна ва паршонликдур. Нечукқим, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме пагунжанд,
Ним ноне гар хурад марди худой,
Баали дарवेशон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Хамчунон дар банди иқлими дигар²

Умид андоқтурқим, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамъи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борқим, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳаминша ёмонлик ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблук била руҳсат берилсақим, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлик бўлмағай».

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ-қаештин ҳар неча изойлик³ воқе бўлса, мендин мутанаффрид бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар кейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

¹ Л. б. — Уён.

² Ун дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимға сиғмайди. Марди худо бир ношинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларға беради: подшоҳ эса бир иқлим мулкани олса, яна бошқа иқлимни ҳам олин фикриға тушади.

³ Л. б. — беадолик, (بى ادالىق)

бўлуд келиб эди. Тукғонлик ва хизматгорлик мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайду эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била ара қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттиларким, Юсуф Айюб ва Баҳдул Айюб бўлғай, менинг кошимдин Жаҳонгир мирзога қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлуд. Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фуреатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзога ва манга ва Хисравшоҳга ва Зунунга бир мазмун била узун-узук нишонлар келди, ул нишонлар, бу тарихқача меидадур. Мазмуни бу эдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улугбек мирзо ул оға-инилар иттифок қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ этиб ҳеч ин қила олмай ёидилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжик бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай. Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонларига мазбут, кишиларини қўюб, ўзи Гуравон ва Даран Заиғда ул кўхистонни беркитсун».

Менинг бу навоҳига келган хабарим бориб эди. Манга ҳам этиб эдиким: «Сем Коҳмард ва Ажарда ул кўхпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак ин қила олмай ёнғусидур».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўа тутудур эдиким, паёнай элчилар ва талочилар жалд ва қадога била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эдиким: «Тирмиз ва Қилиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўққиз ўдум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларининг кўнгли қавий бўлуд, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўринига ўлтурғон улук подшоҳ гашиминг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай? Бизнинг била келган неким бўлган оч урук, уй-элини ва Боки Чоғонийини ва ўгли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон сипоҳиларининг ва аймақларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутаботир киши кела бошладиким:— Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлиғини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишканин ва Фулуд сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишини бузулуд, подшоҳ қуллуғига келгусидур.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отлангон хабари келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтамай, бўлган кишинини кўчуруб, Қобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлик ўбдон эътимодлик бойири кишини Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту¹ йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Хисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паршонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёкмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топмай, куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлиқ изҳор қилиб, истидъо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, қулукқа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсулук аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув қуйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авоситида жариди Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисида бир улуг чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироктин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўқумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилғон беқлиги ва салтанати тамом бурундин чикти. Кўрушуб тортиқ тортқондин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намақхаромлик ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга стибдурким, подшоҳлиқ қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки гариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мендин айрилибтур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур. вале гузарлар сув улғайғач тағайюр топар. Ул масал борким. «Он гузарро об бурд.»² Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим: ул дағи тушган ерига

¹ «Шамту» — деб ҳам ўқилган.

² «Ул кечувларни сув олиб кетди».

борди. Ушбу кундин улуг-кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошладилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши анинг қошида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдингим¹ Дарбанди Оҳанин хам дерлар. Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзога тааллуқ вилоёт тамом анинг тахти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истиклол килур эди.² Бир муҳассили Ҳасан барлоқ отлиқ қари мардак Илоктин Уёғгача дуруштлуқлар била муҳассиллиқ қилиб, бизни кўчуруб тушуар эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ бизнингдек қаллош ва муғлуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқариға ихтиёри қолди, не молиға, не жонига.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон ашхоми Мирзо хон менинг кошимга келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар хам барин эдилар. Филвоке шаръ ва урф била хам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосига етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олгун ва қумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тагойини қўшуб узаттукким, Хисравшоҳни Ғури ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизча Кобул келтургай.

Ул юрттин, Кобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук, ушбу кун и ўзбакнинг чопқунчисини Ҳамза бий манғғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чошти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидағи жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин колғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзага кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар топтукким, Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон³ ёқасида ўлтурубтурким. Панжхир⁴ йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзогаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақтида Ҳубён⁵ кўтали била оштук.

¹ Қ. б.— Қаҳлуғдинким.

² Қ. б.— бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Оби Боро.

⁴ Қ. б.— Пантер.

⁵ Қ. б.— Ҳушён.

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталға чиқғоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай. Дедиларким, Суҳайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.¹

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким. Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари боргон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оғлоқ уруш қондек килур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак²нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-қунига боқмай, Кобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондагилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто³ ҳазорасида эди, Панжхир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар дағи бу юртга мулозаматка келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлгон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртга куллуқка келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлокчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оксарой ўлангига тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарликка ўрганган эл, элга зулм кила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир қўза ёғини торғиб олган учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раёйи барин эдиким, киш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағониёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни қўюб, андин кўчуб келиб

¹ Сен Суҳайл юлдузисен, касргача тобланиб, касрдан чиқсанг ва кўзинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

² Нухаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

³ Қ. б. — Рустох.

Або¹ кўруқиға тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Коҳмардта қолғон уруқ саъб мухотара ўткариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким. Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Коҳмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар. Боки Чағониенийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин гараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи² эли ёғиқиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Бокибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Қобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або кўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир қўнуб, Чолок ўланғиға тушулди. Чолок ўланғида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо буронғор одами била бизнинг улуг чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жувонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидағи ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғач-ўқ отасиға оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин дарағ килур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отлариға кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариғи элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо буронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олди чун сув эди, мен ғул кишиси била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлуқ қадамнинг кўнругининг устига тикилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чикғон кишиси урушқа турмай қочқон била кўрғонға кирдилар.

Арқининг хокрези баландида қалин Қобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлиқ пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва

¹ Қ. б.— Аё.

² Қ. б.— Сиқончи.

баъзи йигитлар чопқонда тикилиб йиқилиб эдилар. Буронғор тарафидин бир-икки йигит Кўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Кўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқимбекларни ораға солиб қуллуққа келиб, Кобулни топширмақ бўлди. Боқи Чағолиёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи июнат ва шафқат мақомида бўлуб, дағдага ва таваҳҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тонгласи бўлган навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, кўрғонни топширғай. Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлик ва даст андозликқа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуг бекларни ва ичкиларни тайин қилдукким, Муқимни ва Муқимга тааллуқ эл-қўшни мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқарғайлар. Муқимга юрт Тебани¹ тайин қилдук.

Сабохи мирзолар ва беклар дарвозаларга бориб, халойиқнинг хужум ва ғавғосини кўн кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавғо босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебага тушти.

Рабиулаввал ойининг авохирида тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежангу жидол муюссар ва мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдидур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарки Ламғонот ва Пуршовар² ва Хашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким. Кариуд³ ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва нақдарий қавмнинг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тағисидидур. Деҳи Яъқуб тағисида туганур, Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боготтур. Менинг аммим Улугбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг атқаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи богот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур. хилват гўшадур, Ғалаба

¹ Қ. б.— Тепа.

² Қ. б.— Пушовар (پشاور)

³ Л. б.— Каасв (کراچي)

лавандлиқлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлук Хожа Қофизнинг бу байтини тағйир била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд¹.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаърий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму² отлиқ мазордур: яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул алининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Рўшнотий дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшук айрилиб келибтур. Ўқобайн дерлар. Ўқобайндин бошқа яна парчағинна тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволик ер воқеъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўланггаким, Сияҳсанг ва Сунан қўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Наравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдаршай,
Ки ҳам кўхасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро³.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Қошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин қорвои Кобулға келурлар, Хуросондин қорвои Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўй-лук қорвои Кобулға келур. Ҳиндустондин⁴ оқ рахт ва қанд⁵ ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўн савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға⁶ рози булмағай.

¹ Қандай яхши вақтлар эдики, неча қуилар бош оқсиза бир қанча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

² Қ. б.— Хожа Шамс. Л. б.— варақ четига форсча: «Асл Хожа Шамсиддин Жонбоз меғуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму меғуфтаанд».— деб ёзиб қўйилган.

³ Кобул аркида май ич. косани кетма-кет айланткири. бу ер ҳам тоғ. ҳам дарё. ҳам шаҳр. ҳам саҳродир.

⁴ Қ. б.— «Ҳиндустон» сўзидан кейин **برده تافى** сўзи бор. Л. б.— Тўрт харфлик бошқа сўз бор, ўқилмади.

⁵ Қ. б.— «ва набот».

⁶ Даҳ си, даҳ чил— ўнға ўттиз. ўнға қирқ учдан бир, тўртдан бир маъносиди.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда тошидур. Хиндустионинг худ бандаридур.

Гармсёр ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳарғиз қор ёғмас. Икки соати пужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳарғиз қори ўқсумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсериий ва сардсериий мевалар Кобул тавобеида қўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсериий мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва бихи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ қўптур. Мен олу-болу ниҳоли кетуруб эқтурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва хануа тараққийда эди.

Гармсериий мевалар мисли норуниж ва туруниж ва амдук ва найшакар Ламгоноттин келтурурлар. Найшакарини келтуруб эқтуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Кўхистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Кўхистондин асал келмас. Кобулнинг ривочи хўб бўлур, бихи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги даги яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саид Домани кўхийнинг чоғири тундук била машҳурдур. Агарчи холо тақлид бирла андин таъриф қиладурларки: «Лаззати май маст донад, хушёронро чи хаа»².

Экиннн яхши бўлмас³. Агар Хуросон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволиққа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқе бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки қурух бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур. Кобулдин бир қурухдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Тепанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, муҳтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияхсанг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуқ кадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

¹ Қ. б. — Бухородин.

² «Май лаззатини маст булур, хушёрларга бундан нима баҳра бор?»

³ Қ. б. — Шу ибора бор: «Зирояти жоруйи нажди (?) дур, Ковуви ҳам яхши бўлмас».

⁴ Л. б. — Чармгарлар.

Кобул вилояти берк вилояттур. Ёт ёни бу вилоятка кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Хиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдадур¹. Юқорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир пима узунроқдур. Ҳолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрирағи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробка тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлик кентига инар учун Порандий кўтали дерлар. Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғўрбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Хиҷонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.² Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайгон³ била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб⁴ йўллари сув улуғ бўлгондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убуру мутаазирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва таиғилардин қуттоут-тариёқ кофир кам эмастур. Хуроеон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-тўз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юқорроқ Синд суйини⁵ ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўтгим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема била ўтгим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

¹ Қ. б.— Панжшер.

² Қ. б.— «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.

³ Қ. б.— Сайгон.

⁴ Қ. б.— Обдара.

⁵ Қ. б.— «Ва Савод суйини» бор.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожии ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва пақдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил бида ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ҳақ бир-ҳақ икки лафз бида Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлмай.

Вилоёти ҳақ тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларинким, бир улуг вилоят тахтида бўлмай, туман дерлар. Ва Андижон Ва Қашғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парғана дерлар. Агарчи Бажур¹ ва Савод Паршвар² ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобендин экандур. Бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузудуб, баъзиси афғонга кирибтур. Вилоятлиги қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улугроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагархор битибтурлар. Доруғанишини ери Одинапурдур. Кобулдин шарқи сари ҳақ уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор бида Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Ҳақ-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталари, икки-уч ерда тағилари бор. Хирилжи³ ва жамиъ қуттоут-тарийқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруқсойининг оёғи Қоратуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳатни йўл амин бўлди.

Гармсёр бида сардсёр орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқ сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва порунижи ва турунижи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ҳақ тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафога мавсум, рудқа мушриф, руд қўрғон бида боғнинг орасидадур, порунижи ва турунижи ва анори бисёр бўлур. Паҳорхонни босиб, Лоҳур ва Диболцурини фатҳ қилган йили қила келтуруб, эқтуруб эдим, сабаз бўлуд эди. Андин бурунги йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуд эди. Бадахшон ва Бухорога ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафий,

¹ Қ. б. — Бижовур.

² Қ. б. — Пашовар.

³ Қ. б. — Кархжи.

оқар суйи муттаеил, ҳавоси кишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўллубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаси пуштанинг устидин хамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқе бўллубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида дахи дардах хавзедур, атрофи тамом нурунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу хавзинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айи ери ушбудур. Нурунжлар сарғаргон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқе бўллубтур.

Кўхи Сафид Ниғнаҳорнинг жанубида воқе бўллубтур. Бангаш била Ниғнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўккуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор харғиз ўкеумас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўхи Сафид дерлар. Қуйи жулгада харғиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ домапасида яхши хаволик ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч ахтиёж бўлмас.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон баладида воқе бўллубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари яқиндоғ тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк қўрғондур. Бу тоғ Ниғнаҳор била Ламғонотнинг орасидадур. Хар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласига қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруксой била келсалар, бир йўл Дири¹ кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруксой қуйи Қоратудин² ўтуб³ Ламғон борур. Агар Ниғрон била келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин⁴ ўтуб, Бодич кўталига борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманидин бир тумани Ниғнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Хиндукуш тоғига пайваста қорлиқ улуғ берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангға ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Мехтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Мехтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул эли хейли мулоҳаза қилишибтурким, баъзи маҳал коф⁵ ўрушига ғайи талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилояттин Ламгон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвуқроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-биринга қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, қуйироқ Борон суйинга қотилур.

Ул икки бўлудин бир Даран Нурдур, ғайри муқаррар ере воқе бўллубтур. Даранинг иештоҳида қўрғони бир тумшудининг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шодинояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Нурунж ва нурунж ва гармсериий ме-

¹ Қ. б. — Дибри.

² Қ. б. — Қуробук.

³ Қ. б. — Ўтуб дан кейин — Улуғ Нурдин Борон суйини кечиб, Бодич кўталидин ўтуб, ибораси бор.

⁴ Қ. б. — Қароноқирик.

валари бордур. Озрокча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмдук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Даран Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Даран Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қизил бўлур, вале арра тоши кайфиятликроктур. Агарчи иккала-сининг кайфияти шухратича йўктур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз саҳлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Қунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқе бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидяр. Агарчи улуглуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озрок берурлар. Чағонсарой суйи шарқ-шимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб. Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа бока оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур. Қунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Қунардин бир шаръи юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилгон ерлари холо мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норуңж ва туруңж ва гурунжи бисёр бўлур. Туид чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким. Ламата кандид¹ дерларким, андин қуйи Даран Нур ва Атарға тааллуқдир. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Қўҳистондаким, Қунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шоёдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмоғон бўлса, бу кўтарганларни беҳост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, такаллуф қилиб, ўзларини саҳласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилгон бўлса, ҳаракат қилмас. Мунн ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Қўҳистон эли мутгафиқул-калима бу харфини ривоят қилдилар. Хайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Мунн эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўдук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғиздадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машҳурдир. Чағонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажурининг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич

¹ Қ. б. — Мулата кандид *ملته كندی*

отдиқ кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувга қотилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур, Дараи Нур чоғирига ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юққориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олғонда Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андок шоеъдурким, ҳар кофирнинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрунига чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингаҳор тавобеидиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўҳустонда воке бўлбтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товукни бисёр парвори қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваив элдур. Тоғларида ножу¹ ва чилғўза ва булут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножу ва чилғўза ва балут дарахти муиндин куйи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Кўҳустон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида цардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочга нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа кўйдук, чувт ёрмашиб чикти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, безор тушти. Бу тоғларда луча² куши ҳам бўлур, бу кушни букаламун дерлар, бошидин куйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлиғи кабки дарича бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: киш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжҳир туманидур. Йўл устида воке бўлбтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, куттоут-тарийк куффорнинг мурури Панжҳирдиндур. Куффорға ёвуқ учун муиндин ҳам кесим³ олурлар. Мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилғонда, кофирлар келиб, Панжҳирдин қалин киши ўлтуруб, кўп хароблиқлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталлари банд дерлар. Ғўр⁴ сари бу кўтал била борурлар, ғолибо ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини ҳазоралар шуъл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур.

¹ Л. б. — نوح. К. б. نوح

² Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б. نوح. К. б. — نوح

³ Қ. б. — ким.

⁴ Қ. б. — Ғўри.

Яна кўх домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундрокдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқе бўлғон учун, агарчи молларини адо килурлар, вале харжда ройиж эмастурлар. Бу кентлардин қўйи доманада тоғ била Борон сўйининг оралиғида икки нарча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курран Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санатгим, ўттуз икки ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолан гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир нарча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Нарвоидин қўйирок садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Ғурбаид тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштининг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир нарча қум тушубтур, тоғ бошидин тубиғача Хожа Ригиравои дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобен кентлардур. Кобулининг ғарби-жанубида улғу қорлик тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомийён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дугоба, Қундуз ва Ёлхоб сўйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир қунда ҳар тўрт дарё сўйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарканд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлик тоғ Ламғон¹ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентининг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалик, сафоликкина боғчалари бордур, сўйи совуктур, яхобка эҳтиёж бўлмас, аксар софттур. Бу кентта Боғи Калон отлик Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улғу чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалик, сафолик маъзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон сўйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёк эди. Мен буюрдимким, бу ариқни ража ва сиёк била килдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қўйирок даштдин бир қурух-бир ярим қурух

¹ К. 6. — Ламғон. 1. 6. — Ламғон.

юкқори бока доманада тоғнинг¹ тубида чашма воқе бўлбтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки нарча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воқе бўлбтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўктур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга ваъҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлик қилдурдим. Чашмани гач ва соружа² била дахи дардах қилдурдум. Бу чашманинг чор хади сиёқлик, гўнйялик тахти бўлди, тамом арғувонзорга мушриф, арғувон гули очилғон маҳалда муича ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дархам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳаммша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен арик қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтуртум. Пуштанинг устида улуг гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юкқориқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдим. Бу ариқнинг тарихи жўйи хуш³ тошилди.

Яна, Лахугар туманидур. Улуғ кенги Чархдур, Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархдидур. Муллозоодаи Мулло Усмои хам Чархийдур. Сижованд хам Лахугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боготи қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентларида бог бўлмас. Авгоншол эдур. Кобулда бу лафз шодур. Ҳолибо авғон⁴ ширдурким, Авгоншол дерлар.

Яна бир Ҳазни вилоятидур. Баъзи туман хам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ҳазни экандур. Баъзи Ҳазни хам битибдурлар. Султон Шихобиддини Ғурийининг хам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддини Табақоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муизиддин битиб турлар.

Учинчи иқлимдиндур. Зобул хам дерлар. Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандохорни хам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин ғарбқа бока ўн тўрт йиғоч йўлду. Бу йўлни борлар тонг бошида Ҳазнидин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Кобулга борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур. йўлдининг ёмонлигини харғиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ҳазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенги ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенги қориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ҳазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни хам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олма-

¹ Қ. б. — боғнинг (2).

² Л. б. — соруҳ.

³ Жўйи хуш — *جوی خوش* Рақам билан 925.

⁴ Қ. б. — авғон.

си ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонга элтарлар. Экинчи бисёр нурма-шаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфрок ҳар йили киюрурлар. Вале Қобул экинидин мушинг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонга борур. Бу элини яхши маҳсули рўяндур.

Сахро нишини ҳазора ва афғондур. Қобулға боқа Ғазни ҳамиша арзонлиқтур. Эли ханафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ муеулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдурахмон Ғазнининг ақобиридин эди. Доншимандин киши эди, ҳамиша даре айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва парҳезгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақл килди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ғазнининг яхши уауми Равзадидур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорат Ғазнида бисёрдур.

Қобул ва Ғазини олгон йилдиким, Қўҳат ва Банну ва Данг ва Афғонистонни чошиб, ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўтуб, Оби истоданинг ёни била Ғазнига келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилинди, қабрининг тебрангани маҳсуе бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларининг тазвири экандур. Қабрининг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяга тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсуе бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик маҳсуе бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловот айттилар, қабрда ҳаракате маҳсуе бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрининг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракатни таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларининг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнининг шимол сари уч йнғоч сув юккори, султон бир улуг банд солибтур, бу банданинг балиндиғи киркэллиқ қари бўлғай, узунлиғи тахминануч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шахрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин диққаи номаръи қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилгон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди. Теңгри иноятини умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сихан дур. Ғазнининг шаркида, бу ҳам Ғазнининг икки-уч йнғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон

¹ Қ. б. — Сихон.

килур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат на қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёгин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрудубтурким, ройи хинд Сабуктигинини Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёгин ва чопқун бўлур. Бу хийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассусе қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлук била маиҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлук била шухрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин етти-секкиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз кўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истехоме эмастур. Носир Мирзо била ёғиқиб мирзоға хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг кабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳакқар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят тошкан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тарийк афғонийдур, мисли Ҳуғиёний ва Хирилча ва Тўрий¹ ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улдуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тарийқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлуқотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарк сари Нижров тарафидин туптуз келур. Кўра деган ерга етгач-ўк Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсёр орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобеидин Пичғон² эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йирокроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ келгач-ўк тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўк тўрға кирар.

¹ Қ. б. — Бурий.

² Қ. б. — Жийғон.

Бу тадбир била галаба қуш тутарлар. Андоқ муболаға қилурлар-ким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким¹ бўғузлариға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машҳурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Муниинг анорларини тамом Ҳиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хуш-рангроқтур.

Яна бир Бадров бўлукидур. Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқантда атроқ ва аймок саҳронишиндур. Бу вилоятнинг саҳронинини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Маҳманд³ афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамго ва саҳронишини била секкиз лак шоҳруҳий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасинини ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмийаси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилиқ яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу⁴ ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклик,⁵ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча⁶ ва маймун ва нилагов ва кўтаҳпой, балки бу мазкур бўлғон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жонивор бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндон ва Дараи Сўф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси яқдаст

¹ Л. б. — бу жойлар тушган.

² Л. б. — бу жойи тушган.

³ Қ. б. — Меҳманд.

⁴ نازو

⁵ Қ. б. — чанжаклик.

⁶ Қ. б. — павҳа. نوحه . Л. б. نوحه

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйга созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопқудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Такоблари берк¹ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари пастиларда воқе бўлубтур. Ғўр ва Газю² ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсулдуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйга созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блғон тоғларнинг берк ерлари қуйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсулдуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари эллариға муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, туш бўлмас», дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълик тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш қори улуг тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак³ ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур⁴ ёруғ куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам галаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийраоқ куяр, вале тоблик куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохлариға ўт қўйсалар: ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг куймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тикайлар бўлур, ўли-куруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўрунҷа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонлиқлари бу оралиқдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай қишлоққа, яйлоққа ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлик ва итлик йигитлар бориб, тутқовулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарки тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуг Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида қишнинг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр

¹ Қ. б.— терапг.

² Қ. б.— Карбу.

^{3,4} Қ. б.— Чапжак.

семиз бўлур, андин сўнгра турпа ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри мукаррадур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инча таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлиғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғокча тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ қовоқ-ўқ турур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тарийқ била қалин қуш тутарлар, вале қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлук ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва мўттасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўркунчдин сув юкқори, сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб отгим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни уаулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тарийқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матозким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйдук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, қўл ўртасида тўр қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлук эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах¹ боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўк шобокдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солгон замон-ўқ сувға кириб маст бўлгон балиқни тута киришурлар. Қуйи-рок бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламок андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чиғдек тўқурлар, бу чиғни сувнинг тўқулур ерида қовоқ қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чиғқа шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув у қуйи борур, балиғ чиғнинг устида қолур, маст бўлгон балиқни юкқоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбахор суйида, Шарвон суйида, Исталиф суйида бу тарийқ била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ пояси-

¹ Қ. б.— хиж. >

дек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қалағон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-элик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тарийк очарларким, ул чуқурни муайян белгулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдак тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлиги бурунги чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар улуғ чигнинг ичига кирар, улуғ чигнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуйиғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улуқ чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг тишлар¹ жихатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чигқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобул олгондин бир неча кун сўнг Муқим Қапдахор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матои била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат берганидин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларға-ўқ тақсим қилилди. Ғазини тавобси ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандровир ва Дараи Нур ва Кунру, Нургил ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била казокликларда била бўлуб келган бекларға ва йигитларға баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедуким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозани шаҳрро тавон баст, патвон даҳани муҳолифон баст».

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ еткуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчаларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор толиб,

¹ Л. б. — тишлар.

² «Шаҳар дарвозасини ёниб бўлади-ю, душман оғзини ёниб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобенга, ўттиз минг харвор ошлик таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлгани учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий хазарасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар ййиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тулаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чошилди. Хотирхоҳ чошилмади, андин сўнг Сурух йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хоннинг ўғли Ёр Хусайн Баҳра тарафидин куллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ерсув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юришига қарор тошти.

Шаббон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди. Гармсеер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингпахорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: хайрате бўлди, филвоқе жойи хайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятниға келиб эди. Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолгон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қўшуб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қуйи Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятидин бирор нима еткуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуғларидин Пихиким, қорвони била экандур, келтурдилар. Йўл айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға¹ тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўғиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Қўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар, Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдуқ, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожя Мухаммад Аминға айтурким, Қўракатри Бикромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожя филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадуқ, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

¹ Қ. б.— Жанруд

Боки Чағониёний араға еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин ора қўнуб Кухат отлуқ ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлик на моллик эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар араға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуғ ихтиёр киши Кухат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонук ҳам ўтқарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Мухаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар¹ да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманаларига тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Хисрав Кокиёний бу юртга келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жихатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Мухаммад Пихни ўтуб, чоштгоҳда Кухатни чопилди. Қалин гов² ва говмиш тушди. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қиллди. Уйларига ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасигача чошиб, ора қўнуб келиб, бизга кўшулдилар. Боки Чағониёний араға еткургадек нима черик элига түшмади. Бокибек бу саъйдин шарман্দароқ бўлди. Кухатта икки қўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш на Банну навоҳисидағи афғонларни чошиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёшилгай.

Ёр Ҳусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидъо қилдиким, Дилазоқ ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийга фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Кўхатдин руҳсат берилди. Кўхаттин кўчуб, юққори Бангаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Кўхат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Кўхатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб, даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаид Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билдур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Араға терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу, тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йиғитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Узага черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушлуқ-тушидин юруб, бу афғонларни жазосига еткургайлар. Тушлуқ-тушидин юрган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз элик афғонни чопқуллаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ганимларининг олдида ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

¹ Қ. б — Пиштовар.

² Қ. б — ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртга калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулга келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканини сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юкқори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопкунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир қўнуб, тонгласи бир тепадек инишдин иниб узун-узук тагидини ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тагида асру қўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки курух экандур, бу йўл отлик йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воке бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд сўйдур, шарқи Динкут, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилди-ким, туздағи қабойили, шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Кивининг сингирини экандур, бориб бир замонда олиб, қатли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улугларидан Шодихон отлик мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўхатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннунини чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлик элдур. Йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға қўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопкунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабиҳун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилудур эдиким, буронғор, жувонғор, ғул, провул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яроғланиб

яёк ўрдуниинг гирдиға чодирлардин бир ўк отими йирокрок чиқиб, кеча ўшанда-ўк бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била томон черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машъал била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чикмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эврутур эрдук. Бурунғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мирзо хон Абдурразоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Фулда улуғ беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эпик оға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовулдук навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннуниинг орасида бир сувсиз кўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустонининг жамиъ рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвук воқе бўлубтур. Ушбу кўрук рудтин саҳар кўчуб, намози дийғар Даштнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чошиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонгғача, тонгласи тушгача кейин қолғон юклук гала ва тева, яёк-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва қўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуктуруб, қалин ок рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёк афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвукрок тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмин, бири Сангсўрох йўликим, Баркдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баркга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёлғурлар ёғди. Гўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттуқ. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудини неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуғ бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, хануз сўзни бир ерга қўлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўк сўзлашиб, қайси йўл била юруни қарор берур хаёлда эдим. Ййди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашиб-турлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарбий тоғинингким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар. ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эврулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тарфовут қилур, ройлари мунга қарор топиб, тумшук

йўлига бўлбтурлар. Ғуслдин фориғ бўлғунча черик эли тамом тум-шуқ йўлига туз олиб, аксар Ғўмал рудинин ҳам кечибтурлар, чуи кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвугини билмай, арожиғ сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Ғўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.

Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,

Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Ғўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки курух борлиб эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдук. Аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб, доманадаги ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чаноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тарракиси бўлди. Яна бир камарда Қутлуқ қадам бир афғон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа бир афғон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмисигача юмаланиб келдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афғонларни дағи асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Меҳтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб сари боқа юруб, уч орада қўнуб, Синд суйининг ёқасидаги Мултон тавобеи кентларидин Била деган қасабачага етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувга солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолган эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувга борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад орук эди, бир Меҳтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлуғига эътимид қилиб қиличлар илиқларига олиб, шамширбозлик қилиб, тикка қила бошладилар. Оролга ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувга солди. Оролнинг ул юзидаги сув икки-уч хисса бўлғай эди, бу юздаги сув бир хисса. От уздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўк отими ерда пойбққа чиқти, сув отнинг қаптолида бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўк оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз яйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди.

Еғийни кочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, рахт ва гала-қора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллуқ мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, маакур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуйиға боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопачопа отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандаи чопқун эмас, тамом уйдур. Даштта худ қўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элиға тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидаги кўчларда худ андоқ бўлдимки, бир қуллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплугидин хар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазоҳим бўлғон учун бирини сиёсат учун иора-иора қилдурдим. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Мехтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўлубтур, бу мазорни кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллуқ рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навқари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача қоровуллуқға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ қўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсиданким, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид худ йўқ эди. Ахёнап икки-уч кўчта оза-оғлок хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизлиқдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдимки, чодир ичида сув ичка пойчадин эди, гилемларни бир ерда ёғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, хилват сўзим бор. Хилват қилилди. Ара қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўткариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимки, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳқиқ қилинг. Фолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чухра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асру қўб борди. Тукўнлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Коҳмарда ул ҳам бу бадбахт мардақининг иғво ва

ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзога бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Кунин бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-ўбдон кишилар яёкладилар. Шох Маҳмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қалиб яёқ келди. Ҳазинагача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чошиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улуг сув назарга келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Ғазин рудининг Қорабоғ ўлангининг баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодға бир қуруқ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув кироғидин бу қушларнинг юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим қуруққа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қонда била отнинг қорнида эди. Туз ер учун қолибо сўйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Қўх-наноний била Саридех бандидин ўтуб, Ғазинға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улук кириб эрди. Андоқким, деҳи Яўқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида деҳи Яўқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Кобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қудунж заҳмати била тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навқар-савдарига вилоятларидин бирор нима тегуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Қўшгумбаздин руҳсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилгач, Дараи Нур эли бир нима саркашлик қилғон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг қўрғонининг берклиги ва ерларининг шолитор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлуб эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикни эҳтиёт қилмай мундоқ, якраха йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунга қўяр. Дараи Нур кишиен чиқиб паришон борғон чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва ярқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг қўнғлида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимнача келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳдулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутақаббир киши бўлмағай эди. Алишгорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳдулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб. Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу киш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсухбати булар эдилар. Бу киш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чонарлар, ёз бўла тамом айтмоқот ва ташки эл ва улуснинг кўч ва моллариким. Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёкасиға келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийға¹ бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элиға истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонға йиборди. Муборакшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакининг бошини кести. Қалъаи Зафарким, бурун Шофтевараға² машҳур экандур, кўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад³ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчиси эди, ул вақт Хамлангон ашинг иликида эди. Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Роғий ҳам оталари шоҳларнинг бекларидин экандур, Роғда ёғиқти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб, бир неча қолғон-қочғон сипоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка торти. Носирмирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва қўтах андешнинг ангиз ва игвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадлуззамон мирзоға ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Хирийда Султон Хусайн мирзоға мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзоға ёғийлиқлар қилиб, анвоъ беадаблиқлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзонинг қўнғлида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлик ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навқар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди. Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмақлари мумкин эмас эди. Бадлуззамон мирзо худ буларнинг илғида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

¹ Қ. б.— Қанбар Алибек.

² Л. б.— Шоф теивар.

³ Қ. б.— Маҳмуд.

Султон Хусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўллуб, ёмонликларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари руҳсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамоm олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, руҳсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилған сойин бу руҳсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Мухаммад Бурундук тавр жавоб берди. Айттиким, ўтгуз минг навкарнинг била тамоm вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидағи вилоятларға не қилғайсен? Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишини била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек¹ олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чикмай, Ишкамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб. Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яхши-ёмон мингча кишини биал Қундузни қабамоқ дойяси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Мухаммад Шайбонийхонким. Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Хисор устиға мутаважжих бўлгон била урушенсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Хисор келди. Хисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Хисор кўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Хисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетавакқуф Хоразмға Чин сўфиинг устиға мутаважжих бўлди. Хануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаокиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Ҳохарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айтқандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдағи навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торттилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳатлиқ мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтка сув урғондек босила қолдилар.

¹ Қ. б. — Носир мирзони пакибадек.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО АШАРАЧҶА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, ноқис воқе бўлди. Бир хуросонлик табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматиға борди. Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди. Боғи Наврузий отлик, Варасасининг рухсати била якшанба куни бу бокқа келтуруб, мен ва Қосим қўқалтош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шохбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмиши бозо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинға торгилиб, хатм ва дуолар боргонларнинг арвоҳиға қилиб, қўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориг бўлгондин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдиким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда қўн ўйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг ўйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир царча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўк отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча наси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлгон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло танбурчи кошимда саз чаладур эди, яна бир саз ҳам бор эди. ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр

¹ Тўғқиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдим, созлар бир-бирига урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада, Улугбек мирзо солгон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлгоч. ўзини ташлади, осиб етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўттиз уч қатла ер тебранди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдим, ислоҳ ва мараммат қилгайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синук-бузугини буткариб қўнарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилгон азимат-беҳузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинроқ қолиб эди. беҳузурлукни ўткариб, қўрғонни буткариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Хануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг¹ оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағонийёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёрига² етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадин-ким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоққа етқурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чошиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарби-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин Қалотни олгондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурганида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, аўрлаб, суст бўлгон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зунун аргун Муқимга бериб эди, Муқимнинг навкарларидин Фаррух аргун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинлариға осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақаға музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни мирзоға уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

¹ Л. б. — Шеринг.

² Қ. б. — Тоғига.

мунча урушиб, зўрлаб олганимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Саво санг ва Олатог ва ул навоҳидағи афғонларни чошиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боки Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиета бўлғай ва инсошиятиким бойиета бўлғай, ҳаргиз зухурға келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ямонлиқлар андин воқе бўлди. Хасис ва замухт ва хасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шояджим, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамгани олиб на Кобулнинг доруғалиғи ва Панҷхир ва Қадий Ҳазора ва Қўшқак¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг нушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўтқариб келдилар.

Боки Гоғиёнийнинг корвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакутта эди. Қухаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилазоқ била Юсуф зайн бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламоқ, йўл ўрмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боки била борғонларни арик олди. Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ямонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор сунор
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.

¹ Қ. б. — Қўшқак.

² Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматқордир.

Бу киш бир-икки қатла қор ёғқунча чорбоғда-ўк ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунгон экандур. Шайх Дарвини кўкалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, қўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўкни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға ғофил ёвуқ-ўк кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагиға ўк ўқлар, ўшал кун-ўк ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дараи Хушта қишлоғон экандур, аларнинг устиға мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим куруҳға ёвуқ дара оғзида танги тушубтур. йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур. йўлдин қуйи ҳам эллиқ-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб елга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўк теvasини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб эдук, онча лазиз тева эти ҳарғиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта қўчуб, ҳазораларнинг қишлоғон юртлари устиға мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб урушадурлар, муни эшитгач, тез-ўк тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб² урушадурғон ерга етдук.

Ул киш қор бисёр улуғ тушуб эди. йўлсиз юрмакнинг иш-коли бор эди. Тағоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ-ўк қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг яни риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўк, илгаррак шох солғон йўлга мутаважжих бўлди, биқиниға ўкладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўк эди. Бир-икки ўк ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўкни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким: — Сиз мардона бўлунг, менинг бошимдан мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўнчини³ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтаи олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бан-

^{1, 2} Қ. б.— тушуб.

³ Қ. б.— тўнчини.

гашни жулду берилди. Ҳотам кўрбеги ҳам бу юрушга ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўкалтошнинг мучаси кўрбегиликни Ҳотамга иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентини Кепакка иноят қилдук. Султонқули чинок буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатиди чигирдин чикиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била ўқ келдим.

Ҳазораларнинг кишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиптурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима қоҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёнуб ҳазораларнинг уйлариға-ўқ тушулди, бу қиш қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдувулдукқа, чиққонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичида ҳазораларнинг кишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинпрактин келиб эди, аларға буюрулдиким, Шайх Дарвиш-ни ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличка борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазниндин ой туғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким, қирқ кунгача мени буёндин ул ёнға киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пижғон дараси алалхусусе бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлиқ била машҳур ва маъруф эдилар. Черикин Жаҳонгир мираоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб сарқўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар.

Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳфадек нима ясаб, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлик хануз яхши бўлмайдур эдиким. ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сехҳат топиб, чорбоқға чиқтим. Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар ангиалик мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, алини тамом талади. Бўлғон киши-қорасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч

иш ва сўзе воқе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, кичкирушурларким, олдиму, олдиму? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон кўяр — олур. Бу сўз аларға балое бўлур. Бир кетмакларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброк ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоқка торттилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астарод ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайни мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирадек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавоибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик биллаким борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини¹ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўтқара-ўтқара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлик торттилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни кўрғонға чикордилар. Чин сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб кўрғонға чикқонларни уруб тушурур маҳалда шоба ўки тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўк била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, кўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналиқ била жон тортмоқда дақиқан номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илохийға етганда тенгри раҳматиға борди.

В а л о д а т ва п а с а б и: валодати секкиз юз қирқ иккида Ҳирийда Шохруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлик қилғон эмас. Онаси Фирюзабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир тукғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Окобегим

¹ Қ. б.— Ҳусайн сўфи.

ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улуғ эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Оқобегим мирзонинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирзонинг набираси, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийликни тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Таъби наъми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ местудам худро,
Дар шеван зухд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зухду, чи салоҳ,
Алминнату лиллаҳ озмудам худро¹.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар хаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқликларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийга бериб эди, ўғли бўлуб эди. Ҳирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: қийқ кўздук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қўйи ичка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқолиқ бўлуб эди, хушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди. Қора қўзи бурк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни ял-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

А х л о қ в а а т в о р и: Аввал тахт олғонда ҳаёли бор экандур-ким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутгай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-қучи суннат ва жамоат маъзабни била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирк йилга ёвуқким. Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш

¹ Умр бўйн ўзимни яхшилик билан мактадим. ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю, яхшилик нима бўлди? Худога шукрки, ўзимни синадим.

бўлгай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Хусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас-тур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек кўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и: казоқликлариди бир мартаба Гургон суйини уздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Хусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Хусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдлик Саъд бинни Хусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олгондин сўнг Чинорронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ушул олгон била Хуросонни тўхтатти.

Яна Андхуд ва Шабургон навоҳисиди Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қорақўйлуқ туркманларга қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви¹ чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай Хуросон вилоятига кирганда Султон Хусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчиноғда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кенак мирзони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Хисорни кабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади. Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Хусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушга подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай ёнди.

Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умури иттифокий воқе бўлур. Султон Хусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисига йиборган экандур. Ушул уруш қуни Астрободқа боргон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Хисорни Бойсунғур мирзога олдуруб, Султон Хусайн мирзога келадур эди, ул ҳам ушбу қун келур. Ҳайдар мирзоким, Сабзаворда² Бадиуззамон мирзо ўтрусиди бориб эди, ул ҳам ушбу қунда келди.

(Мирзонинг (Султон Хусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирк минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва

¹ Л. б. — Сивби.

² Л. б. — Сазор. К. б. — Сазор.

ясоқликқа тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоқ-ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мундин қирк танобии мазруъ қилиб хосили худ бари ўзлари гасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улүфасиға хисоб қилурлар ва қолғон қирк тапобдан ортуқ эксалар мол берурлар¹.)

В и л о ё т и: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳирийдек шаҳр илгига тушти, туну қун айшу ишратгин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳикида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлик ва лашкаркашлиқ ранж ва таабии тортмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонлариндин улүф Баднуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг кизи эди. Яна Шоҳғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анишдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш
Чист номи, ў. кужо бошад надонам хонааш².

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматини Султон Ҳусайн мирзо Шоҳғариб мирзоға бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақт қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мираонинг суюклик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди. ўғлонлари мунн кўп ортуқ кўргани учун аксар ёиқтилар. Иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодин Окбегим отлик бир кизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккиннинг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуруб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлигини орғонда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн мирзо била қочиб Ирокка борди. Ироқда сипоҳиликни тарк қилиб, дарवेशлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Сухроб мирзо отлик. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, меннинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллик қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисидида бир беиътидоллигининг Найм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқга мунн ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўллуб экандур.

¹ Бу қавс ичига олинган парча ҳар иккала боёма нусхада йўқ. Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 қўлёзма нусхасидан олинди.

² Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

сўнгра гализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлиқ ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодир дерлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи наами бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи наи сайд ки гашти,
Ғарқи арақи дар дили гарм ки гузашти¹.

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқини яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шох Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мишгли бий оғача отлик мирзонинг ўзбак гунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Ноянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта печа маҳал ҳукумат қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қабагонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин қўнгилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлик. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Масъум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлига қилди. Ҳирийга келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале оқ қилса каро қилса, Шохбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳатгин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре толмади.² Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Попо³ оғача эди, гунчачи эди.

¹ Ов кетидан юришининг билан чапга ботдинг, қизгин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

² Л. б. — бу иборалар тушган.

³ Л. б. — бобо.

Боридин улуғ киз Султоним бегим эди. Елғиз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлик озоқ бекларининг кизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир киз, бир ўғул бўлуб эди. Кизини Шайбон султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсанкули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануж вилоятини анга берибтурмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонға келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини бутқарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқгон тўрт кизи: борчадин улуғ Окбегим эди. Бобур мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси: Муҳаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина киз бўлуб эди, Қарокўзбегим отлик, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи киз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй қилди. Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи кизи Бекабегимни ва тўртинчи кизи Оғабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки киз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким. Бойқаро мирзонинг киз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайид Барака отлик. Мен Самарқандни олғонда мулозамат килур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даввоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзоға бериб эдилар.

Попо оғачадин уч киз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди. Иккинчи кизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир киз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамни Опоқбегим сақлаб эди. Ҳирийдин Кобулға келди. Сайид мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг, ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улукқина бўлгон эмиш. Учунчи кизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортуқси Сайид мирзоға машхур эди.

Яна бир гунчачидин бир киз бўлуб эди. Ойша Султон отлик, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлик. Ҳиндустонда менинг мулозаматимға келдилар. Роно Сағонинг ғазвида бор эди. Бадовунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлик уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлик, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуктур, хизмати ёмон эмас.

Хавотин ва сарори: аввал олғон хотунни Бека Султон-

бегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиузаамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди нақў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў¹.

Тенгри ҳеч мусулмонға бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирзонинг жамиъ харамлари миҳаффадин чиқиб отка минганда, бу инисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас, отка минмас. Муни Мирзоға еткур-рурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаид мирзонинг гунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлиқ. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, гунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўъмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди. Ўзини оқилад тутар эди, вале беақд ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизий ўқ эди. Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлар эди, Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, харамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонға келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъаим ва ихтиромларни иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби ҳийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Поло оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди, Мирзо кўруб, севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

¹ Яхши кишининг хоҳасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.

Яна кичик-кирим гума, гунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва гумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзодек улуг подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрининг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддузидино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мираздин ўзга осор ва аломат қолмади.

Умароси: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур миразо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзога атка қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларга қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзалари Хуросонга Султон Ҳусайн мирзога бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Кушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир куши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу куш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзога қайси таври хуш ёқиб асру улуг риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн мирзо қазоқлигида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг миразонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шарҳедур. подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир карожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олгондин сўнг бу шарттин цушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб марзога зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоху аълам би ҳақиқатит-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусохиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлиқ. Тўрт ғабалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводирӯш-шабоб», «Ба-

дойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлик. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга бока пастрок ва сустрок воқе бўлбтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийға тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар ҳатким битибтур, йиғиштурбтур. Яна «Мизонул-авзон» отлик аруз битибтур, бисёр мадҳулдур. Йиғирма тўрт рубоий вазида тўрт вазида галат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзониди ҳам янгилибтур, арузга мутаважжих бўлгон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» таҳаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар сует ва фурудтур. Яна мусиқиди яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фаул ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум экаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар. бекнинг тарбият ва тақвияти бида муңча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми бида мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Муңча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўк, оламини тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил мухрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога қуллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истикболға келди, мирзо бида кўрушуб кўпқунча, бир ҳолате бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло таҳшис қила олмадилар. Тонгласиға-ўк теңгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқе бўлбтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Табаккул барлос эди. Бурунлар муддате Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, никуздур¹. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахт олғондин сўнг хейли умр топмади, бот-ўк ўлди. Мусулмон ва намозгўзор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға етқуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзоға урук бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам ривоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти. Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлгон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундук бида шариклик ҳукумате қилибтурлар. сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат бида эди. Хушмаош киши

¹ Қ. б. — навкардир.

эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблигин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулхолиқбек эди. Фирузшоҳ беқим. Шоҳруҳ мирзонинг улугъ рият қилгон беги эди, мунинг улугъ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулхолиқ Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлиқ тарийқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундукнинг сонийи иснайн эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусанд мирзо қошида эгаликлариди яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда¹ илиги иинга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чошти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилгон эмас. Неча маҳалдан сўнгра Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ арғун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чошти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмига рият қилиб Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул ул ўғул била ота орасида ёғийлиқлар солиб, фитналар қилдилар². Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олгон йили³ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлур бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўхвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоқим, шариклик подшоҳ бўлдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундук барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсилди будурким, Ҳирийда мундоққим эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғундур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодигис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

¹ Қ. б. — Ҳирийда.

² Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни ёзди.

³ Л. б. — бу ибора тушган.

чин бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебрадилар. Зуннуни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжға кўп машъуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйшар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсоқ ва хиссат табиатида ғолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекининг тўққан ишиси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида¹ мен Қундуз келганда, менинг қошимға келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Ғолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эрди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсухбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабок майдонида майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб кўруб, отиб қабокни урар эди. Яна зихгирни бир қари-бир ярим қари риштаға боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврлур эди. Эврлур ҳолатда ўқни отиб, зихгирдин ўтқарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгалар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлосинингким, бу тарихта Жўнапур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилгон ғанимини дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Бехбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг казокликларида хизмати ёқиб, Бехбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Сухайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Сухайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардуно,

Фурў бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи масқунро².

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдуллаҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айта-сиз ё одам қўрқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

¹ Қ. б. — тўққиз юз олти.

² Ғамли кечаларда оҳимининг қуёни осмонни ўридан қўзғатди. Қўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бовужудким, улуғ бек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва қундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррар-дурким, андоқ риоят топгай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атаиди, кейинида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қаидадур, ўзларининг бадавлатлиғи экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илғи била ғалаба хайр қилур эди. Фахшғуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабаға етқургаидур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб,¹ беклик мартабасига етқуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Хейли чуст ва часпон экандур, Дерларким, етти оттин сачрағайдур. Бу ва Бобо Али мусохиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалоийр эди, асли оти Ҳусайн жалоийрдур, вале Ҳасан Алиға машҳурдур. Отаси Али жалоийрни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳирийни олғонда, Али жалоийрдин улуғроқ кишиси йўк эди. Ҳасан Али жалоийр Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чухра сохлар эди. Ҳамшиша нард ўйнар эди, кимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтирондур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсухбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятга боқа кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фиксинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлур, илик-оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Саид Урус эди, Урус арғунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йиғитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

¹ Т. б. — бу ибора тушган.

будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлик¹ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллигида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ хайсиятлиқ ва қобилиятлиқ ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг кошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Сухбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Ёйждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди². Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуғ навқарини яхши чопқулаб эди, нечукким марзкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алиҳон³ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким. Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим Чигатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг кошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суёт ва бежурьят ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоки мирзо эди. Темурбек наслидиндур. Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат доиясини бошларидан чиқариб, ул подшоҳларға мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоки мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшиб йибормак хаёл ҳам қилғондур. Абдулбоки мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, қуёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

С у д у р : бир Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидиндур. Ғолибо мутасаййиддур, бисёр хушсухбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун-узук ёлғон қисса боғлабтур: бу амр муҳолифи таъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас

¹ Қ. б. — берк ишлиқ ва яхши отишлиқ.

² Л. б. — қиличлик бек эди.

³ Қ. б. — Алижон.

эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул-ушшок» отлиқ. Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр сует ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Нечук ким хейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошқликқа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшук ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»ға мулаққаб бўлди.

В у з а р о : бир Маждиддин Муҳаммад эди, Шохруҳ мирзонинг якқалама девони. Хожа Пир Аҳмад¹ Хонийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насаке йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не силоҳи шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким. вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мавфур ва сипоҳи вофир бўлғай. Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қилиб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммаднин туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девор қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда, Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийни киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобий ва лавоҳики булар эдиким, маъкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазаил ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шахри мамлу эди.

¹ Қ. б. — Хожа Аҳмад.

Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғоятан хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таямму ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин мастур бўлғай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр мутаққий ва мутададийин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят килур эди. Дерларким, етмиш йилга ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғонда шахид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва аклийёт ва калом илминини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз тошиб, диққат била гуфту-гў қилмоқ анинг ихтироудир. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамият мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилгон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмои эди. Кобул туманларидин Лаҳугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Қаъбани тавоф қилиб, Ҳирийга келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши булур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусанифотини мулло қошида ўтқариб эди. «Нафахот»қа шарқ йўсулук бир нима битибтур. Улуми зоҳирияга бисёр мустахзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакалуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, анинг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда Мулло Абдулғафурнинг иёдатига бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жамолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибтур, айби будурким, амсила учун тамоm ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банда»¹ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойини шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инхирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфратотни тилади, битидим. Ўшал Мажлисида муфратотни ўқуб қавондини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисида Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгралар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машғуф эдики, бу икки ишдин ўзага анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Шийи экандур.

Ш у а р о д и н : Бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди. Яна Шайхим Сухайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзошнинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебахрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштүрмоқ водисида бўлмадим. Ҳолибо такаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Бишой эди, хирийлиқтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф

¹ «Масалан, банданинг бу байтида».

бахрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борганда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда таавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз рангининг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди. Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар. Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад¹.» Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад².» Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ огриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози³ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт эшағи учун полондўзга ғайри муқаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсаланин элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамъи ҳирфагарлар учун айтибтур, масални қўл айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,

Ман ғазал фарзи айн медонам.

Панж байтеки дилпазир бувад,

Беҳтар аз ҳамсатайн медонам⁴.

Бир форейи арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур. Чоғирни ямон ичар

¹ «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғини узатсанг, шоирнинг орқасига тегди».

² «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегди».

³ Қ. б. — нори.

⁴ Маснавий шеърининг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ёққан беш байтни икки «Ҳамса»дан яхшироқ деб биламан.

экандур, бадшароб экандур. Махкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдулло маснавийгўй эди. Жомдинур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машхурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтқон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштинур. Ишкамиш Бадахшон доҳили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фарғона вилоятидинур. Қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Охий эди, ғазални тавре айтур эди. Сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилик ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайду. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътикод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва зolim таъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқе бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуклукни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур, шоҳни маъшук. Абётеким шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатига бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирк минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмига хейли мустахзадур.

Яна Ахлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди. вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишени бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элининг чехрасини ёмон очадур. Ғабтабини кўп улуг тортадур. Соқоллиқ кишини яхши чехрали, қушойлиқ қиладур.

Яна Шох Музаффар эди, тасвири кўп нозук қилур эди. Ташъирни¹ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр толмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, голибо агар сўз анинг эмас.² Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин конунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечүкким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, гижжакни ҳам хўб чолур эди. Гижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешвардин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва гижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадруззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни пайдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад гижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, гижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммадининг илгидин гижжакни олиб, ул ишни гижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: Нағмотқа андоқ мустахзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон нардаси мунга оҳангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шохқулий гижжакий эди. Ирокийдур. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ қилиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка³ қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фахмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқе хўб бордур. Ушмуидоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Фулом Шодий эди. Шодий хонанданинг ўғли эди, агар соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

¹ Қ. б. — таъриш.

² Л. б. — бу ибора йук.

³ Қ. б. — икки.

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу¹ эди, бу саз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаид эди. Куштигирлиқта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ» да бир яхши нақши бор, хушсухбат киши эди. Куштигирлиқ била мунча хайсиатни жамъ қилмоқ гаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундук барлос соҳиби ихтиёр бек эди, атқаси эди, онаси Хадичабегим эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳирийга келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифок қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Муҳаммад Бурундукбек, Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу гариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон» да келтурубтур:

«Даҳ дарवेश дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар икклиме нагушжанд».²

¹ Қ. б.— Газу.

² Уш дарवेश бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ икклимга сиғмайди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам оғи ўзбек дафъи жиҳатидин Хуросон азимати қилди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун ноҳушлук била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўнса баъзи шариф ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб. Уштур шахридин, уруқдин айрилиб, уруқта Вали Хозинини ва Давлат қадам қоровулни қўюб, аймоқни ботроқ иликланинг, деб жариди тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўтолидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Кобулдин мутаважжих бўлгонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Ҳусайн мирзога йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолгон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнға ёвуқ етганда бизинг кейинг қолгон уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, ҳеч нимага боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисига тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличок эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзога келиб қўшулук эдилар. Агарчи бурунроқ никор ва қудуратлари бор эди. Кишимнинг оёғида Шохидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юрди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чоддуруб юруган била ўзбакларни олгон била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб, галаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўн кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилгон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғийсини қочурғонда муни хабар тошиб, бу жамоатнинг устига юрди. Юққоридин Кўҳистон беклари ҳам отлик-яё-

¹ Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

ғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар. қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўкка, қиличка ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулгасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонга йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Хусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўн ва Мандагон била Балхоб била ийиб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғонини хабар тошиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзога ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф йилоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийинги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имодиндин Масъудин йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар. Охир Мирзога зарурат бўлди. Кўҳи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди, чун бизга Хуросон дағдағаси эди, Мирзога бокмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб, Фахриддин ўлумидин ўтуб, Бодигис тавобеидин Дараи Бом дегаи ерга келдук.

Чун бир тафрика олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқадин ул навоҳидағи аймоқ ва атракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кенакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунрок ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиузаамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундук Муҳаммад барлос, Зуннун аргун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличоқни муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлариға кишилар йибориб тилаттилар. Доғи бу азимат била Ҳирийдин чиқтилар. Бодигисга етганда Чилдухтаровнда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб кўшулди. Ибни Хусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди. Кенак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға барғоймен, деб мундок маҳалдаким жамиъ оғоини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини холоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилгондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳакимон умри сони гуфтаанд».¹

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундук барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек била-ўқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобга келиб эдилар. Душанба куни жумодилохир оининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курух истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди. Илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, кераким бурунроқ истиқболга келсалар эди, ғолибо бу таъхир ҳумор жиҳатидин экандур, не такабурдин ва бу таксир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такадурдин.

Музаффар мирзо муболага қилди, от устида кўруштук, Ибни Ҳусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ гулув эдиким, тиқилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига еттук. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунгаймен. Бадиуззамон мирзо кўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир торти, воқиф бўлдум. Таани била юруб, муқаррар бўлгон ерда кўрушулди, бу улуг оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди. Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солгон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим Султон била Ибни Ҳусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортатурғон

¹ - Шухрат билан ёлланишни, ҳакимлар, иккинчи умр демиллар.

ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди. мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва қўймоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси котиб эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса анинг била амал қилмоқ керак. агар ота ямон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур. Бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошига боргонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ораста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товук кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс аъймадин торттилар. Бадиуззамон мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқе бегилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Хусайн¹ Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличок танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олгондин сўнг бу жамъиятнинг истимодин Самарқандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбатороликда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, вале сипоҳилик рева ва рангидин йирик ва мардоналик жадал ва жангдин қирок эдилар.

Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам руҳсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу киш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрга ёз жамъият қилиб ганим дафъига мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин муҳталиф эл

¹ Қ. б.— Ҳасан.

ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Қобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар қор ва ях нима монe бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик қушлик йўл эди, вилоят ҳам хануз яхши қўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларга уэр айттук. Қобул қилмадилар. Кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча уэр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўалари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуеи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойиғла борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Топработ йўли била мен ҳам Ҳирийга мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб хофизлар қуръон ўқугондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук. Хадичабегимнинг ошини тортилар. Ош тортилгондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чикқунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч қида бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзога кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солгон Тарабхона отлик иморатка олиб борди. Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналик, вале ширинғина имораттур, юкқориги ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт қишжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлук бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шах-

нишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юккори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, сокийлар юруб мажлис аҳлига тута кириштилар. Мураввак чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доирага кюргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлик ва сархушлук кайфияти ва ҳолатини камоқакқуху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бе-майл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, ирkitоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубқалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жой улким, чоғир иртикоб қилгайман. Сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафе тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмоғон амрни ўзлук била қилмоқ мушқил эди. Хотирга кечтиким, чун муңча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шаҳрига келиб турбизким жамий айш-ишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори такаллуф ва танаъум ашё ва адавоғи омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирга кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу тараддудини айттим. Бу узрумни маъкул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким, Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлгонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди, Ғулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлик, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқугай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли нур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солгон янги қишлоқни уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али қўқалтош қўнуб раққослик қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тушчок манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлик қуллари бор эди, маст-

лик маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мираолаарға насихат йўсуулук қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом баргараф қилибтурлар.

Бадиузаамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқтағиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдага била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени гофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбат-тағи кишига рухсати ом бўлгон йўсуулук бўлуб эди, не жиҳаттин-ким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллихларни келтурдилар, билмон сочларининг ё амалий сочларининг оралариға кимсонни сочнинг узунлиғи била иничка-иничка кесиб қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз каботи қўйдилар, чун кун бузамоғини ва тўрғамоғини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиузаамон мирзо дедиким, пега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиузаамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиузаамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тулчок манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мираонинг хонақоҳидин ўага ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғаз ва Тахти остона ва Нуликоҳ ва Қаҳдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намоагоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Билдурий-ким, асли Абулвалид экандур. Имом Фахр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва макбарасини ва масжиди жоменн ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусанд мирзо солгон дарвозаи Ироқнинг тошида Оксарой ва Пўрон ва Сўфан Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздах бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидағи улуғ ҳавз ва тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қинчок ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лисломининг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомен ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, макбара ва масжиди жоменниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсуама Султонбегимни онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен окамини кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била, янга била, Поянда Султонбегимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулга келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннубек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин ҳануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаббон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваққуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларга таҳсил ва иш-куч учун боргонлар келиб қўшул-ғайлар. Ул микдор макс ва дарағ бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларга иш-куч учун боргон йигит-ялангдин баъзисини келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзога навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимчи онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. Ўзининг қайи нисси Дўст Ангу шайхни Ғазнига қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоке Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишиниким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлгай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличга мардона киши эди. Уйда бемажлис ва бебухбат эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоялик ва сомонлик киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инхирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлга ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шохбекка келганда, мирзо била Шохбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақое зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яка кентларини бостуруб Чахчаронга келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

хисиди етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисиди худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлик навқари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдуқ. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юқорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисиди Кобулға не йўл биладу боруримизни кенгаштуқ. Мен ва аксар барин эдуқким, қишду, тоғ йўлида кўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқду вале бетараддуд ва бедағдаға бори-лур. Қосимбек ул йўлни йироқду, бу йўл биладу борурбиз, деб кўп жаҳл килди, бу йўлға бўлдуқ. Бир Султон отлик пешойи бошчи эди, қарилиғидинму ё олдорағонидинму ё қорнинг улуғлиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи биладу бу йўлға бўлуб эдуқ, Қосимбек номуққа тушуб, ўзи ва ўғлонлари ўқ қор тешиб йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушах-хас. Ҳар неча саъйлар қилдуқ боролмадуқ. Чора топа олмай ёниб, бир ўтуулдуқ ерга тушуб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдуқким, изимиз биладу ёниб, қўл қуйи қишлоғон ҳазора-мазрардин топиб, йўл бошлағали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдуқ. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, мудда-тул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тешиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички биладу ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али биладу яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдуқ, ҳар киши етти-секкиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилуру эди, узангусигача, қоптолиғача кўп-кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилуру эди. Ушбу дастур биладу биз ўн-ўн беш-йигирма киши-ўқ қор тептуқ. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлға кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилгай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарийқ била қор тешиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Заррининг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволга келдук. Ушбу кун ғариб чоққун била қор ёғар эди. Андоқким, борчага ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволга етганда чоққун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улук, йўл якраха, тепилган-босилган йўл била ҳам от баҳейла борадур. Қушлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олига келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўқ тушди. Кўп эл от устида-ўқ тоғ оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумга бир такия миқдори ер ясадим, корини кўкүсгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечгиким, борча эл қорда ва чоққунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйку била фароғатда. Муруваттин йироқ ва ҳамжиҳатлиқдин кироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сураст»!¹ Ушандоқ чоққунда қозғон, ясагон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чоққулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамга ва бошимга ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча қулогимга совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда ғорни яхши мулоҳаза қилғонлар кичкириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-борни силкиб, ҳаволга келдим, ҳавол навоҳисидаги йигитларни ҳам тиладим: қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, оаук ва яхши ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чоққунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлик ерга келдук.

Тоғгласига қор ва чоққун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур била қор тешиб, йўл ясаб, добон устига чиқтук. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чиқмай дара қуйи-ўқ индук, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўқ кўндук. Ул ақшом кўп каттик совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул ақшомни ўтқардук. Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элтти. Кесақнинг аёғин, Сўюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасига дара қуйи-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзига чиқтук.

Ҳеч қари-улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улук қори бор эронда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

¹ «Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир».

эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нечунким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секретмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмада-ўқ элнинг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку баде ки дар шумор аст,
То дар нигари салоҳи қор аст¹.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Яка ўлангга келиб туштук. Яка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топдилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Яка ўлангда таваққуф қилдук. Яка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиеън била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била йўлимизнинг устида-ўқ қишлағон экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тонгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасиға кела туштук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзгорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа тортдилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олини тўсув, ўқлашиб кишини ўтгали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу хайрон боқиб турубтурлар.
Мен стиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий била ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торттим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўқу садок,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навқарким, қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун

¹ Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонлиқни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўқки навкар туруб беги юруғай,
 Навкар осудаву беги чуруғай.
 Навкареким, бу таврдур не осик,
 Не ишинга ярар не ошқа қотик,
 Охир от солдим, илгари юрудум.
 Сурубон тоғқа юққори юрудум,
 Мени кўруб юруди эл доғи,
 Қолди элдин кейинга қўрқоғи.
 Етибон тез тоғқа тормоштук,
 Ўкига боқмайин юруб оштук,
 Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлик,
 Юрубон илгарига журъатлик,
 Ёғий ҳам тоғдин ўк кўяр эди,
 Зўр кўргач солиб юруберди.
 Тоғқа чиқтук ҳазорани қовлаб,
 Қийру қўлда кийик киби овлаб,
 Дориғонни кийикдек отқуладук,
 Талабон молу қўйини бўладук,
 Қирибон туркман ҳазорасини,
 Айладук банд киши қорасини
 Эр атоғлиқни дастигир эттук,
 Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойиға тошшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била, қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангарига келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва укубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларга ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқий тараҳхум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
 Дар ў тухми амал зое магардон.
 Нақўи бо бадон кардан чунонаст,
 Ки банд кардан бажои некмардон.¹

Асирларни ҳам тараҳхум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолгон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиузаамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъаи Ихтиёриддиниғаким, ҳоло Олақўрғонга машҳурдур, чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Мухиб Али қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди. булар яхши бордилар. Қўрғонни маабут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

¹ Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиши ва яхшиларга ёмонлик қилиши ҳам ўрнида бўлмайди.

Темурбек лангаридин Мухаммад Андижоний отлик Қосимбекнинг кайфияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдимки, Ғурбанд тангасидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлсунки, Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуғ ўт ёндурғумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Мухаммад Андижонийни йиборилди.

Тоғласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбанд тангасидин чиқиб, кўпрук бошида тушдук. Оғ суғориб, отни тиндуруб, намози пешин кўпрук бошидин отландук. Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борғон сари қор улугроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ соғуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулүб эди.

Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини дағи Кобулдағи бекларға йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлунг.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлүб, ўтлар ёндуруб исиндук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлүб, ўт ёндурулди. Тоғ оғта ёвушуб эдиким. Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отининг тизиди бор эди. Қотқон бўлүб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу оралиқни тамом чубуруб келдук. Бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулға баҳейла етдук. Бибимоҳрўйға стардин бурунроқ арқин улуғ ўт чиқти, маълум бўлдимки, хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпругиға ета Ширим тағойи била буронгор кишисини Мулю бобонинг кўпруги сари йиборилди. Ўқувошор ва гул Бобо Лули йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанин боғининг ўрушида бир кичикроқ боқча эди. Улуғбек мирзо солиб эди, Лангар йўсундук. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди. Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Мухаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солгон Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулю Бобо боғининг кўча тарафидағи гўристонға етиб эдимки, тезлик қилиб илғари борғонларни уруб, ёндуруб, бизга тикдилар. Илғари бориб Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик оғо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди. Шерқулнинг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, гавғо бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан Қулбеғининг иниси Мухаммад Ҳусайн ҳам Мирзохонға навкар бўлүб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралук бўлүб, мазкур бўлгон ерда бизга тикилиб келдилар. Тор кўчада отлик эл тикилдилар, турдилар, не илғари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар.

Мен ёвуғумдағи йиғитларға дедимки: тушуб зўрланг, Дўст

Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шох Муҳаммад¹ ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўк қўйдилар. Ёғий қоча берди, қўргондағиларни кўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Ҳануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, қўргондағи элдин Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўк Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўк ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғининг эшигининг Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, қутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди. Манга-ўк тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, гарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирар эдим: «Ҳай, Дўст, хай Дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорға қўнганимдямму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўк қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўе қор қилмади.

Агар теги олам бижунбад зи жой
Набуррад раге то наҳоҳад худой...²

Андин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштга келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлук, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устига отимни пошна қилиб еттим, тўхтай олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг кўкалтоши Тулак кўкалтош экандур. Қилич эғнига тушган экандур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эпиклик, тувурлуқ ердин тортти ўкни юзумга, ул тарафдин, бу тарафдин ҳай-ҳай, подшоҳдур дейиштилар, ўкни ёндуруб солиб қочти, ўк отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўк отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга ипоят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадуким:— Ҳай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улугроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси Шохбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўҳбурни ва неким қўргондағи беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шохбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шохбегимни ва хо-

¹ Л. б.— Шох Махмуд.

² Агар олам тиги ўз жойидан қўзғалса, худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқолмайди.

нимни кўра бордим, шахр эли қора таёк ҳужум килибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар. кишилар қўюб барча элни уруб-сүруб чикорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум. Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфилл ва сарафганда ва хижил бўлбтурлар. не маъкул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тархин сола оладурлар. Булардин тамаим муздоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига кулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ шоҳбегимнинг туққон набираси кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни кўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлигинин ва даврон носозкорлигинин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риояте ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илигимдин келганча туққонликни ва яхшиликни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлик ва хизматгорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Қошғар хони беш-олти йёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Қундузғаким, ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи до-руғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини башшлаб, хон килиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзининг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом килилибтурким, ҳар сўзининг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-огадин² ҳар яхшилик ва ямонлигим шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хурарким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин кўпуб Мирзохон ўлтургон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомга фатҳномалар йиборилди. Андин сўнг отланиб

¹ Қ. б. — Тўхта Буға.

² Қ. б. — ини-огадин.

аркка келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо хонимнинг тўшақхонасига қўрқунчдин қочиб кириб, тўшақнинг бўғжамасига ўзини боғлатиб-тур. Қўрғондагилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Хусайн мирзони топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштрок, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳархол Муҳаммад Хусайн мирзони хонимнинг тўшақхонасидин топиб, аркта менинг қошимга келтурдилар. Мен бурунғидек-ўк таъзим қилиб қўптум. хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу укубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруглук бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида меҳдин гийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-ок ўлтуруб, жазосига еткурди.

Ту бад куандаи худро ба рўзгор сунор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.¹

Аҳмад Қосим кўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзохонга етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, кўрушалинг. Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди. Кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар. Мирзохоннинг дафъи таваҳхумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонга кирган сипоҳи ва раият ва мўғул ва чигатой мутаваҳхим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйида-ўк буюрдукким, бўлғой. Бу маакур бўлғон эл ва улусдин чун ҳануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбахор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбахор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдукким, санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифидида бир байте айтилиб эди:

¹ Сен ўзинга ёмонлик қилгани турмушга тошпир. турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим,
Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имқондур.

Филвоқе баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш от-моққа бу ерларгача ер кам-оқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбиятқардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад кўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлиқ-яёқни йигиб, ясоб пушталар била Хамчонининг ёвуғига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлғон тавобий ва лавоҳикани толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой келиб, Қизил сув юкқори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийкиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва кўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юрур эди, бурунги қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфанл бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб илфиолдин чиқордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЪА МИА¹

Ғилжини чошмоқ давдағаси била Кобулдин отланилди. Саридехга тушганда хабар келтурдиларким, Машиқ ва Секонадаким, Саридехдин бир йиғоч бўлғай, қалин Маҳмаид тофил ўлтурубтур. Бўлғон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким. Маҳмандни чошмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлғайму, не азимат била отлағайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни ўқ чошиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридехдин отланиб, Каттавоз тузини кеча била қоронғуда тай килдук. Қон-қоронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким бошлай олмади. Охир мен ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳига стиб эдим, ўшул киёс била кутбини ўнг яғринимга олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қиёқту ва Улобату рудига ўқ келилдиким, Ғилжи ўлтургон ерғаким, Хожа Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудин йўл чиқар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қўллардин тузга чиқғоч, Ғилжининг қорасиму ё тутуниму кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чошқун қўйдилар, бир-икки курухгача чошиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. мундоқ жилаврез беш-олти минг чошқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашқоли² бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийга ёвуқ йўл келиб, афгоннинг қорасини кўруб, чошқун қўюлди, қалин қўй бу чошқунда тушти. Ҳеч чошқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини кирди. Ўлган афгонларнинг бошидин калла манора қўпорилди. Дўст пиёдан кутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук.

¹ Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

² Қ. б.—эмгаги.

Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эхтимом қилиб, бу ғанойимнинг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти миш қўй чиқтиким, сексон мишнинг хумси бўлғай. Талаф бўлгон ва риоят қилгон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттаво¹ тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур², чарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча қори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунги югуришидин охистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулогидин кейинги чаккасиға-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазисн кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Буқун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтургон қулонча семиз эмас эди.

Бу чошқундин ёниб келиб, Кобул туштук, Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хуросон доияси била черик отланди. Шох Мансур бахши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисиға келгонда бу... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътиمود қилиб, ясашиб, бошиға ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб³, бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-қорасини тирг-тирт қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун аргун бори Бобохоки навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не кўргон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққак, билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундукбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Ҳирийнинг кўргонини беркиталинг⁴. Бадиуззамон мирзо била Зуннубек Ҳирийнинг атроф ва новаҳисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али аргунни, Қандихор ва Замини Довардин Шохбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб ўзларига қўшсунлар. Неким бўлгон ҳазора ва нақдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукаммал юрсунлар.⁵ Ғанимнинг худ тоққа бормоғи мушқилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин кўргон устига

¹ Л. б. — Каттавод.

² Л. б. — бу ибора тушган.

³ Қ. б. — тигилишиб.

⁴ Қ. б. — Ҳирий қалъасини маабут қилурмиа.

⁵ Қ. б. — чериклари бўлса йиғиштируб, Қўхистонда мустаид ва мукаммал бўлуб турсунлар.

хам кела олмас, хўб этибдур: Ҳисоблик раъй хотирига етибтур. Зуннун арғун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечүк-ким мазкур бўлди, молдўстлиги жиҳатидин Муҳаммад Бурундукнинг шаҳрда турмоғига рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғига ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга иношиб, бўйига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундукнинг маъкул раъйи била амал қилмай, не қўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чигдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой¹ навоҳисига ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юруй берулар. Зуннун арғун ушбу хушомадга гарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрисида юз-юз элликча кишиси била Қароработта турар. Қалин киш етган била-ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хавотинлари тамом қалъаи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонга машхурдур, мирзолар кеч шаҳрга етарлар, ярим кечагача отларини тиңдуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушокни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлигига ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмаги (га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Муҳаммад арғун Маизидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўрғонга кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди², яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва ақобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти

¹ Қ. б.— Сарокат.

² Қ. б.— Яна Алихон Кўхбурнинг ўғли Умарбек эди.

кун сахлади, ташқаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Қўрғон эли даст-поча бўлуб, қўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғандин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва ноида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ямон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот ва афъолеким Ҳирийда содир бўлди, аввал буқим чирки дунё учун Ҳадичабегимни Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулваххобга туттурди, бир ўглини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли табъи Мулло Биноийга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир китъа машҳур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имрўз
Надида ҳеч шоир рўи зарро.

Биной зар тамаъ дорад зи шоир
Магар хоҳад гирифтан кери харро¹.

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ идат чиқориға бокмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ ташфирдин сабақ айтти. Яна Мулло Султон Али Машҳадий била Бехзод мусаввирнинг тасвир ва хаттиға қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўкутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, кироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблахона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонга бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркитмак хаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурганини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамок бўлурлар, бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мирзо озроқ-озроқ киши била оғасининг ганимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оға-ини бир-бирини қучушуб, ўнушуб, видоъ қилурлар.

¹ Буқун ашак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини қурмаган. Цинсий шоирдан олтин тама қилади, бироқ улардан ашак олатини олади, холас.

Абулмуҳсин мирзодин бедиллик зоҳир бўлур. Кепак мираоға чандони тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шохбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изхори як жиҳатлик ва давлатхоҳликлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сарих мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга кўюлдуким, черик отлачилгай, бу арғун беклари қотилгондин сўнг Хуросон устига юрмакни ё ҳар маслаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилгай. Бу азимат била Қандихор сари мутаважжих бўлдук.

Ҳабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума¹ Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлгон йўсунлук олиб келди. Ҳазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўқалтош ва Султонқули чиноқ ва Гадой Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошига борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошига борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга алар била келдилар.

Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига ўк етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлик маҳалда ёғий вилоятига келадургани таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мушинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилгусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отлангонда Маҳманд афғоний кўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир-йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдуңгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласиға ўк тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўлгай, онча черик элига резми қилдиким, ҳеч чопқунда мунча кўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олинди.

Мирзохонниким Кобулни олгондин сўнгра Хуросон сари руҳсат берилиб эди, яна Абдуразоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандихордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шохбек била Муқимга кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимокдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб, рустоиёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоиликлари-

¹ Қ. б. — Хадича.

дин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалик беклар кичикрак чарғалик бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустоиёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони куҳан¹.

Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўтгуз-қирқ йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисеида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғо тушди. Барча черик эли яроғланиб отландилар, мен еусл ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориғ бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарга туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлик мақомида-ўқ эдилар. Муни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандиҳорга келур рудларнинг боши Бобо Хусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандиҳорга келур рўдларни тамом йикмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, сабоҳи жи-баланиб, бурунғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шоҳбек ва Муқим Қандиҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшугининг олида шомиеёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик килиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисеида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сифинибтур. Ишқулло отлиқ етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишинин илгаррак айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандиҳор тарафидағи ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдуким, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтғали черик эли хейли очлик, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисеиға келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошдиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлғон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалла, нечукким, мазкур бўлди, юққори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оза эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб

¹ Зўғм билан айтилган сўз шу даражага етказадиким, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.

килиб эдим. Ҳеч маҳал оича тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом илиқдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи тағйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жу-вонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжих бўлдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маънися бор, вале алфоз тағйири била тапхис мухталиф маонийға мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбнингким, гул дерлар, дохили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна гўлдеким, бошка ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна гўлдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринин ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, якин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи. Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонқули чухра, худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик око, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шерқули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Гўлда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шох Маҳмуд¹ парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули², Вали хизоначи, Қутлуқ қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; гўлда тамом ичкилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлгонлардин хануз ҳеч ким беклик мартабасига етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек, Ҳотам қўрбеги, Кепак, Қулбобо, Абулҳасан қўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи³ ва Амачи Минди: туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шохназар, Суяндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шох Шужоъ арғунким, Шохбек-ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим.

¹ Қ. б.— Шох Муҳаммад.

² Қ. б.— Жон Али.

³ Қ. б.— богчи.

Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг чинорлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди. Ғул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камрок бўлғай эди.

Бизнинг жувонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжих бўлдук. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг зровулимизни уриб ёндуруб ғулға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтағондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб-ўқ қўяр ҳаёл қилди. Биз бетаваққуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёк тушган Шохбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндуким. Шох Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғонда Абдулоқи мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизнинг учи мен ясағон боғқа санчилиб борди. Буронғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қуйроқ улук ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобе ва лавоҳиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улуғ ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воке бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтғали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб, оёқ беркитти. Арғунлар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға¹ ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди.

Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўттук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори-бу сори бормоққа мутарадид бўлуб охир бир-сори боқа тебради. Шохбекка ўхшаттим. Ғолибо, Шохбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим хануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпу озага тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўктур кишининг кучи.

¹Л. 6. — пешонасиға.

«Кам мин фиатаи қалилатин ғалабат фиатаи касиратаи биз-
ниллох»¹.

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлганимизни билиб, қарор тарийқин унутуб, фирор йўлини тутти. Теңгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб, Қаидаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғигаким, бу тарихта андин асар қолмайду, келиб туштук. Шоҳбек ва Муқимким қочтилар. Қаидаҳор қалъасига кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркитгунча киши қўймайдури эди.

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва ақидалари маълум бўлди эди, қўрғонда эдилар, сўзлашиб оға-иниларининг жонига амон тиладилар. Маакур бўлгонлар иноят била машмул бўлди, қилгон истидъолари мабузул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлигини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилгон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасига еттимким, Тош қўрғонда эди. Абдураззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар. Абдураззоқ мирзога бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шоҳбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шоҳ Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шоҳ бахшини муқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзога туттурулди. Мирзохонга Шайх Бусаид тархонни туттурулди.³ Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта ўқ бўлдум. Шоҳбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдури эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғигаким, ўрду анда эди, келдим. Қаидаҳор вилоятини Носир мирзога бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклар чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзога ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангига тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуга кел-

¹ Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

² Л. б.— Бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Бу жумла қуйидагича: «Ва Миржон отлик девонининг уйига Мирзохон шайхга Абусаид мирзони туттурулди. Зуннубек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзога туттурдук».

дим. Бурунги ўрду эмас, таниғусиа ўрдуе бўлубтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевадар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ хар, зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомийоналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч аргун ва Тожиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассиллиқлари била кўчтурди. Нечуқким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға руҳсат бериб, Кобул азимати қилиди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади. Қаробоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани ваҳж ва улүфалариға юклаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улүғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим.

Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабагонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад.

Пир дар хипт пухта он бинад!

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким, ўабак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ била ўабакка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқоамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

¹ Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиптга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

фикрини қилғулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқши жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобен била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад қўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички бекар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржих қилиб, Ламғонга мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзога иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Қобулдин кўчган фурсатта келди. Қобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўк эди.¹ Шоҳбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонга Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туқонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Қобулдин Ҳиндустон азимати била қўчулди. Хурд Қобул била юруб Сурх работ била Қўруксойга инилди. Қобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонликта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундоқ вақоени худ тилаб тона олмаслар. Мени Қобулни ташлаб Ҳиндустонга борадур деб, бир ёмонликлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонликқа эврлди. Анга еттиким, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи ораликдағи (хизр хайл, хирилжи ва хуғиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидағи тоғқа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.² Отланғон била буюрдумким, черик эли тушлук-тушидин тоғқа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чоққон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўк ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоғқа чиқтим, бир афғон қуйи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу ўк теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтургузулди.

Нингнаҳор туманига Одинавур қўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилмайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-қуйи яна бир хабар олғунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эди-

¹ Қ. б.— «Хонмирзани» сўзи бор.

² Қ. б.— тика қила бадилар.

лар. Бир сув билур кишилар арага тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юққори Мил қанори шолини қалин экарлар. Черикка қишлиқ ошлиқ аҳтимоли борким, андин ҳосил бўлмай. Нингнаҳор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуромин дарасигаҗа борилди. Қалин шולי черик эли олдилар. Шолиторлари товнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатлга борди. Пуромин дарасининг тумшугидин бир неча йигитни сарқўбқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўк қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуромини етиб, болту била чошиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуромини айриб олдилар.

Куффорнинг шолиторидида бир кеча қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуга келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисидида Муқимнинг қизи Моҳчучуқниким, холо бу тарихда Шоҳ Ҳасанининг шикхоҳидадур. Қосим кўкалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жониби бормоқ салоҳи топилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулга йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға¹ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим. Кунардин жолаға ўлтуруруб, ўрдуга келдим. Андин бурун жолаға ўлтурган эмас эдим. Хейли хуш ёқти, мундин сўнг жола шое бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фарқатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, арқини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзан жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазнига келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устига ғофилликта келур, тош қўрғонини беркита олмаслар. қўярлар, арқининг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳоваид, Муҳаммад Али шиеда, Шомий² қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маънос бўлуб олдуруб маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин кўлар.

Қўймоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонга мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, киш ўртаси эди. Бодиж йўли била Кобулга келдук. Бодижнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурининг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозимади.

Ғазинини Носир мирзога иноят қилдим, Абдураззоқ мирзога Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Даран Нур ва Кунар ва Нургилни берилди.

¹ Қ. б.— Атар ва Сева.

² Ш. б.— Соқий.

Ушбу тарихкача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойининг тўртида офтоб хут буржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн¹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» тоғиб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «шоҳи феруз кадр» тоғиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбокқа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улдуғ-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга ўқулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

¹ Ҳумоюн — Бобурнинг биринчи ўгли, хижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон» ёки «шоҳи феруз кадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Бу ёз Муқур навоҳисиди Маҳмад афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чоққундин келиб тушгандин неча кундин кейин Кўчбек ва Факир Али Каримдод ва Бобо чухра кочар хаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ин солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболагалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумки, солгайлар.

Хисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навқари мўғуллар уруғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чиғатойдин риоят қилғон навқарлари Султон Али чухра. Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суяндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлик мақомида бўлбтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олиди Сўнг қўрғон ўлангидин Чолок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтуруб эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имос қилдилар. Инонғудек сўа эмас эди, парво қиллмади.

Бир окшом Чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёниқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу окшом ёғи ғури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжих бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунқада ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чухра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хапдақ йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқивинг...²

¹ Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

² Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узилиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНЧУМ¹

Душанба² куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоққим, имтидоди ярим соате нужумийга яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин кўчуб, Бажур қўрғониға зўрламоқ доияси била Бажур қўрғонининг яқиниға тушуб, дилазоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажурга йибордукким, Бажур султониға ва элиға насихат қилғайким, қуллук мақомида бўлуб, қалъани топшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насихатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва қўрғон олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур қўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Фул кишиси қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлик ва пастлик ерда тушгай. Буронғор қуйиғи дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тиқиб, фасилтубиға еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, қум кеч бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон оллур эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғий била чопқуллашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,³ туфанг унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Аликули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўтқара-ўтқара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти-секкиз-ўн ба-

¹ Йигирма бешинчи воқеалар.

² Қ. б.— Шанба.

³ Л. б.— бу уч сўз йўқ.

журий туфанг зарби била йиқилди экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, окшом бўлбтур, черик асбобни тайёр қилиб, сахар кўрғонга ёпушеунлар.

Одина куни, муҳаррам ойининг бешиди, фара вақтида фармон бўлдиким, уруш пақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, кўрғонга ёпушқайлар. Жувонғор била гул ўз булжорларидин яқдаст тўра киюруб, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан¹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуг тамом ғулнинг сўл қўлига фармон бўлдиким, жувонғорга кўмак бўлғайлар. Кўрғоннинг шарқи шимолий буржининг тубига Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарбу зарбқа машғул эди, гул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясавул чиқиб, болту била кўрғоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ғанимни бош чиқарғали кўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарбу зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўки била тошини зарра кўзга илмай, кўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машғуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устига чиқтилар. Ўшал замон ғул кишиси ҳам шотудин қалъага чиқтилар, ғулдин ул кўрғонга чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам кўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодирлик оти ва неқном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди бағий ва душманлик куффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлуб, қатли омга бориб, аҳлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак киши қатлга борибтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озрокча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Кўрғон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб кўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ёғиб эди, ўтувчи-кечувчи ўдукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султопларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонга иноят қилдук. Кўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъйин қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасига тушудди. Ҳар неча бандиким қолиб эди. Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳлу аёлларини аларға қайтиб рух-

¹ Қ. б. — Хусайн.

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатх хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатхномалар била бошлар йиборилди. Шох Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатхда ва бу қатли олда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам килиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўккузида кўчуб, бирор қурух қуйирок ушбу Бажур жулгасида ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб. Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидағи кофирлар бир неча тулушда чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи кофиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи кўрғонинг буржу борусиши мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонглаши кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб, Чановал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдиким, Бажур кўрғониға кўмак битилган эл бебоқий Бажурға боргайлар.

Якшанба куни ойининг ўн тўртида¹ Хожа Калонға туғ ипоят қилиб, Бажур кўрғониға рухсат берилди. Хожа калонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

Қарору ахд ба ёр ишчунин набуд маро,
Гаид ҳаҷру маро кард бе қарор охир,
Ба ишвахон замона чи чора созад кас,
Баҷур кард ҳудо ёрро зи ёр охир.²

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди.

Панжшанба куни Бажур била Чановал орасидағи тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қон-қора ранглик бўладур. Қуюруғи яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Хиндустон буғу, марали тамом қонқора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ куш тушти, ул дағи қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ қамроқ бўлуб эди. Қаҳрож дарасига бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф зайи афғонийнинг устиға юрумак азимати била одина куши кўчуб, Чановал суйи била Бажур

¹ Л. б.— бу иборалар йўқ.

² Менинг ёр билан ахд, қарорим бундай эмас эди. Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

суйининг қотилиши била Панжкўра суйининг оралиғиға тушулди.

Шох Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадоий тағойи яна бирини Абдулло китобдор; гарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Қахрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзиға ёвуқ Панжкўраининг олиға тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб килдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Қахрож элиға тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилиға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўхий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойининг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкўраға чопқун йиборилди. Панжкўра тоғининг ўртасидин юққорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжкўранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чикиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қўчбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни ойининг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Қахрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди.

Хумоюдин сўнгра Хумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол ҳануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойининг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолин Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ҳануз Ҳиндол туғмайдур эди.

Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинги ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинги тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Мехржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси ҳейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинги бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай, эди анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул тукса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафю орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки қоғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки қулула балчиқ ичида қўюб, ул

балчиқларни бир аёғ сув ичига қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол килурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб, уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммушан ва тафъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд¹. Юсуф зайи афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлик мақомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайиннинг моли келадур.

Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлғон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут² элининг Бажур қўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур қўрғониға келтургай. Кобулда қолгон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойнинг учида Панжқўра суйи била Бажур суйининг қотилишиға тушулди.

Якшанба куни ойнинг бешида бу юрттин Бажур бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислик бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ёли³ йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура⁴ тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларниким, Юсуф зойи ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истигомлатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажур қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хиардин ўтуб тушдук. Хожа Калонға

¹ Л. б. — бу жойлар тушган.

² Қ. б. — Биҳсут *بيھسوت*

³ Қ. б. — Пони мол.

⁴ Қ. б. — Маъмура.

бу юрттин рухсат берилди. Уруг отлуғ била ортуқси черик ма-
солиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонга йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронга бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жариди отлиқ била илғоб, Либоҳар кўтали била ошиб, яна бир удуғ кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин¹ эртарак Поши Ёлиға тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвук эди, эрта кўчмадук. Чошт бор адиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушурбтур, кўнгил тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эрта-
роқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир пайза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қоровулдукқа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, кўзголишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чоққунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Қотланг навоҳисига тушулди. Уругниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрусига бошчи йиборилдиким, Макомда келиб, бизга кўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Қотланг била Мақомнинг орасига тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била урук ўтрусига йиборилди. Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Мақомга тушганда урук келиб кўшулди.

Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шахбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур. Юсуф зайиннинг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу қаландар экандур. Мақомнинг тоғининг тумшугида бир парча настрок тоғ воқе бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлиқ балади воқе бўлубтур. Шахбоз қаландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундоғ хаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдук-ким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолик ва хаволик ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурулди.

Бажурдинким ёнилди. Беҳра хаёли била ёнилиб эди, то Кобулға келиб эдук, хамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоне жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, учтўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Беҳра ёвук эди, хотирға кечтиким, филҳол жариди киреак, черик элининг илгига бир нима тушса,

¹ Л. б.— бу ибора йўк.

бу хаёл била ёниб, афгонларни чоғиб, Макомға тушганда баъзи давлатхоҳлар арзга еткурдиларким, Ҳиндустонга киришур бўлса, бар-бунёдлик кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажурда қўюлди. Ламғонға ҳам отлари ориғлигини қалин черик ёнди. Муида келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайду.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға боқмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оғанини била яна бир неча йигитларни буларға қўшуб, юққори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Қарғхона ҳам дерлар, қарғ овлоғали бордим, бир неча қарғ пайдо бўлди, Вале жанғали қалин эди, жанғалдин чиқмади. Бир бузовлик қарғ тузга чиқиб, қоча берди, хейли ўк урулди, жанғал ёвуқ эди, ўзини жанғалға солди. Жанғалға ўт солдилар, ул қарғ худ топилмади. Яна бир қарғ бузови ўтга қуюб, тишрачилаб ётаду эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға¹ олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлик тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра барғонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи панжшанба қуни ойнинг ўн олтисиди от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёк ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўкқуз от² ва уч юз шохрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешини ўк кўчуб, кечанинг бир посигача юруб, Качакут сувининг ёвуғиға тушудди. Андин эрта кўчуб, Качакут сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб тушудди. Сайид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин сахар кўчуб, кеч намози пешини Сухон сувини ўтуб тушудди. Ўрдунинг кейини тун ярмигача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Беҳрадин етти курух шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, ваҳди тасмийси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир оға наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Беҳра орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсуллуқ қадимдин ҳар нимақим муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортук ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари

¹ Қ. б. — широлга.

² Л. б. — бир кечимлик от.

будурким, қўш бошидин бир шохрухий берурлар. Кадхудоликда етти шохрухий берурлар, черикларига ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бехранинг етти курухида воқе бўлубтур. Кашмир тоғларидинким, Хиндукуш тоғи ушбу тоғлар бида найваст тоғлардур, айрилиб, ғарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсига мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуги рой хитоб тонар. Узга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лаугархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйиннинг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустанийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар. бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лаугархонни малик Ҳаст Жанжуҳага тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози ҳуфтаида олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдуниинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустан олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Хушоб ва Чапоб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр бида ё сулҳ бида ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли бида яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала-қорарларига, балки ин учн, игна сипуғларига атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдакахорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдакахор тавр ери воқе бўлубтур. Бехранинг ўн курухида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуг кўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу кўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳга ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу кўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хейли хушҳаво ва бо-сафо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдакахордин саҳар отланилди. Ҳамтоту¹ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш бида келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шиғовулға келган кишини қўшуб, Бехра йиборилдиким, Бехра элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға ўзларига йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким.

¹ Қ. б. — Ҳамботу.

бу вилоят ва эл била ёқимиз¹ бордур, голон ва торож бўлма-
ғусидур.

Чошт кўтал тубига тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулк Хас-
тий² бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йиборилди.
Илгари боргонлардин Мир Мухаммад Маҳди Хожа бир киши
келтурди. Бу аснода афғонларнинг улугларидин бир печа киши
пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонга қўшуб, исти-
молат жиҳатидин Бехра элига йиборилди. Кўталдин ошиб, жангал-
дин чиқиб, буронгор, жувонгор, ғул, ясол била Бехра сари мута-
важжих бўлдук. Бехрага ёвук етган маҳалда Давлатхон Юсуф
хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева ҳинду яна Сак-
тунинг ўғли Бехранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш
қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Бехра элига
зарар ва захмат тегурмай, Бехранинг парқиди Бахат суйининг
ёқасида бир зорда³ тушулди.

Темурбек Ҳиндустонга кириб чиққани(дин) бери бу печа ви-
лоятким, Бехра ва Хушоб ва Чоноб⁴ ва Чанут бўлғай, Темур-
бекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шоҳрух
мирзонинг набираси Суюрғитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд
мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул фурсатга
анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тар-
бияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва
Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ҳоziхон дерлар эди. Султон
Масъуд мирзо ва ўғли Али Асгар мирзодин сўнг мутағаллиблиқ
била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлгон Ҳиндустондаги вилоят
ва парганаларга мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо
замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳин-
дустондаги вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда⁵ Кобулга аввал келган йиликим, Ҳин-
дустонга кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁶ келганда
Боки Чағонийёнийнинг саъйи била куйиғи Бангаш сариким Кўҳат
бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чошиб, кириб Банну ва Даштни
толон-торож килиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Бехра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Али-
нинг набираси — Ҳоziхоннинг ўғли Сайид Алихонга тааллуқ эди.
Искандар Бахлулнинг отига хутба ўқуб, анинг итоатида эди.
Ул черик чериклаганидин мутаваҳҳим бўлуб, Бехрани ташлаб,
Бахат сувидин ўтуб, Бехра кентларидин Ширкўтни ўлтуруб ери
ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайид Али-
хон била Афғон бадғумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва
таваҳҳум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

¹ «Яқинлигимиз» бўлса керак.

² Қ. б. — Қастин.

³ «Сабззорда» бўлса керак.

⁴ Қ. б. — Жоноб.

⁵ Милодий 1504—1505 йил.

⁶ Қ. б. — Паршовар.

Юсуф хайлғаким, Лоҳур ҳоқими ул вақт ул эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонға Бехрани бериб эди, ул чоқ Бехра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-етти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Сихрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч курухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлигида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятига келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лоҳурни-ўк Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопқунчи йиборилди. Ушбу кун Бехрани сайр қилдим. Сангархон Жаңжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба¹ куни ойнинг йигирма иккисиде Бехранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳрухий² моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бехра ва Хушоб ўлтурушлук булужларға Хайдар аламдорни йибориблиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Бехра элига бесарлик ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлик қилгон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арадошт келди. Шоҳ Хасан ва Шоҳ Шужоъ арғун таъйин бўлдиким. Хушобға борғай.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Шоҳ Хасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Бехра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бехранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўк эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопқун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларини³ келтуруб, аксар черик эди чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юкқори бориб, гузар топтилар. Қолгон эл гузар била ўттилар.

Бехранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бехранинг шимол сари ёнидағи баландийларнинг остига тушулди.

¹ Қ. б.— Панжшанба куни.

² Қ. б.— минг шоҳрухий.

³ Л. б.— бу жойлари тушган.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларга буюрулдиким, эҳтимом қилиб, бутқаргайлар. Бир саркор Халифага таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчка, яна бир саркор Дўст Носирга, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алига.

Чун турк ўлтурушлук вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талош-торош бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллук вилоятларга музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг гуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидин Султон ИброҳимҒақим, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллук вилоятларни тиладук. Давлатхонга битилган хатларни ва Султон Иброҳимга битилган хатларни тоштуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидга рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алаҳусусе афгонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин кироқ эллар бўлур эрмин, не ёғийлик юриш ва турушин қила олдилар, не дўстлук роҳ ва равишин била олдилар. Боргон кишинини Давлатхон неча кул Лоҳурда сахлатиб, не ўзи қўрди ва не китобатни Иброҳимга йиборди. Неча ойдин сўнг боргон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулга келди.

Одина куни ойининг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, холо туфангаидоздур. Кобулдин арзадошлар келтуруб, Ҳиндолнинг тукқон хабарини ҳам келтүрдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шугун түтүб, Ҳиндол от қўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадошларини келтурди.

Тонгласи девон тарқағондин сўнг сайрага отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли: Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадоий, Нуъмон, Лапгархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Теңгриқули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қўйруғи сари ҳам ўлтуруб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадоий, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлигинин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидегилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ ўк ичдилар.¹

Кемадин намози хуфтонда отланиб, кеч ўрдуга келдук. Муҳаммадий била Гадоий мени арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб нашға ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмни в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр муңғал бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урмаиғ, арақ

¹ Қ. б. — ичдилардан сўнг «хаёл қилдилар» бор.

ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таарруз била гуфтуғу қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон¹ Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидъо қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳам суҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтуғу қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадка ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға тарқаштилар.

Душанба кунининг бешиде Бехра вилоятини Ҳиндубекка берилиди. Сешанба кунини Жоноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Жоноб элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучехрхон отлик ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб, юккориғи йўл била келадиганда, Тотор какарга йўлуқур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бехра тоғлари оралигида Жуд ва Жанжухнинг халойикидин бошқа Қашмир тоғлариға пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардуким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурбтурлар. Буларнинг ҳокими ва улуғи какар қабилисидур. Буларнинг улуғлуғи ҳам Жуд ва Жанжухнинг улуғлуғидектур. Бу тоғларнинг доманасидағи халойиқнинг улуғлуғи ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эмзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлук тоғдин хейли куюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Калонжарниким, Бобухон Бисутқа тааллук эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ироқроқтин Ҳотийни қабағон йўсуулук қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Бехрада эдук, ов баҳонаси била ғофилликта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини иликкладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмад Гадейи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон дўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, гаҳ ул юзиға эгилиб, якжилов чолиб келибтурмен ғарийиб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машъал олиб, ўрдуғача якжилов келга-

¹ Л. 6.— Бобохон.

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримга келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттуқ. Ул юздағи боғот ва шукуфаларни ва пайшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, дав ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки мукаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехронга дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўк уйхулаб, саҳарга ёвуқ ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалга таҳвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Хожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадейи тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгрикули, Рамазон. Бир шохобға кириб, мудатте сув қуйи борилди. Бехра тўғрисидин хейли¹ қуйирокдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шох Хусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжих қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шохмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳоллариға яраша важҳи истиқомат мукаррар ва муайян бўлди. Лангархонгаким, бу юрушларға сое ва боис ул эди. Хушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак мукаррар қилдук. Бехрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи важҳ ва улүфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучехрон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехроннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Хаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн бирида Бехрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдакахорға келиб тушулди. Ул кун ҳам гарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтағача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алаҳхусус, жанжуҳким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар оралиқта ямон киши воқе бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улүғ чошгга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устигаким, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб,

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

вилояти Паролага мутасарриф бўлуб, Паролада эди. нечукким маакур бўлди, илғадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтаанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурно отлиқ гужур навкари эди. Кеча йўлни озикиб, сахарға ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруг бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук. бир шаръий қолғонда Пароланинг саводи кўрунди. Чоққунчи қўюлди. Бурунғор Пароланинг¹ шарқий тарафи борди. Кўчбекким, бурунғор эди. — бурунғорнинг орқасига кўмак йиборилди. Жувонғор кишиси, гул кишиси Пароланинг устига-ўқ тикилиб борди. Дўстбекни жувонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасига кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг² орасида воқе бўлубтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обкан жарлар воқе бўлубтур. Пароланинг ярим қуруҳидин андоқ бўлурким, дарвозасига етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар килиб, якраҳа бўлубтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролага чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва қушураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари якандоз жардир.

Жувонғор кишиси таргилардин ўтуб, дарвозаға тикилиб борди. Ҳотий ўттуз-кирқча отдук жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёғи била чоққунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чоққунчининг орқасига кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўп кишисини тушуруб, ёғийни бости. Ҳотий какар ул орада мардоналиқ била машхурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, кўрғонига етгач, кўрғонини ҳам беркита олмади. Чоққунчи кейинича ўқ кўрғонға кирдилар. Бу Парола кўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар. Ҳотий жариди қочиб чиқти. Музда ҳам Дўстбек яхши борди. Жуду Дўстбекнинг отига бўлди.

Мен ўшул замон Парола кўрғонига кириб, Тоторнинг уйларига туштум. Чоққун кўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чоққунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурно отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсига бесаруна саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласига ғарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизначига бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилиди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешиди кўчуб, Андароба-ғаким³, Суҳон сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

¹ Л. б. — бу жойи тушган.

² Л. б. — «жарларнинг» тушган.

³ Л. б. — Андзор. Андазова.

қўрғони Малик Ҳастнинг отасига қадимдин тааллук экандур. Хотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулбтур, ул фурсатга бузук эди.

Намози хуфтанда Балдакахордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди. Хотий Тоторни олғонда Парбат отлуғ уруғини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур. учрамай, кейин қолғон ўрду элига йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Бехрадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехрага рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устига тушулди. Хотийнинг уруғи Парбатга хилъат кийдуруб, Хотийга истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навқарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навқарини Нилобқа ва Қорлуқ ҳазорасигақим, Ҳумоюнга берилиб эди, доругалиққа келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз-қирқча киши қорлуқ улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийга чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдукким, ўрду тевасини санагайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртга кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгароқ Ҳиндустон кўх доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улук бўладур. Ҳиндустоннинг хайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки кўталининг тубига тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийга тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улуг ошлиқ жоласи лойлабтур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебра олмайдулар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлғонларга улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвук келиб, Қобул суви била Синд сувининг қотилишиндин қўйироқ кўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасига тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронғор, жувонғор, ғулға қисмат қилилди. Бажид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба оқшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг¹ Хотийнинг Парбат отлуқ уруғиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навқарини қўшуб, Хотийга йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Хотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бехрада турмоққа ҳаваси бор

¹ Л. б. — да бу жойлари чалқашиб кетган. К. б. дан олинди.

эди. Бехра чун Хиндубекга иноят бўлди. Бехра била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва элларни, масалаи, Қорлуқ, Ҳазора ва Ҳотий ва Ғаёсвол ва Китиб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Раиятликқа бўюн қўйгон раиятлик қилғай. Хар ерда хар кимки, бўюн қўймаса:

Хар кимки бўюнни қўймаса они тийғай,
Чоққой, талағай, мутиу муноқод этғай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангга хосса қора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Ҳотийнинг уруғига рухсат бериб, Ҳотийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун сийлди. Ғарийб гулзорлар маъжунийликта тафарруж қилдук. Сарик аргувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур¹. Яна баъзи ерларда афшош қилгандек даҳрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир балаидий устида ўлгуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлик қилгондек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа аргувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг² навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Сахар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер ғиркираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр хар сарига элни олиб, титраб, жар ва чуқурга ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалга кирди. Буюрдуқким, говмиш келтуруб, жангалга солиб, шерни чиқарғайлар. Яна ғиркираб чиқти, хар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий³ пиёда найза била санчарда найзанинг синюни ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутага сиқиниб туруб эди. Бобо ясовул қилич суғуруб, яқин юруб эди, шер хамла қилурда, бошига чошти. Андин сўнг Али Сийсторий белиға чошти, шер ўзини дарёга солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдуқким, олғайлар.⁴

Эртасига кўчуб, Бигромга етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсундук торроқ ва қоронгу уйгинадур. Эшиқдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар. беишхоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса ҳужраларидек хейли ҳужралар бордур. Кобулга аввал келган йиликим, Кўҳат ва Бану ва Даштни чопилди. Бигромда улуг бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

¹ Л. б.— Бу иборалар йўқ.

² Қ. б.— Пашовар.

³ Қ. б.— Нухой.

⁴ Л. б.— илғайлар.

Ушбу кун менинг бир яхши шахбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнапи ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек хавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон¹ ва Малик Мусо бошлиқ Дализок афгонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф олтуқ Дилазок Яқуб хайли баъзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор гурунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шохийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шохийдин сахар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёх обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, ўйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солғон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шох Ҳасанбекни ва ўзага элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга тавакқуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шохбек аргуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шохбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмағай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлуққадамнинг кўйругиға етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумокон била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухралариға кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни рабиул-охирнинг гуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шох Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба сахари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбати уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чикиб, Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилдин чикиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, султоннинг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигинин бурун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғоч Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал

¹ Қ. б. — Тархон.

шабихун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, гулига етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлғой, ул учдин бириси Бўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлук илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумга ўткара оттилар. Танбал бошимга чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимга хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боки хез билаким, агарчи хез дерлар эди, вале қиличга маҳкам эрклик эди, чопқулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошканда Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларга хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкандин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғониди бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йнгитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисиди олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Важур қўрғонини ҳам Дўстбек кишини элдин бурунрок, етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Хотийни босиб қочурди. Парола фатх бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Нозирға иноят қилдим.

Одина қуни рабиул-охирнинг секкизида қўрғондин Чоҳорбоғқа чиқилди.

Сешанба қуни ойнинг ўн иккисиди Султон Хусайн мирзонинг улук кизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бекимким, бу фатаратларда Хоразмға тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват тағийн бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, тағзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушудди. Сўнгралар доим бу қондани маръий тутарлар эди.

Якшанба қуни ойнинг ўн еттисиди Бобо Шайх харомнамакниким, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба қуни ойнинг ўн тўққизиди туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди. Бу қун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба қуни ва сайр ва рўза — бу ғарибтур. Бехзодга келиб, қозиснинг уйига тушулди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози аразға еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ хокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичкү бартараф бўлди.

Чоршанба куни Хожа Сеёронга борилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бирида боғ солгон тоғнинг тумшугида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг уйлари-нинг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, ғариб хайбатлик қуштур, шархи Ҳиндустон хайвонотини зикр қилгонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чоғир суҳбати бўлди, сахари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тундин сўнгра отланиб, Кобулға мутаважжиқ бўлдук. Хожа Ҳасанга калла мастликда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғка келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Оғланонда кечрак бўла совуққа тўнғуб кела олмади. Кечаси Қутдук Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг бенътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмағайсан. Қабул қилди. Бир печа ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Бехрада ва ул вилоятларда сулх умиди била қўюлуб эди, келди.¹ Сулх ва салоҳ сўзларига қўлоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубеккининг устига Бехрага юрди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Бехрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулға келди. Дева хииду Сектунинг ўғли ва яна ҳар хиндуким, Бехрадин банд қилиб келтурулиб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу хиндуларга отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, руҳсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олурш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичгим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Ҳосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Хожи Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятининг Кошғар била эврулуб, Кобулға келибтур.

¹ Д. б. — тушган.

Душанба куни ойнанинг йигирма учида Малик Шох Мансур Юсуф зайи олти-етти Юсуф зайининг улуғлари билан Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни жумодис-соний¹ ойнанинг ғуррасида Шох Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийнинг улуғлариға хилъатлар кийдурулди. Шох Мансурға кумош тўн, жиба ва туғмаси билан яна бирига ялаклик² кумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдимки, Абуҳадин³ юққори Савод вилоятиға дахл қилмағайлар ва жамиъ райятларни ичларидин чиқарғайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонға тушурғайлар.

Чоршанба куни ойнанинг учида жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнанинг олтисида доруий қор ичтим.

Душанба куни ойнанинг секкизида Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шохрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куни Шох Ҳасан Шохбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар билан ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадоий тағойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимки, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен хушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртиқоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мензамоне тафарруж қилай, хушёрлар билан мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлури билан. Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди, Сўнгра Ғиёс масҳара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи билан буюрулдимки, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масҳаралиқ билан мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ билан мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шох Ҳасанға ва уйидағи мажлис аҳлиға бу рубоийни бадохатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур,
Йўқ лек алар базмида бизга⁴ дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон билан кўтариб юрур эдим. Бир неча кун бурунрок мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдур

¹ Л. б.— жумодил-охир

² Қ. б.— билаклик.

³ Қ. б.— Анух.

⁴ Қ. б.— эрга.

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, музауж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажурда кўмак кўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатга бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин кўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешиди Мулло Маҳмуд қошида фикх сабақи ўқумок таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салхида Шох Шужоё арғунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврлди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмок инъом бўлди.

Чоршанба куни ражаб ойининг секкизида Шох Ҳасанбекнинг уйига бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар бида намози шомнинг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устига чиқиб ичилди. Кечроқ бир кеча отлик деҳи Афшон саридин йўл бида шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тўра ва тўка бида элчилик қилурни қўйғул, бетакаллүфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, суҳбатга ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғоят шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида бида келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда бида табоб ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасига фароғат бида қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнгулға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболаға қилди. Охир аймоқларга Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмини Фўлод кўнглига.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Шох Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддук ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шохбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятларига — Хост била Андаробқа бормакка ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учиди¹ Муҳаммад Али жанг-жангким, Качакут ва Қорлуқ навоҳисида қўюб, ул вилоятларни анга ухда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шох Ҳасан яна Ҳотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурраҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиж эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойининг йигирма тўккузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағчон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жануби сари пушталарда ва даштларда хейли саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмаи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари² боқишлик кўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопкун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопкун бордилар. Ул чопкунчи орқасига Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ фулнинг ўнг қўлини йиборилди, кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юкқори боқа чопкун бордилар. Бу чопкунчининг орқасига Сайид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлукқадам, Ҳусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юкқори боқа чопкун бориб эдилар, аларни узотфондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юкқори эл йирок экандур. Жулга юкқори борғон черик элининг отлари бўлдуруди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасига борғонлар алар сари мутаважжик бўлуб, манга киши чаптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йикарлар. Қўпғоч, оёғига чопиб йиқитурлар. Туш-тушидан пичоқлаб, чопкулаб, пора-пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадейи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Ҳасан қўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Ҳасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солуб, бир афғонни чопкулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отига бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопкулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

¹ Қ. б. — йигирма тўккузида.

² Қ. б. — тушган.

эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини қалла манора қилдилар.

Йўлда келадурғонда, Ҳусайн била бўлғон беқлар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонға туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, парғана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қирқиб, шаҳрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ганимға олдурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари борғон черик эли кўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари борғон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегуруб маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад бахши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлағайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлбутур, тоғнинг бошиға ёвуқрок, хейли сафолик ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулгаси тушубтур. Жануб тарафидан пуштанинг этагида кичикрок чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим¹ дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулгаси торрокдур, вале бўғина дарахтларнинг туби кўп кўк, яхшиғина ўланглардур. Сафоликкина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидағи тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Банғаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашкол булутлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға² келиб тушудди. Тонгласи Муҳаммад оғо кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртиқоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шаъбон ойининг учиде Кобулға келдук. Сенанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навқарини тилаб, Ҳусайн оқилғонда қисқалиқ қилғонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хулъат инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўҳнинг сайриға отландим. Намози хуфғанда Момо хотунға тушудди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

¹ К. б. — ним.

² К. б. — Хулиға.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиги биланча ва узунлиги бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичкон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери хал бўлмай-дур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор либа фарманлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, мукаррар бўлгон булжорға аҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об торгти.

Муиндин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртиқоб қилмас эди, тоиб эди. Қутлук Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳилиқни тарк қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ оқориб эди. Ҳамиша суҳбатларда ҳарифи шароб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлук Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллик ҳамиша чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллик, ҳарғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилғаймен. Ушмунча била-ўқ хаал била ўтти, чоғир таклифи қиллмади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг¹ кентида тушуб, таом еб, отланиб. Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тоғгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Саиднинг мазорини тавоф қилиб келиб, Жина кўрғонидин жолаға кирдук. Панжҳир сувининг қотилишида жало тоғнинг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Рухдам, Теңгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунғач, сувға йиқилдилар. Рухдам била Теңгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ чикордилар. Чини пиёла ва қошук ва доира сувға борди. Муиндин ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шоҳкаму ё банд учун қоққон қозуқ-каму урунди, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошни ола-ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесаду, пичоқни жалонинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди. Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроти била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида кўндук. Биайниҳи сувға боргон хафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

¹ Қ. 6. — Алуининг.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин куйиға Кўхба-ча¹нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била галаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлук Хожанинг ятули Ламғоний кентига тушдук. Қутлук Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилғат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қирқмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузиди Мир Хурдининг Хиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳрухий сочиқ киюрди.

Чоршанба куни рамазон ойининг бешида Тулак кўкалтошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навқари арзадоштини келтурди. Ўзбак чопқучиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким² черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мираоқим, мен Хостдин Кобулға борур йил Кошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учиди Юсуф Алининг³ дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидағи ўланга тушулди. Отланур чоқ Бобохон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир, бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилгон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлук Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Кошғардин Хоним қошидан хат ва билкот келтирди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Будон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизида кўчуб, Бичокдин⁴ ўтуб, доим тушар ергақим, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бомиён ва Коҳмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўабакка яқин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёқ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук.

¹ Қ. б. — Кўхча.

² Л. б. — Хонжирниким.

³ Қ. б. — Юсуф Зайи.

⁴ Қ. б. — Типхок (Таржималарда Пут-хок. Бут-хок).

Тонгласи Борик об тушудди. Ҷазм Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук.

Панжшанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушудди. Бу кун Шох Мир Ҳусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам бу кун келдилар. Саводқа Юсуф зайининг дафъиға азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзға еткурдиларким, Ҳашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Ҳашанғарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, чун Ҳашанғарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чопиб, Ҳашанғар кўрғонини ё Паршовар кўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб. Шох Мир Ҳусайини бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу — маслаҳат учун Шох Мир Ҳусайнға ўн беш кундук булжор била рухсат берилдиким, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай.

Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шохийға келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин бу кун эди.

Якшанба куни ойнинг салхина Жўйи Шохийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушудди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Йид ҳилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис: Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шох Ҳасан, Шохбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишиға таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркиға қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дофъиға маъжун едук. Маъжуннокликта бир ханзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиғлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баланди-сида тушуб, яхни тортиладур, эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб¹, мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир куруҳча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушудди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни тошиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устиладур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайи афғонлар устиға азимат қилиб эдук, анга царво қилмадук. Намози пешинида Хожа Муҳаммад Алининг

¹ Л. б.— бир пора тортиб.

ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тароҳийдин¹ бу сориға келган кайфиятини машруҳ битиб, Бажурға Хожа Калонға йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байтни битидим:

Сабо, ба лутф биғу он ғазоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро².

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасиға келиб, оароқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасиға тушулди. Таъриф қилғоннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашанғарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ хисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашга кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунға қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чошиб, анинг молини ва ошлиғини кўчи била Паршовар қўрғонини ясатиб, киши кўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Буқун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадоий тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Он тортилғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийини³ ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуга келилди. Ўшул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулхотим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар қўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жанг-жангга кўмак таъйин қилиб, руҳсат берилди.

Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирда чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубиға тушулди. Хизр хайлидин кўн ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган че-

¹ Л. б.— Султон Бароҳидин.

² Эй тонг ели, у ғузал оҳуга юмшоклик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сепсан.

³ Қ. б.— Сориний.

рик элига ўқлар кўюб, отларини элтурлар эди. Аларга таъдибе килмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Гуломонда тушландук. Намози пешин отға бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн қўрчини Кобулға чоптурулдим, Кобулда бўлгон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзға еткургайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиромдин Қорасувғача ўлтургон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопқун кўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб қутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта кирғовул олилди. Кейин қолгон урук ҳам букун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшигина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй¹ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларининг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинги гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг қўйға қарор бериб, улуғларига тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларға қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масхгирмоға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблук маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қил-қизил, норунж дарахтлари саба ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотир-хоҳ сарғаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир пахрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шох Ҳасанға икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларға бир дарахт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламгон сайри қилур хаёли бор эди, хавзининг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўругайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жингдалик тушулди. Намози шомға яқин чоғи мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад² хейли шалойинлиқ қилди. Маст бўлғонда менинги ёнимдағи такяга таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

¹ Л. б.— Юз қўй.

² Л. б.— Гадойи Бехжат.

Ул юртгин эрта кўчудди. Қўруксой ёнидаги Борик об қуйи юк-қори сайр қила бордим. Бир неча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлдутур. Уша ерда тушуб, йилкирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдиким, ка-боблар қилгайлар. Балут шохлариға ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эши-тиб, истидъо қилдиким, Қобулға элтгай. Қобулға Мулло Аб-дулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтиғача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навка-ри ташини била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳам-мад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бо-шиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афгон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мунин мундоқ этиб олдургунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устиға солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Қобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Қошғарға Султон Саидхон қонига элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, эл-чиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матондин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида Қобилнинг ғўри-нинг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатига Тенгриқулибек ва Маҳдигаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтаи ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхё Нухоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарла-риға хилъатлар ишоят қилиб, руҳсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Қошғардин келган Бешка марзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, руҳсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Буқун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Қалоннинг ичда тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди, Сабоҳи сабухий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Бехзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлгон дарахтларининг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтаиғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Ани ҳам суҳбатга чорладук. Абдулло хейли маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин гофил бу мисратни ўқудиким:

Бар ҳар ки бингари ба хамин доғ мубталост¹.

Мулло Маҳмуд ҳушёр эди. Абдулло ҳазл тарийқи била бу мисраъни ўқугои жихатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлуд. изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтугўлар қилди.

Наижшаиба куни хазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғка келиб туштум.

Жума куни ойнинг ўн олтисида Ёғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кириди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, туқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўп-ругидин ўтуб. Деврин тағиси била чиқиб, Қуш Нодир ва бозорларнинг кориза била Хирсхона орқасидин эврулуд, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризига келдим. Турдибек хабар тошиб, изтироб била югуруб чиқти. Турдибекнинг каллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шохрухий олиб бориб эдим. Турдибекка бердим. дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лаванционга суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Ўзум коризининг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир нос бор эдиким. Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковидин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Мухаммад Қосим барлос ва Шохзода воқиф бўлудтурлар. Мендин холи зихн Турдибек сўнгича яёк келдилар, суҳбатга чорладук. Турдибек дедиким. Хулхул энаганинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини қўрмайдурмен. суҳбатга тиланг. Шохи деган каландар била яна бир коризлик рубобийни ҳам суҳбатга чорладук. Намози шомгача коризининг орқасидаги баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтагача ичтим. Тавр беғилу гаш суҳбате эди. Мен така қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтигача ичтилар. Охир ўзумни мастлиққа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элли гофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истаргачга боргайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шохзодага хабар қилиб, учовлон отланиб, Истаргач сари мутаважжих бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оғи Хожа Ҳасанга етдук. Бир замон тушуб, маъжун еб, хазон сайри қилдук. Офтоб чика Исталиф боғига тушуб, ўзум еб, отланиб, Истаргач тавобиндин Хожа Шихобга тушуб уйкладук. Ота мирохурнинг уйи ул орада экандур. Уйгонганча от ишириб, бир қўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-

¹ Кимга қарасаи, шу дардга мубталодин.
Т. б. — Булбул.

зон эди. Бир неча шиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истаргачда бир яхши хазонлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтагача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас. Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истаргачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди. андоқким, агар наққошлар такалдуф била тортсалар, онча торта олмагай эдилар. Истаргачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намози шом Бехзодий келиб, Хожа Муҳаммад Амнининг Имом Муҳаммад отлиқ навқариининг уйида чоғир ичилди. Тоғласи сешанба куни Кобул чорборнига келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида кўчуб, қалъага кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Чинор боғида суҳбат эди. Намози хуфтаи отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин ишфрвали бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёк ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг гуррасида Қандаҳордин Тождин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузиди Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжуха Бехрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон бир байти¹ била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисиди аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдиким, суҳбатгин ҳар киши маст бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламағайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салхида Ламғон сайри азимати била отланилди.

¹ Қ. б. — «бир байти» урида — тартиб.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни мухаррам ойининг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариқким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг Булбулининг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,² маъжун еб, бориб Билгарга туштук. Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномага тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуги боғини пешкаш қилди.

Навжапанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чихл қулба била Борон сувининг орасидаги тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илгим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир пармдек³ (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғига оттим. Ўқ пархонасининг ярмигача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровга келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтуна қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайра азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди. Кўра кўталидин руҳсат берилди. Келиб Бадровга тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға⁴ туштук. Борон сувида сайёдлар бир пара балиқ туттилар. Намози дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйироқ чиқиб, ўрдуга келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳонна-

¹ «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари».

² Л. б. — тушган.

³ Л. б. — **تومد يك** Қ. б. **تيرمد يك**

⁴ Қ. б. — Удугбуға.

мойдин юккорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким, Нилобга эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, порунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолик бўллубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирк ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба кунн ойнинг ўн олтисида сабухий килиб, хуш ёр бўлуб, маъжун эхтиёр қилгонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғулдук қилмайдур эди. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба кунн сабухий қилгонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жиҳаттин кўн киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам галаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа порунжлар тубида, ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Даран Нурни сайр килиб, Сувсон кентиғача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Хожа Калон Бажурни яхши забт килиб эди. Чун мусохиб эди, ани тилаб, Бажурни Шох Мир Ҳусайн уҳдасиға қилилди.

Шанба кунн ойнинг йигирма иккисиде Шох Мир Ҳусайнға руҳсат бўлди. Буқун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Қунарда Қула-гиромғаким, Маликқулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, порунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин порунжзорға бормай, ўшанда ўқ ичилди. Ёғин кўн беҳад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонга¹ ўргатдим: тўрт парча қоғазға битиб, тўрт тарафға оети. Ушул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин килибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб курутуб, соқлабтурлар. Бу бўза моятси бу «ким», бўладур, баъзи бўзалари ғариб нур кайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастифақим, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичғайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоқким,

¹ Қ. б. — Мулло Алижон.

батавг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўтқаргайбиз. Яна баъзилар дархоист қилдилар.

Бу фуреат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнға иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусохиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурға борурда. Қунар¹ сувининг гузарига етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, руҳеат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлик қилди. Жоладагилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳҳум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Мухаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлукқадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасиға бориб, сайр қилдук. Кингдар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқе бўлубтур. Нахлистонни шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйроқ тошларни қалаб, ғул қилғали наноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғул қилур кишининг бошиға сув тўқуладур. Бу чашма суви бисёр мулоим, қиш кунлари кишига бу сув аввал жузъий совук маҳсуе бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув уш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркаловий уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин анди отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ тутдилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлүб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштүк. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушүб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг яrimi синиб, яrimi қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолғон яrimi ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тоғласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўқур эди, қонлиқлариға тоштурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни бирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин² сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

¹ Л. б.—Каз суви.

² К. б.—Афиту.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина кунн сафар ойнинг ғуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб. Деҳи Яъқуб сувиинг ғарб тарафидаги ўланга тушулди. Бу юртта Абдулмулк кўрчким, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қонига элчиликка бориб эди. Хоннинг Янгибек кукалгон отлик кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йилок келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, муиндин кўчуб, ора кўнуб. Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба кунн Бориқ об тушганда Ҳиндустонда қолгон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шоҳрухийлик олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн² девон Лоҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад³ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина кунн ойнинг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резаандалик бўлди. Биҳамдилло осонлик била ўтти.

Шанба кунн, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваккуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда мукаррар мазкур бўллубтур. Асру сафолик боғ воқе бўллубтур. Ҳар ким харидорлик кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолгон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба кунн сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Калон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

¹ «Тўққуз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари».

² Қ. б. — Хожа Ҳасан.

³ Л. б. — Мулло Муҳаммад.

Ўшул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирк ариқ эди. Қирк ариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб¹, суннат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирк ариқ навоҳисиға тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон² ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Сухбатта Муҳаммад Солихнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас³,

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қиллур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуни мода хареро чи кунад кас.⁴

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулға мундоқ еттиким, хайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзаларға харж қилғай ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт ҳаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулға хутур етмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар йўталганда

¹ Л. б. — уюйқулди.

² Қ. б. — Алижон.

³ Ҳар бир ноа-карашмачилининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши.

⁴ Сенга ўхшаш ҳушиз, қарни нима қилсин киши. Ҳар бир ҳўкизга чопувчи ургочи эшакни нима қилсин киши.

кон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма¹
қондиндур ва бу ташвишни қилгандин...

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

...Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўсунлуқ полойиқ пешадин кўнглумни тиндуруб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбиҳлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким, мундоқлардин мутанаббих бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торлиғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта бориға мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулбтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртта таваккуф қилиб, карг овиға отландук. Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуйи бока чарга солдук. Муддате борилёондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида ўқ ороқча жангалға карг кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб етук. Жангалға чарга солиб, гавғо қилғон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Хумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас эрди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир қуруҳға ёвуқ қовлаб, калин ўқлаб йиқтилар. Бу карг ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каргни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карг рўбарў ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карг рўбарў келмас, ўага сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузариди кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини номбаном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга тортти, ҳар йўталганда кон тукурур эдим, хейли таваҳхум бўлди. алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ҳозихон йигирма-

¹ Л. б. — «иситма» ўрнида «танаббуҳ» ёзилган.

ўттиз минг черик йиғиб, Калонурни олди. Лоҳур устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдиким, биз кўч баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасулар. Икки кўнуб, панжшанба кунни ойнинг йиғирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба кунни рабиул-аввал ойнинг ғуррасида Синд суви кечиб. Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйгон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элининг сочини арзга еткурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламга келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидағи вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялқут йўли била мутаважжих бўлдук. Хотий какарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдга ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиғи бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхши ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғига пайваст Боллот жўғининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тоғласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арак ичиди. Мулло Мухаммад Нарғарий қўп ҳикоят қилдиким, онча пургўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугага олмас эди.

Ошлиққа боргон қул-қулдукчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чиқиб, чаңгал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларга парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тушқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйроқ гузар била кечиб туштук. Вали Қизилқим, парғанаси Бимругирий ва Акриёда эди, Сиялқут кўмағи эди, мубда келиб кўрди. Сиялқутни асрамагон жиҳатидин йтоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен парғанага келиб эдим, Хисрав кўкалтош Сиялқуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри маемуъ эди. Дейилдиким, Сиялқутни асрамадинг. Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Муллаам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинин Лоҳурдағиларга қўш от била чоптурулдиким, урушқунчи бўлмағи. Сиялқутта ё Парерурда келиб бизга қўшулдинг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким. Ҳозирхон ўттуз-қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилч боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирга кечтиким, у масал борким, «гаҳ ёдаҳ беҳ, гаҳ нуҳ»¹. Чун бу кетмас, Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Бахдулмурким, холиса эди, сайр қилдук. Қўрғони Чоноб сувининг ёқасида балаид жар устида

¹ «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққуз».

воқе бўлубтур. Хейли хотирға ёкти. Сиялжутни мунда келтурур хаёл килдук. Иншооллох фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳлулиурдин ўрдуғача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намови хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатига бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина кунни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялжутка туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасига тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлик ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисик йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшацдоқ муомала қила кириштилар. Сиялжутнинг эшикта яланғоч фақир, мискинким, ўрдуға келиб эдилар. баякбор гаўго тушти, голонга бордилар. Бошсизлик қилгон элни топтуруб, икки-учни пора-пора килдурдум.

Сиялжуттин Шохим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурдуким, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсулар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонга бостурғонини ара қилди. Шарҳи будурким, Оламхон руҳсат олгондин сўнг ушмундоқ иссиқ хавода ҳамроҳқа бокмай, икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонга руҳсат берган фурсатта ўзбек хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонга Ҳиндустон сари руҳсат бериб, ўзумиз Балх устига отлаидук.

Лоҳурга келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларға муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга кўмак бўлеун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ҳозихонни ўзумизга қўшиб, Деҳли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Ҳозихонга не эътиمود била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ҳозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳга йиборса, ё улким, Лоҳурға йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътиمود била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсундук сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ҳозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лоҳурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда наргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Голибо сўзини бу ерға қўярларким, Давлатхон ва Ҳозихон Ҳиндустонда қўюлгон бекларини, балки тамом бу тарафини ўзига олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар, Булар Деҳли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний¹ ва яна баъзи умаро

¹ Қ. б.— Улвоний.

келиб. Оламхонни кўрарлар. Бетаваккуф Деҳли сари кўч-баркўч тебрарлар. Индирига етганда. Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўттуз-қирк мингга тортар. келиб Деҳлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар. кўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар тошиб. кўрғон устидин кўнуб. муқобалага юрурлар. Сўзни мунга кўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун бореак. қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошига бўлурлар деб ора олти қурух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунга кун тушга отланиб икки пос, уч посгача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир наҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирга ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикаҳт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжиҳ бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Понипат навоҳисидин яна Понипат сари ўтарлар. Индирийга етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб кўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуг ўғли Жалолхон булардин айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонга йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимга борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Сихринддин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлик мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурга кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисиди бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут¹ сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидағи тоғда Гингута отлиқ бир берк кўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чошқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк кўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозага йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

¹ Қ. б. — Сатлуж.

Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшу-
лурлар. Ғозихон яхшигина ошнолик ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур¹ навоҳисиди Оламхон
келиб, мулозамат қилди. Сиялкутта Лоҳурдағилардин киши келди-
ким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парерурга туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг,
Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилди-
лар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафда экандур,
Бўжак² бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч наҳри бўла
ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар топқоч, бир-
бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва уруқдин айрилиб, Шох Мир Хусайинни,
яна Жонбекни уруққа қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз
орасида Калонурга келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил
Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабар-
ини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуқ-
қадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат
Кобулда бекликка юкудурлудуб эди, бу қочқонларнинг кейинга қов-
ғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб,
агар ета олмасалар Малут қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт
қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмағайлар. Бу эҳтиётлардин га-
раз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Конваҳин тўғрисидин Биёх сувини
кечиб тушудди. Андин ора икки қўнуб, Милват қўрғонининг қўли-
нинг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Хиндустондағи бек-
ларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушғайлар.

Давлатхоннинг шабираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон
отлик ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат
ва таҳдид била яна қўрғонга йибориб, одина куни ўрдуни илгари
кўчуруб, қўрғонга ярим курух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғон-
ни кўруб, буронғор, жувонғор, ғулға булжорлар таъйини килиб,
ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Ғозихон қочиб тоққа
борди. Менинг гуноҳимни афв қилсалар, куллуққа бориб, қўрғонни
топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотириндин
чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюр-
думким, ўшал икки қиличким, бизинг била урушур учун белга бог-
лаб эди, бўйниға остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғай-
муким, иши бу ерга етиб, хануз тааллул қиладур. Илгаррак келтур-
дилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт
юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкун-
дурдилар. Илгари ўлтургузуб, бир хиндустонийни билур кишига
буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила
айтқил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳти-
ромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши-

¹ Тиржималарда Нахлур. Л. б. — لمپور К. б. — بلور

² Қ. б. — Бўжжа.

рок килдим. Ўзунги ва ўғлонларингни, булужларнинг дарба-дарлиқларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандаҳонасидин халос килдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга биноят килдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордим-муким, тўшунг била белинга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен.

Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлгон жамиъ жиҳотларини забт қилгайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шамба қуни рабиул-аввал ойининг йигирма иккисиди уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб. Милват қўрғонининг дарвозасининг рўбарўйидаги баландийга туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилар.

Ҳозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким, кўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чухраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлик кишини ахтаргайларким, Ҳозихон муғаллат қилиб, чиқмагайким, кўнлий ғараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшүруб чиқарадурғон бўлса, забт қилгайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳамадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳамад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлгон жиҳотларини забт қилгайлар. Эл кўрғон эшигиди бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, яқбор бир қазо ўқи Хумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул балавдийда қўнуб, душанба қуни кўрғонга кириб сайр қилиб, Ҳозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуга келдим.

Ҳозихонни кўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият помард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватга ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўи неқбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба сахтий¹.

Чаҳоршанба қуни ул юрттин кўчуб, Ҳозихон қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Милватнинг оғзидаги юрттин бир қурух йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

¹ Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

мат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Немоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттаға тошшурдукким, Баҳрадағи Милват кўрғонига элиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини касфилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элтти. Давлатхон Султонпурга ета ўлди.

Милват кўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг ухдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Аргуни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши кўрғонга кўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Хожа Калоннинг юрти бир баландийда воқе бўллуб эдиким, кўрғонга ва ўрдуга мушриф эди, анда суҳбате тутуллуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр, суҳбате эди.

Андин кўчуб, Милватнинг бир арғадоллик ушоқ тоғларидин ошиб, дунга келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуниш атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмиким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шолӣ экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт теғирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир курух-икки курух, баъзи ери бўлғайким, уч курух ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсулдук тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўллубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товугидек товук ҳам кўптур. Биайнихи товукдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаккақ эмас эди. Турдикани ва Бирим Див Малинҳос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлағайлар.

Бу дун атрофидағи ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарки шимол тарафила бир қалъа воқе бўллубтур. Қўтила отлик, атрофи етмиш-сексон қари якандоз, улуг дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур, ериниш кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўтқарурлар.

Бу кўхистонда Ғозихоннинг берқитган кўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чоққунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлғоч, кўрғоннинг ичидағилар мундоқ руст кўрғонини ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст кўрғон Гинкута кўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гинкута кўрғонига кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Ғозихоннинг устига илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобиға оёқ қўюб, таваккул инониға илик уруб, Султон Иброҳим биини Султон Исқандар биини Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устигаким, ул тарихда Дехли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди мутаважжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боки шиғовулға Диболпурни иноят қилиб. Балх-ка кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдаги урук-қаёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушган матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин куйи бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оро-йишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатоҳлик изҳори қилиб, бу юрушга саъй ва аҳтимом-лар қилубтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Каҳлур, ва ул навоҳидаги тоғ қўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшудилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Ўтрисиға беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва дараларига дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъви йигитлар чопқунға рухсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибанининг арзадошлари келди. Муиндин ҳам аларнинг кўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совук бўлди. Оч-яланғоч ҳиндустонийлар қалин қирилди.

Арупардин кўчуб, Сихринд тўғриси Каралга¹ тушуб эдукким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элисидурмен», — деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ушал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур² ва Санур рўдий ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошка бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт курух юққорроқ бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келаду, рўд юққориким, сайрға борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келаду. Юққорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чахорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки курух йўл бориб, рўдға сингаду. Гагар суви заҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт курух куйироқ бўлғай. Пашколда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Дехлиннинг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фирузанинг шақдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво-

¹ Қ. б.—Кармол.

² Л. б.—Танур.

ҳининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш курух берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учуда Анболадин кўчуб, бир кўл ёқасига тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолгон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши кўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким. Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабага андин улукрок, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмок истидьо қилди, анинг номаъқулига ким кулок солур.

Душанба куни сабоҳи ойининг ўн тўртида Ҳамидхон устига Ҳумоюн муттаважжих бўлди. Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул кишиси ёвуқ етиб, илик олишиб, бир-икки даст зғаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни туш вақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойнинг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Алиқули ва туфангандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунга бисёр яхши бўлди, Қовуғунчи қочгон элини қовлаб, Ҳисори Фирузага етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнга Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмок жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваккуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Кобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.¹

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир курух-икки курух кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

¹ Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган.

кила-кила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб. Шохободдин ора икки қўнуб. Жўн дарёсининг ёқосиға Сарсова ғарбиси келиб туштук. Хожа Балонининг навқари Хайдарқулини тил тутта йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озрокча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тутта борғонлардин Хайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Хайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курух Иброҳимнинг доирасидин берирак доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжининг устида якшанба кунни жумодил-охир ойининг ўн секкизида¹ Чин Темур Султонни ва Махди Хожа ва Муҳаммад Султон² мирзо ва Одил Султонни тамом жувонгор кишисиниким, Султон Жунайид ва Шох Мир Хусайн ва Қутлукқадам бўлғай ғулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб кочти. Фара вақтида ганим устига етарлар. Оз-оғлок ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била ўқ олиб тебрарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Хайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардорп ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била, келиб кўрдилар. Сиёсат учун, аскарп ясоққа етти.

Андин кўчуб, буронгор, жувонгор, ғул ясол ясаб кўрулди. Ул микдорким, киёс қилур эдук, опча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр холиға ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастурп била аробаларнинг орасида зашжир ўрниға ўйининг хомидин аргамчилар эшиб, бир-бириға боғлайлар. Хар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейинида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понишат шахредур, маҳаллот ва уйлари қалин, хар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёкни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба кунни жумодил-охир ойининг салхи Понишат келдук. Ўнг қўл шахр ва маҳаллот бўлди.

¹ Л. б. — «Ҷи» сўзи йўқ.

² Л. б. — тушган.

Олимизда тартиб қилғон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлик чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутанаҳхим эдилар. Тараддуд ва таваҳҳум бетақрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилик йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъю, жамъэ парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг мишг-икки мишгга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолғон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатига имсоқ кўп голиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлик эди, не туруши, не юруши эҳтимомлик эди, не уруши.

Ул фурсатгаким, Понипатта черик элнинг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзага етгурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султонларига қиёс килур-мусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифок қилиб бизнинг устумизга келур азимат била Дарбаддин ўттилар. Биз жамиъ синоҳи ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа кюруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устига келмакнинг ҳисобин тона олмай, Чағонийё навоҳиси Навандокдин-ўқ ёидилар. Буларни аларга ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-саккиз кун Понипатта эдук, оа-оа кишимиз бориб, доирасигача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ Ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шох Мир Хусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қарақўзи бошлиг тўрт-беш мишг кишини шабиҳуиға йибордук. Кеча била ўбдон иттифок қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёрук бўлгунча ғаним-

нинг доирасининг яқинида эдилар. Ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир курух-бир ярим курух буларнинг ўтрисиға йибориб, ўзум ҳам қолгон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун борғонлар Ҳумоюнға қўшулуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое тушти. Бир ғирига ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тарадуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келаду. Биз дағи жибаланиб, яроғ-ланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Қалон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пиркули Сийстоний эди. Жувонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайид барлос ва Қутлукқадам ва Жонбек ва Муҳаммад баҳши ва Шох Ҳусайн Ёрагий¹ мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдубек ва Қўчбек ва Муҳиб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохурни тарҳқа тайин қилиб эдук. Буронғорнинг учиди Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учиди Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгрикули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлак тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврлугайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келаду эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлгон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврлуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасиға эврлуб, ўқ қўя кириштилар. Жувонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегистги. Маҳди Хожанинг ўтрисиға бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни

¹ Қ. б.— Баргий.

ёндурдилар. Жувоғорга кўмак ғулдин Аҳмадий нарвоначи ва Турдибек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Бувоғорда ҳам уруш койим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалтош ва Шоҳ Мансур барлоқ ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин печакатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўнчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Бувоғор, жувоғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жувоғор, бувоғор сари қисқа-қисқа ҳамлалар килдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулига тиктилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тиккилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл тона олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва макхур ва ахиббо мубтаҳиж ва маерур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу карами била мундоқ душвор ишни бизга осон килди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яқсон килди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда ўқ қатлаға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдик. Сўнгра Ограга келганда Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғийни босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук сурук филларни филболлари келтуруб, пешкаш килдилар. Ёғийнинг кейинча юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони¹ ва Бобочухрани ва Бужжа бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Ограга етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасига туштук. Намози дигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифанинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлганини қалин ўдуклар ичида таъиб, бошини келтурди.

Ушбу кун ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шоҳ Мансур барлоқ ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинини таъиб қилдукким, жариди илдам юруб, Ограги иликляб, хизонани забт қилгайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайид барлоқ ва Қутлукқадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўрғонига кириб, хизоналарни эҳтиёт қилгайлар.

Тонгласи кўчуб, бир қурух йўл келиб, от маслаҳатига Жўн² ёқасига туштук. Ора икки қўчуб, сешанба куни Шайх Низом авлиқининг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жўн ёқасида тушудди. Ушбу чаҳоршанба охшоми ўқ Деҳли қўрғонини сайр қилиб, кечаси анда

¹ Қ. б. — Қосмой мирзо.

² Қ. б. — Жўн.

бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва хавзи хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдага тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Дехлининг шикдорлиғини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Дехли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизопаларни муҳр қилиб, буларнинг ухдасиға қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғулқобод тўғриси Жўн¹ ёкасиға тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Дехлида жумъа намози қилиб, менинг отимға хутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинға бир пора ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Туғулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Огранинг маҳолоти Сулаймон фармулийнинг манзилиға тушулди. Чун бу юрт хейли кўрғондин йироқ эди. Тонгласиға кўчуб, Жалолхон Жикҳатнинг иморатиға тушулди.

Хумоюнким, илгаррак келиб эди, кўрғондағилар узр айтиб, хиял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни ахтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит хиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Ограда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Хумоюн Сарвоний печа маҳал бажид урушти, охир сулҳ била олиб, Шамсободини анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзаҳқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Ограга келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Хумоюн қўйгон кишилар кўп ахтиёт мақомида бўлур, Хумоюн ҳам борғали қўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Хумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос² эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир мукайим³ мунинг қийматиини тамоми оламнинг икки ярим кунлуқ харжи⁴ дебтур, голибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Хумоюн менга пешкаш қилди, мен Хумоюнға-ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нима хиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидъолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топкунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

¹ Қ. б. — Жўй.

² Л. б. — бир шухратий олмос.

³ Л. б. — муқаввим.

⁴ Л. б. — сарфи.

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди.¹ Иброҳимнинг отасини байрилари² била чиқариб, Оградин бир курух сув қуйи юрт берилди.

Панжшаба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,³ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача хамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суёт райлиғидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоне қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешиди⁴ черик тортиб, Бажурни аўр била икки-уч кериди олиб элини қатли ом қилиб, Бехрага келдүк. Толон ва торож қилмай. Бехра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁵ Ҳиндустонға, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға⁶ черик торттүк. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар илиб, Ҳиндустондек васе мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллит бўлүб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатади муддати мадид салтанат тахтиға ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз⁷ салотини анга муте ва мунодк эди. Самарканд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна султон Шихобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табақоти Носирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

¹ Л. б.— Бу ибора тушган.

² Л. б.— партоллари.

³ Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

⁴ Милодий 1519 йил.

⁵ Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

⁶ Л. б.— бу жойи тушган.

⁷ Л. б.— Дор-модор.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдуру эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлгонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Кундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди. вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъэ йўк эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқе бўлгон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди. юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлақати Бехрадин Баҳорғача афгон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб¹ умароси муҳолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва вале мулкдук подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулумизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зоё қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлақатни мафтўҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндуру ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидиндуру.

Ҳиндустон мамолики вале ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқе бўлубтур. Шарки ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсига мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурум, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайваस्तтур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли армин. Султон Шихобиддин Фурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афгонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Бехрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Афгонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинининг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлақатиға мусаллит бўлубтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Деҳлини олгонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афгон ва ўгли Султон Исқандар Деҳли пойтахти била Жунпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

¹ Юрт бўлса керак.

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмиги бор эрди. ҳадис муталоа қилур эрди, доим муҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинга шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб эди. Бир нимага эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго кофир босиб, аксар вилоятига қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбиятқардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятига қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддинга мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хоотири тиласа ҳар кимним бировнинг ерига ўлтурғузди, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунги подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элнинг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхуридурбиз.¹ Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга муте ва мунқоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийки била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлик куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлик ул элнинг қошида фаҳр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамий маунотиининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари нарганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлик бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожа-сидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

¹ Л. б.— Куворидурбиз.

салотиининг салтанати халал топганда Мандовга таалдук қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Ратанпур¹ ва Соранпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта тенгри таоло июяти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлик Ропо Сангошинг улуғ ва муътабар кишиси тўрт-беш мишг кофир била анда эди. Бир-икки керида-аўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорул-ислом қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигини ё ери берклигини ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқе бўллубтур. Бизнинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозинъ ва вилоеъти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўллубтур. Қобул тавобен гармсерагарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобаҳати бор, баъзида йўқ. Синд сувиши ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийқидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди. Синд² дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобен вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдаги вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир доҳили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бешхоёт эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки мухит ёқасигача бу тоғда пайваест халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавоифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «или»ли «син» талаффуз³ қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳатгини бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, Ҳинд тили била «саво»— рубъ, «лак»— юз мишг, «парбат»— тоғ, яъни рубъ ва юз мишг тоғким, юз йиғирма беш мишг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли Лоҳур ва Сихриид ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб қўрунур. Ушбу тоғ Қобулда Ҳиндуқушқа мавсумдур. Қобулдин бу тоғ шаркка боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби гамом Ҳиндустонтур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимол Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сихрииддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёх ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чиқиб,

¹ Қ. б.— Ранпур.

² Л. в.— Ҳинд.

³ «Шин»ни «син» талаффуз қилмоқ — ш харфини «с» деб айтмоқ.

Мўлтон навоҳисиди борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Сиид дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонга қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўи ва Ғанг ва Раҳаб ва Ғўмти ва Ғагар ва Сиру¹ ва Ғандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ғанг дарёсига қотилиб, Ғанг-ўқ атанур. Шарк сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўкулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун², бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ғанг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа бориπτур. Бу тоғнинг ибтидоси Дехли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлиқ иморатдиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Муқдин ўтгач, Дехли навоҳисиди парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятига ета бу тоғлар улуғроқ бўлур, Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятига борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тутта тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рағларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз курух мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буқим, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашқол ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабийий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло бермақ эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболпур ва Сихринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ишни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ишни чоҳ устидаги чархға солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалиқ чарх өврулур.

¹ Қ. б. — Сирд.

² Л. б. — «сун» йўқ.

Сув тўқулур ерда нов қўюбтурлар, новдин хар қаён сув эл-тарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу маппақкатлиқтур ва мурдорлиги ҳам бор. Чох ёқасида айри йиғочни беркитиб, айришинг орасида ғалтак тартиб қилиб-турлар. Узун арғамчиға улуг далвини боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчишинг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни хайдамок керак, бир киши далв сувини тўкмак керак. Хар қатла ўй тартиб, далвини чиқориб ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўли-ғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир назълик, боготиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воке бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашқол ёғинлари жихатидин обқашлар бўлубтурким, хар ердин убор ва мурур мутааззирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлик дарахт жангали бордурким, парғаналарнинг эли бу жангалларда қузғадаб мутамарридлик қилиб, мол бермаслар.

Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашқол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, машат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиё ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмок ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутавааттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лалимийдур. Элиға худ шихоят йўқтур, жамиғ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамок ё том қўнармок худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филхол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон маҳсусидур, вуҳушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «хотий» дерким, Қолни вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юқори шарқ сари боқа борғон сари сахрой фил кўирак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Мошикурдин ўттуз-қирқ мавзиёнинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўк жавоб берурлар. Фил азимул-жуеса ва зийрак жонивордур. Хар не десалар билур ва хар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуклуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Хар печа улукрок — баҳоси кўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўп қари фил бўлур эрмин. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак қўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёшида юққориги энгагида икки улук тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмок ва хар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларини дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли кадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида хар фавжким бор.

албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна каркдур: бу ҳам улуг жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдуким, карк филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нарднинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлтуруб, урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўк хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёнуғ ёлқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошук ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошук ўрнида парча сўнгаги бор: нечукким отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароктур. Вале олча муте ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Беҳра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлик чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди.¹

Яна саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хейли улугроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиги отча бўлғай, отдин бир нима нинчқарактур. Эркаги кўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтосқа мушобаҳати бор. Тувоғи ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу-маралнинг рангидек дур. Шили ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа тунчқаз вазъдур.

Яна кўтахпойдур. Улуқлуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бутни кичқароқдур. Бу жиҳаттин кўтахпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчаликдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайрашнинг эркаги ҳуна йўсулук кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, ҳунанинг шохидин мунинг шохи узунроқтур ва

¹ Л. 6. — тушган.

паришонроктур. Ҳиндустоний «ғалаҳра» дер. Аслда «голохран» экандур, яъни қора кийик, таҳриф қилиб, «ғалаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу ғалаҳра била кийик тутарлар: бу ғалаҳранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпукдин улдуғроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтғондин сўнг йироқ кетарига монө бўлғай. Андин сўнг ёзи ғалаҳраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушга кирур, шох урушуб, суеуб-суеуб илғари кейни борурда-келурда ул кийикнинг шехи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, ғалибо оёғига боғлағон тош монө бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушқа солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллиқ тўқлисича улдуғдуги бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук қўчқорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазидур.

Яна маймуидур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдуғким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар ўюн ўрғатурлар. Даран Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг жар навоҳисидани доманаларида ва андин қўйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сарик ва юзи оқдур, қўйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймулардин хейли улукроқдур. Қўйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қопқорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қопқорадур.

Яна нулдур¹, кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш ҳурмо ҳам дерлар. Мўни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондуғким, килоҳирий дерлар. Бу хамиша дарахтларда ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб ҳусту ҳасон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Нурранг ва пурзөб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турпача бўлғай, турпача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йиғирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида товқи савсанийдир, бўйни хушранг кўқтур. Бўйнидин қўйи орқаси сарик тутағий ва кўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқө бўлубтур. Орқасидағи гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қўйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуг-улуг гуллар қўйруғининг учиғача бордур. Баъзи товусларнинг қўйруғи бирар қулоч бўлур ва гулдук

¹ Қ. б. — шивл.

парларининг остида қисқарок, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юққори Қунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўи бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин печук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуханифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас¹. дуррож гўштига ўхшар, вале тева этидек кароҳати табъ била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут нишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур². Бир навъи улдураким, ул вилоятларга элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинси жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўктур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавки бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак харне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кун ки дамгир шудам»³. Яна бир навбат кўтарган қаҳорлар⁴ дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»⁵ вал-ухдату аларровий⁶. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, суҳангўй ҳам

¹ Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазалиқдур демоқчи.

² Қ. б.— Тўти неча навъдур. Кўк бўладур.

³ «Менинг юзимши оч, димиклим».

⁴ Қ. б.— қаҳр борлар.

⁵ «Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?»

⁶ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзининг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чини синигини мис табаққа тортқондек кўп похуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғоотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким. Ламғоотта кўптур, боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчүкдин бир нима улук ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мийио дерлар. Банголадин келтурурлар. Якраиғ қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор. солиниб турадур. Мунииг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун маакур бўлғон шоракдин иничкарақтур. Кўзларининг гирди кизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухулифларни қочурдук. Лакиурда¹ ва навоҳисиди бир навъ шорак кўрулдүким, кўкеси оқ, боши ола, елкаси қора, харгиз кўрулмайдур эди. Бу жинс голибо сўз ўрганмас.

Яна дўчадур,² бу қушини буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, голибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечүкким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юкқори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: киш бўлгоч, тоғ доманалариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лахмдур³, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерда бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирговулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкеси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида кизил хатте тушубтур, товре қичқурурким: «Шир дорам шакарак»⁴ анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астро-бод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичқурур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшүкри тадумун-пааум»⁵ деб чорлар эмиш. Модаси қирговулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «капжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какшикнинг⁶, унига хейли ўхшар, вале

¹ Қ. б.— Лакиав.

² Қ. б.— Кужа.

³ «Макулул-лахм» — эти ейиладиган.

⁴ «Сүгим бор шакарғина».

⁵ «Шукур қилсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносиди.

⁶ Қ. б.— Кабк.

мунинг уни кўп тездур. Нарн била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хапанғар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур¹, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомлиқдур, ранги ҳам мокиён ранглиқдур, томоғидин қуйи кўкси-гача хушранг қип-қизилдур. Пул-пакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товуқдур. Уй товуғи била бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу саҳройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажур тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур, пул-пакор мундин хушрангроқдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларға борур бўданадин улукроқдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларға борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичикки на бўданадур, қорчадин бир нима улукроқ бўлғай, Кобулда «қуроту» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуғлиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатлиқдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксига эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрангдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улук жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида хари-тадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Ахёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳарғиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафтни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товуқни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

¹ Қ. 6.— Пул-пайкар.

Яна бири сөрасдур. Хиндустонда бұлғон турклар тева турна дейдурлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бұлғай, бүйи дингдин баландроқдур, боши кии-кизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бұладур.

Яна маниқдур. Бүйи сөрасқа ёвушур. Жуссеси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобахати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсаний, бүйни оқ, қаноги оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бүйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларға борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Хиндустоний якраңг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваъзи тамом ул вилоятларға борур лаклаклардкетур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор била лаклакка мушобахати бор. Уқордир тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссеси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуғ бўзакдур. Улуғлуғи сорча бұлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хейли улукдур. Хиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўдақтур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улуғроқдур, пари ва модаси бир рангдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гохи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазидур.

Яна бир ўрдақтур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бұлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир аумаждур, улуғлуғи бўркча¹ бұлғай. Қора ранглиқдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи кизил.

Яна Хиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иичкарақдур. Бүйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккаға мушобахати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи кизилроқ, кўзлари кии-кизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шашпарадур, чамағдар дерлар. Улуклуғи япалоқча бұлғай. Боши итнинг қучугининг бошиға ўхшар. Дарахткаким, кўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуд турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Хиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бұлғай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуклуғи сондуғочча бұлғай, хуиранг кизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир карчадур, қорлуғоч йўсуилукдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якраңг қои-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зогча бұлғай, зогчадин хейли

¹ Қ. 6. — бургут.

иничкаракдур. Тавре ўкур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дарахтлик боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларға ёпишиб юрур, улуклуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

С у в х а й в о п о т и : бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, қалса мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говминин олур эмиш.

Яна сесордур, бу ҳам қалс вазълиқдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улугроқ ҳам бўлур эмиш. Ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юққорини тумшуғи ва қўйини тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна ҳуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунамс яна сувға чўмар, қўйруғи кўрунуб қолур. Мунинг тумшуғи ҳам сесор тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидағи ҳуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқаду. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чикмас.

Яна қарёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ҳозинур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам қарёлини йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.

Яна қакка¹ балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнғак чиқибтур, узунлиғи уч эллик бўлғай. Ётқонда бу икки сўнғакни тебратадур. Ҳариб тавр уни келадур. Ҳолибо ул уни жиҳатидин қакка² дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб ҳуст балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, балиқларнинг кўпрағи тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўтилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ уни ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадулар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-саккиз қари югурадулар.

Н а б о т о т к и м , Ҳиндустон маҳсусидур, бир аибадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзақ» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

¹ — ² Л. б. — гала

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтариш меваси Ҳиндустон.¹

Яхниси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхниси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиги бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқе Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмас-тур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашкол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтолуғин кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер. Дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобиҳдур, вале кайланинг баргининг узундуги икки қари бўлур, яссилиғи бир қарига ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улук ғунчаси қўй юраги вазъликдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўк бар берур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хейли чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидин резароқтур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси калин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам калин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавидаке қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бад мазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юкко, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ рангликдур, жигдадин иничкарак-тур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юкқадур.

¹ «Нағзак»имиз бўстон беағи ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хуш намолиқ эмас.¹ Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камрақдур. Панж пахлудур. Уруғлуғи гайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғоннинг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат² эмас.

Яна қадқилдур. Бу ғарийб бадхайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи қўйнинг қонидурким, киссадек кориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмога филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдулар, хейли часпандадур. Часпандалиғидин баъзи илиқни, оғизни ёглаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шохида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб ғурш ва бемазадур, пишғи ямон эмас юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хейли ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олуцадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, хусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайду. Бондирда бир бийр қўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни панколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси дала ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Маазаси мирминхонга³ ўхшар, мирмихондин⁴ чучукроқ ва кам оброқтур.⁵ Андин қалялик ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хейли қаляси ривожқа ўхшар.⁶

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтнинг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж пахлудур, ғўзанинг ғунчасига ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли нур фойда мевадур. Дарахтнинг яхши хайъати бор, бисёр реза барглиқтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт тун бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабиҳдур,

¹ «Дарахти чиройли кўринишдан холи эмас».

² «Латифликдан холи эмас».

³⁻⁴ Қ. б. — мирминжон.

⁵⁻⁶ Л. б. — тушган.

мағзи ёмон эмас, мағзи янғок мағзи била бодом мағзи орасида бир шимадур. Мағзи шиста мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур, полудага ва ҳалволарга солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон маҳсуси эмас. Чуи ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламгонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли удуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки шхи хайвонатко ўхшар: бир улким, печукким, хайвонат бошини кесарлар — ҳаёти муққатий бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, печукким, хайвонаттин бе нар патнжа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзининг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул панирдин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқаду. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ул ёнғокнинг ўл мағзига хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерини захм қиладурлар. Ул захмга хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқаду, баргини кўзанин оғзига қўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, кўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қиладорғонда. Чанбал дарёсининг ёқасидаги кентларга сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичидиким, ашинг кайфияти маълум бўлмай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлмай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли волир дейдур. Ғолибо ғалати омаду. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошқуларини андин қилурлар. Удуғроғини гиж-жақнинг косаси қилурлар. Дарахти бнайини хурмо дарахтидур, ғоятташ, норгилнинг шохи пурбаргактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Печукким, ёнғокнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдаги жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзаларини ҳам мунинг иши била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшак ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ямон эмас, гўёким хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торга ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий

дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин туидрок бўлур эмиш. Торининг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўтгуз-қирқ барг шохининг учида бир ерднн-ўқ прикроқ папжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қарига ёвушур. Ҳинди хатларин дафтар йўсуилук бу баргларда хейли битгийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалка бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугуга солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Тапаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳам-ворроқтур.

Яна поранж ва лиму машҳур мевалардур. Поранж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўн бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот поранжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва позук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳиенинги поранжига ҳеч шибети йўқтур. Нозукдугидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи поранжлар хароб бўлур. Астробод поранжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва кам облиғидин опча хароб бўлмас. Бажур поранжларининг улуглуғи биҳича бўлур, суви кўптур ва ўга поранжларининг сувидин туршроқтур. Хожа Қалон дедиким, Бажурда ушбу жинс поранжнинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг поранж чиқти. Менинг хотиримга дойин кечар эдиким, «поранж» лафзи муарраб монанддур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли поранжни тамом поранж дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуглуғи юмурткача бўлғай, юмуртка андомлиқтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир поранж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамае, магар пўсти муроббога ярағай. Ламғоноттининг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур. Турунжининг улуглиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-путур ва ноҳамвордур. Учи ишчка ва тумшукдук бўлур. Турунжининг ранги поранж рангидан сариғроқтур. Дарахти тапалиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги поранж баргидин улугроқ бўлур.

Яна поранж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва ваъзи турунждекдур, гояташ, мушинг териси сийдамдур, лоҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улук бўладур. Ҳрук дарахтича бўладур, барги поранж баргига ўхшар, хўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, поранждек музъиф эмас.

Яна поранж мушобаҳати мевалардин улук лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми коз юмурткасига ўхшар.

вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Муниг пўсти ҳам сангтора пўстидек ҳамвордур, гариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидир. Андоми норанждектур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идига ўхшар, муниг ҳам яхши туршлиғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дил ошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Муниг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдан бери эмди назарга келди. Андоқ дедиларким, игнани муниг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиятинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи ҳиндустоний қарҳал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур. Гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин хануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул гунча бўлгондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди-ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба¹ гул бўладур, холи аз гаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайду, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашкол ойларида асру хўб ва кўп очиладур. Ҳолибо аксар йил очилур, вале бу кўкдук била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улук гулдек кўрунадур. Муниг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг таврегина иди бор, хуш ояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна киярадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг гариб тавр ҳаёйати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи гарав баргидек узун барглардур. Муниг тикани бордур. Гунчадек тикилгон ташқариғи барглари сабароқ тиканликрак, ичкариғи барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи баргларининг ораларида гулнинг ўртасидагидек нималар бўладур, яхши иди андин келаду. Янги чиқиб, хануз тана пайдо қилмағони эркак қамишининг бутасига ўхшар. Муниг барги ясиरोқтур, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, муниг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундрок бўладур.

¹ Қ. б. — Дил шабҳ.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёдур, тўрт ойи пашкол¹, тўрт ойи киш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда киш ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойлариға. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавао.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол; мувофиқи; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Агхан, пўс, мох, погун — зимистон; мувофиқи; акраб ва қавс ва жадай ва далв.

Ҳинд² эли фусулниким, тўртар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгги ойким, жит бида асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунги ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Киш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва мохдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сепанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспатвор); одина — (сукрвор³).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» бида ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» бида ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият бида маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ муътабар шаҳрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринжиндин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжини «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овзон қилибтурлар. Яна бир тослари боржом соат, анинг қуйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат бида тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақт-таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўкмоқлари бида карёл-

¹ Қ. б. — тушган.

² Бу ибораларни Қ. б. дан олинди.

³ Бу жойлар Қ. б. дан олинди.

ға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳр-ким туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоқкондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоқкондин сўнг икки қоқарлар. учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карелийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонгонларға уч гири ё тўрт гирининг қоқкон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлуқ кундуз гириларини қоқкондин сўнг, паҳрининг аломатини қоққайлар, масалаи, кечанинг аввалғи паҳридин уч гири қоқкондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалғи паҳринидур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоқкондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳринидур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонгонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул деб-турларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларини тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгим, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миносa дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни шил, юз шилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўпругининг далилидур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамои ҳиндудур.¹

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отла-

¹ Л. б. — тушган.

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин элларнинг кабила-қабилла отлари бўладур.

Яна ҳар хирфагарким бор, ота-отасидин бери ул хирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлудтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовуи ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учиди шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар. Унг иликларида бир кадудурким, тўшукни торрок қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур.¹ шамъ ва машъал ўрниға муви истиъмол қилладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулук иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чирогни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзагим, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой эли тамом яланғоч юрайдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киинкидин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотуилари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш-йигирма қатла ёғадур, Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва кигоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол эли ҳаммита қўпадур. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколға ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпадур.

¹ Л. 6. — тушган.

Андоққим, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бири кўруб бўлмайду, муни «анди» дейдулар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча бейътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўктур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўл-гай.

Яна бир латофати будурким, ҳар сифдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нима-ни қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф муидок муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Беҳрадин Баҳорғача ҳоло менинг тасарруфимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин муж-мали маълум бўлғусидир. Бу жумладин секкиз-тўқкиз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парга-наотни ваҳҳи истиқомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил-феъл дар таҳти тас-хири раъяти нусрат оят даромада.

С а р к о р и он рӯи оби Сатлуж ва Беҳра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва ғайриҳо: се куруру сию се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

С а р к о р и Сихринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

С а р к о р и Хисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яксаду ҳафтоду чаҳор танга.

С а р к о р и дорул-малики Дехли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

С а р к о р и Мевотки дар замони Искандар дохил пабуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

С а р к о р и Биёна: як куруру чихлу чаҳор лаку чаҳордах ҳазору нуҳ саду сий танга.

С а р к о р и О г р а : бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

С а р к о р и Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

С а р к о р и Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

С а р к о р и Колпий ва Сиханда ва ғайрихи: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору нуҳ саду панжоҳ танга.

С а р к о р и Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию хашт лаку чихлу чаҳор хазор танга.

Саркори Лакиур¹ ва Бакасар як куруру сию нуҳ лаку хаштоду ду хазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Хайробод: дувоздах лаку шасту панж хазор танга.

Саркори Уд ва Баҳроҷ: як куруру ҳафдах лаку як хазору сесаду шасту нуҳ танга.

Саркори Жушпур: чаҳор куруру хаштоду хашт хазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт хазору дувист хаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: чаҳор куруру панж лаку шаст хазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдах хазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждах хазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку хаштоду шаш хазору шаст танга.

Саркори Кандла: чихлу се лаку сий хазору сесад танга.

Саркори Тирхут аз ҳадди миёнаи рожа Руп Нарин: ду лаку панжоҳу панж хазор тангаи нуқра, бисту ҳафт лаку панжоҳ хазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Були дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса, таҳрир килгумдур: эшитилгудек нима эшитилса, тақрир килгумдур.

Душанба кунӣ ражаб ойининг йигирма тўққизида ҳизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамияъ черикта бўлгон афғон ва хазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатка қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишидин ҳаззи вофир ва насиби комил элтилар.

Черикта бўлмагонларга ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон

¹ Қ. б. — Лакнав.

мирзога ўн беш лак, Аскаррийга ва Ҳиндолга ва балки жамиъ урук-қаёш, ўғлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавохирдин, баррадин, савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳиларга қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон ва Қошғар ва Ирокка урук қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шоҳруҳий¹ инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳиси ва райяти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Дехли ва Оградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлагон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнхон Нухоний² эди. Атовада Қутбхон эди, Коллийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нухоний³ ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар.⁴ Мен Иброҳимни боқон фурсат Қануж ва андин нариги жамиъ вилоятларга қобиз бўлуб, Қануждин бир-икки кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Баҳорхонни⁵ подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Ушмунича ёвуқ туруб, неча маҳалгача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийлиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанликқа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдур эди. Бизга қануа фурсат ул бўлмайдур эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилгайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла киришдилар. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлик тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айтдилар, бу кишида онча ақл ва хуш бордурким, алар тақрир қилғондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига кўруб, бир ишникиким жазм қилди, ўзга айтилғон сўзларни мукаррар оида қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-қиримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

¹ Қ. б. — бобурий.

^{2—3} Қ. б. — Лухоний.

⁴ Л. б. — тушган.

⁵ Қ. б. — Баҳодирхон.

кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадургонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтка, сувга кирсам-чиқсам, бетаҳоший булар бида киргайлар ва бида чиқкайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлгайлар. Йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, боришнинг кенгаш ва иттифоқи бида ўзумизга жазм қилдук, кенгашнинг қўшмасини бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар. Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Оғрани олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раёйлар кўрсатти, вале Оғрани олгондин неча кун сўнгра тамом раёйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблигини биллиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлик беасобоб ва олот даст бермас. Подшоҳлик ва амирлик бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саёйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатъи этиб, чериклар юруб, ўзумизни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солгайбиз. Тенгри ишояти бида бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олгайбиз. Холо не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежиҳат солгайбиз. Яна бориб, Кобулга тағдаслиғи ибтилосиға қолгайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарга юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар қўнгли йўқ эди, муқаррар андоқ бўлдиким, савотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб боргай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилгай. Ғазни ва Ғардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Хожа Калонга ишоят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Кухром парғанасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулга боргай. Савотилар Миришнинг ухдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка хинду татйини бўлди.

Хожа Калон чун хинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтти битибтурким:

Агар ба хайру саломат гузар зи Синд кунам,
Спёх рўйи шавам, гар ҳавон Ҳинд кунам.

Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесуратдур. Кетмакдин бир кудурағ бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудурағдур. Мен дағи бадиҳада бир рубойи айтиб, битиб йибордим:

*Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин».

Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десаиғ Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру фуруд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йиғиштуруб, филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидаги баъзи афгонларни берилиб эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипоҳига истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Ғўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳини келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Огранинг орасида, Юнус Али озикиб, Ҳумоюндин айрилгон маҳалда учрар. Оз оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу такрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўғулга Алихоннинг банддаги ўғлонларидин бирини кўшуб, Алихонгаким, бу буауқлукта бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонга тарбият қилиб, йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғий умро устига тайин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул боши-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жиё қуллукқа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортукрок риоят ва шафқатлар қилиб, Фирузхонга Жўнпурдин бир куруру қирқ олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидка Уддин бир куруру тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёга Жўнпурдин йигирма лак¹ иноят бўлди.

Шаввал ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидаги тош сутунлук айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Ҳумоюнга чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчок, Чин Темур Султонга ва Маҳди Хожага ва Муҳаммад Султон Мирзога ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фароҳўр ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчок от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

¹ Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саноғи форсияча берилган (К. Б. дан олинди).

ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.¹

Сухбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, фарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалға илғор таъйин қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнға жудду берилиб эди. Санбални дағи Ҳумоюнға иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига Санбалға илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гўранни Миёни дуоб орасидағи таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким. Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб. Бибан бу шак ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб қочқан-кўрараган афғон ва ҳиндустонийни йиғиб, бу фатаратта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлғон илғор, Оҳор гузариға етиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб. ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқаға олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб қўрар, вале қўрғонни буларға топшурмоқ хуш ёкмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғониға кюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнаға Каландар пиёдани йибориб. Низомхонға ваъда ва ваид фармонлари йиборилди. Буғина китъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,

Чолокию мардонагии турк аёнаст,

Гар зуд наёию насихат накуни гўш,

Онжо ки аёнаст чи хожат ба баёнаст.²

Биёна қўрғони Ҳиндустоннинг машҳур қалъаларидиндур. Бехуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортукроқ

¹ Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган ишғомлар ҳам форсича ёзилган (К. б. дан олинди).

² Э Биёна мири, турк билан ўйлашма.

Туркнинг эпичлик ва мардлиги ҳаммага аёндир.

Агар тез келиб, насихатни қулоққа олмасанг.

Аён бўлган гапни баён қилишнинг нима ҳожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунга ваъда ва ванд фармонлари била йиборилди. Бу ҳам уэр айтиб, ҳаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изҳори давлатхоҳлик қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳисига келсалар, мен бу саридин Огра устига юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Ограни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч харакате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кандор деган кўрғонниким, Макаанинг Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макадин неча қатла кишилар келди, Макан хануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги кўрғонлар, мисли Атова ва Дўлпур, Гувалёр, Биёна хануз кирмайдурлар эди. Шарк сариги афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдаги гирду гўшадин хануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кандор кўрғонини берди. Робирийдаги Хусайнхон таваҳхум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва ванд била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзоин ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устига йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жиё бошлиқларғаким, асру улук риоятлар қилиб, Пўруб сари нарганалар берилиб эди, булар ҳам Атовага таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутдукқадим, Абдулло Вали, Жонбек, Пирқули, Шоҳ Хусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Биёна устига боргайлар.

Бу черикларни тайин қилғондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пўруб ёғий боғи умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлгай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Кандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашқол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устига ё кофир устига мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидаги кўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улук душманлар дафъ бўлғондин сўнг булар қаён боргайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафи-

қул-калма ара қилдиларким. Рово Санго йироқроқтур. маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келиб-турлар, буларнинг дафъи ахам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устига отланмоқчи эдукким, Ҳумоюн арзага еткурдиким, подшоҳ, отланмоқ не ҳожат, бу қулдукни мен қилай.

Борчага бу хуш келиб, турк хинд умароси бу раъйни писанд туттилар. Ҳумоюни Пўрубка тайин қилиб, Дўлпурга тайин қилгон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоштурулдиким, ул чериклар келиб, Ҳумоюнга Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устига таъйин бўлгон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Ҳумоюнга қўшулғайлар.

Панжшанба кунин зулқаъда ойининг ўн учида Ҳумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кентгинагаким, Оградин уч қуруқ бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутавважжих бўлди.

Панжшанба кунин ушбу ойининг йигирмасида Хожа Калонга Кобулга борурга руҳсат бўлди.

Доим хотирга етар эдиким, Хиндустоннинг бир улуг айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлиқ ва сиёқ ерлар ясаба бўлур. Ограга келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларинин мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эт-тук. Бу ернинг макрухлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга ўқ илиқ қўюлди. Ул улуг чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу нарча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуг ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Хиндга тавр таррохликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Хиндустоннинг яна уч ишидин мутаазаррир эрдук: бир иссиқидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг доғини эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, кишин совуққа тўнғай. Ҳаммомнинг бир хужрасиниким, қуллатайин ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тархлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболлул дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Хинд эли бу тарх ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна қўрғон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улук войин буюрдум даҳидардах.

Ҳиндустон истилоҳи била зишалиқ улук чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбоғдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Роно Сангонинг газвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми газвидин сўнгра эрқонига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табақа иморат бу войиннинг ичида бўлубтур. Боридин у қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зишадин ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина балаидтур. Боридин қуйиғи айвондин сув тортилгон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонга пашкол вақти сув улғайғонда гоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазмоқлик айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур. ўй бу гунбазта уюрулур. Юқориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги саҳидин беш-олти зина қуйирок, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафига борур йўлнинг ўтрусида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқорроқ бўлғай. Мазкур бўлгон гунбазта чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясаибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқориғи боғчага сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹ чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарийқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отлангон фурсатта, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Ҳожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн-ўн беш курух йўлдин Мўмин аткани хабарга йиборур, молға чопқунга бўлур, яхшигина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг боргонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар туруш бермай қочиб кетарлар. Мўмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобочўхра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу боргонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқанининг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Ҳожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатххон Сарвоний келиб кўрар. Фатххон Сарвонийни Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзога кўшуб, бизга йиборди.

Ушбу йил Убайхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш райят экандур, олиб кириб Марвнинг бандини қирқ-эллик кунда боғлаб, Сарахе устига борди. Сарахсда ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Райятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машхад устига борурлар. Машхад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлиғини кириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлик ўғликим, ҳоло отасининг ўрнига Гужаротга подшоҳ бўлубтур,

¹ 7. 6. — тушган.

отасидин ямонлаб, Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Пошипат навоҳисиде эканда манга арзадошлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъийи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутававжиҳ бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, отаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрниға Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлиғидин Имодулмулк отлик қули жамиъ била ҳамжиҳат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонниким, хануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрниға ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакхаромлик бош уруб эди, ўлтуруб жазосиға еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолгон бекларни хейли ўлтурди. Хейли сафок ва бебок йиғит нишон берадурлар.

ВАҚОБИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойида Форукнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур. Форукка мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган кўрғонлар маслаҳатиға бир улук қозон Устод Алиқулиға буюрулуб эдиким, кўйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариге бу қозоннинг қолибига рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мушкате бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлук қилиб, хильят кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъани анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг доруҳонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюнди Далмовдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши кўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам июнат бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилғон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур. яна бир — Хонижаҳон, яна бир — Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб

¹ «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

қилмоқлик бесураттур. Бу хитобни бартараф қилдим. Фатҳхон Сарвошийга Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршаба кунн сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юққорини ёнидаги улук хавзининг ёқасида шомёнелар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвошийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятига рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматга бўлғай.

Чаҳоршаба кунн муҳаррам ойининг йиғирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Хумоюнга қадага била йиборилдиким. Шукр Нўруб ёғлари қочмиш. Бу боргон киши етгач, Жўншурга бир печа муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишакелгайсан, Роно Санго кофир ёвук қонуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Нўруб сари боргондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва ишиси Шерафганин ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-ишиси ва ахтачилари била ва Рустам туркмонни оға-ишиси била ва яна Хиндустон элидин Ровуийи-Сарвошийни тайин қилдиким, бориб Биёна навоҳийини чоғиб, талагайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтургайлар. Йўк эрса чоғиб, талаб, ғанимини ожиз қилгайлар.

Бу Биёнадаги Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлик Таҳангар қўрғонда эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қулдук ва давлат-хоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамий Биёна ва бу кентларнинг тарқашбадиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғонини ишкламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлгон Турдибек бошлик илғор йиғитларига фармон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қулдук ва хизматкорликни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савоб дийди била амал қилин.

Хиндустон эли агарчи баъзиен қилич чоғқай, вале аксар сипоҳилик роҳ ва равншидин ва сардорлик юруш-турушдин орий ва бебахрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшудур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиен ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнага бу илғорин ёвук олиб борур. Бизнинг боргон илғор туркдин икки юз эллик-уч юзга ёвушур эди. Хиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима қўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадаги афгон ва сипоҳи тўрт мингдин қўпрак отлик черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам қўпрак эди. Буларни қўруб, билиб, ушбу мазкур бўлгон отлик-яёқ черики била тез-ўк буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солгон била бу илғор кишиенин қочурур. Оламхон Таҳангарийиниким, оғосен эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунги ва сўнги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари теарак бўлғач, чора қила олмади, Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била қўрғонин,

бизнинг кишига топшуруб, Сайид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнаға ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожғаа иноят қилиб, ваҳҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнаға рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изхори қулдук ва давлатхоҳлик қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнаға ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонижаҳон отлик кофир Гувалёр навоҳисига келиб, калъа таманға шўр ва фитна ангез қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва акеар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодка бир неча Бехралик ва Лохурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларға Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гўранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғига борурлар. Тоторхоннинг раъйи муқалиб бўлуб, буларни калъаға тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад¹ Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асхоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодка киши йиборурким, ҳаршавъ қилиб, қўрғонға ўзунгизин солингким, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодка келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўрғонға кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Хотипудда² ўзининг кишисин қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Хотипуддин бўлғон кишисини киюрур. Тонгласига Тоторхон бечора бўлур, қўрғонни хоҳи-ноҳоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Ограда мулозамат қилди. Анинг важоҳи истиқомати Биёна парганасидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шакдорлиғини Абулфатх туркманга иноят қилиб, Дўлпурға йиборилди.

Ҳисори Фирюза навоҳисиди Ҳамидхон Саронгхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни — сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатх туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни қўшуб, бу афғонларнинг устиға тайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, калин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

¹ Қ. б. — Маҳмуд.

² Қ. б. — Хосипул.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким. Ирокқа Шаҳзода Таҳмосбқа элчиликка бориб эди. Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумлади икки чаркас қиз эди.

Одина кунни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ бешиёда ва бенуксон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеан узмоким, жумъа кунни рабиул-аввал ойининг ўн олти-сида тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошигир дейдилар, Атоваға киши йибориб келтуруб, бир додак илгига чорсўта қилгон қоғазда бир тўла захр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдимки, Аҳмад чошигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчиҳонадаги Ҳиндустоний бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошимға захрни солгай. Ул додакдинким, захрни Аҳмад чошигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул захрни берадурму ё йўқму? Йхшиким, қозонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдиким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пиширур маҳалда тоттурурлар эрмин. Ош тортарда бизнинг бедават бакавуллар гофил бўлурлар. Чийни устига юкка нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги захрининг озроқ ярмини сепар, захрининг устига ёғлик қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Даст-ноча бўлуб, захрининг улуг ярмини ўчоққа ташлар.

Одина кунни кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний захрлик ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўшттин еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумининг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум кўзголиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёзим. Охир кўрдумким, бўлмас, кўптум. Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёзим. Яна бир навбат қусаёзим. Обхонаға бориб, қалин қустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб бюрдумким, ул қайни итга бериб, итчи сахлағайлар. Тонгласиға бир наҳрага ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорин дам қилгондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўлмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра кўпти, ўлмади. Бир-икки чўхра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ холи хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

«Расида буд балое, вале ба хайр гузашт»¹

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшига буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилгай. Қийишгаким тугар, мазкур бўлгондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, ақобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлгайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўргайлар ва баёни воқеани шарҳи ва бастаи била айттилар. Ул чошишгирини нора-нора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остига солдурдум, Бирини эҳтиёт қилдурдум.² Ул ҳам ўз амалига гирифтөр бўлуб, жазоеига етгусидур.

Шанба куни бир аёк сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёк сут ичтим. «Гили маҳтум»ни ва «тарёки форук»ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни, аввалги куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар қанча бу воқеани ҳоила хотиримга келса, беҳоист ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қилгаймен. Хотирларга тарадуд кечмагай деб, ҳар не воқе бўлгонши шарҳи ва бастаи била битидим. Агарчи тилга, оғизга сикқусиз қўрқкудек воқеа эди, шукр тенгрига яна кун қўрарим бор экандур. Хайр-хўблук била ўтти. Ҳеч дағдага ва тарадуд хотирларингизга кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориғ бўлуб, бу битилган хатни Қобулга йиборилди. Чун мундоқ улуг гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди. Юнус Али била Ҳожағий Асадга буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додақини олгондин сўнг, Абдурахим шиғовулга тошқурулдиким, эҳтиёт била сахлагай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ касде бу табақадин содир бўлди. Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, пайжанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузида Мулло Сарсонгаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронга йиборилди.

Ҳумоюнким, Пўруб тоғи ёғилар устига бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб, Ҳозинурга Насирхоннинг устига илдам борди. Хабар

¹ «Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик билан кечди».

² Л. 6 — тушган.

топиб. Гаит дарёсини кечган экандур. Ҳозирнинг Харид¹ устига борди. Андаги афгонлар ҳам хабар топиб. Сару сувини кечган экандур. Харидни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилган йўсулдук Шох Мир Ҳусайн била Султон Жунайдин бин пора ўбдон йиғитлар била Жўнпурда қўюб. Қозин Жўёни ҳам булар била тайин қилди. Удқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотини забт ва саранжом қилиб, Карра Мошиқнур навоҳисидин Гаит дарёсини ўтуб. Қозиний йўли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Ҳалолхон жикҳатким Қозинийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди. Ҳумоюн Қозиний² тўғриси етганда киши йибориб, дағдагани анинг қўнғилиди чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба кун рабиул-охир ойининг учиде Ҳашт биҳишт боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Қобулдин келди.

Бу кунларда Махди Хожанинг кишиен най-дарнай кела бошладиким. Роно Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Ронога қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора қўмак киши ҳам Биёнага келса, давлатга муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шох Мансур барлос, Каттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларини Биёнага илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Нохиржон отлик ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушиб эди, гаравга саклаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотирига еттиким, Ҳасанхоннинг иетимолати жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқини яхшироқ бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонга хилъат кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб, руҳсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг руҳсатига маътал экандур. Ўғлининг руҳсатини хабар тонқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Адвордин чиқиб келиб, Роно Сангога Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда руҳсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғор эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир печа кун иртқоб қилди.

Бу ошонда ўтган гаройиб воқеаоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъан Зафардин Хиндустон черикига келурда йўлдин Мулло Бобо Пашогарий ва иниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султонга бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин султоннинг илтигига тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафининг ишкучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шох Искандар Балхнинг кирғалидин беной бўлуб, Ғўри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо-

¹ Қ. б. — Хайробод.

² Қ. б. — Қобул.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўри қўрғониға келиб кира-рлар. Мирхаманинг қўрғони чуи яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирхамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келурлар. Мирхама Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирхама Бобошайхни чоңқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чоштурур. Тенгриберди Ёр Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йнгити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли килур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирхама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, ақрон ва амсолидин мўмтоз айладим. Боқи шифовул борғонда бу икки қўҳна бедаватнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирхамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча қазок йигитлар била тил тута борғонда икки бўлак кофирнинг чоққунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулгон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба кунинг ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, доруҳонасини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба кунинг жумодил-аввал ойининг тўққузидида ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуги қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли зътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхошни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодга, кўмак бўлғай. Маканин ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтуни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Рону Санго бўлгон черики била Биёнанинг яқиниға ча чопар. Қоровулликқа боргонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шахид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навқарининг қиличсини олиб, Каттабекнинг кифтиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар тортти. Рону Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофирнинг черикини жад ва жаррорлик била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилгон юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким. Мадҳоқур парганасидаким, ўрду тушар ердур чоҳ қоздургай.

Шанба кун жумодил-аввал ойининг 5и тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилгон юртқа келиб тушулди. Эртасига андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға сўйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб-ўқ мутаважжих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнага бориб келиб, ер-сувини кўруббилиб эди, илгари Секри қўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртта тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадагиларға киши чонтурулдиким, бетаваккуф келиб қўшулгайлар.

Хумоюннинг навқари Бекмирак мўғулни бир печа йиғит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечаси бориб, хабар олиб, тоғласига хабар келтурдиларким, ғаним кишиеси. Басовардин бир курух илгарроқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадаги илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоровулдукка тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровулдук навбатида илгари-кейинини мулоҳаза қилмай, рост Қонвоҳага борибтурким, Секридин беш курух йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз илгари боргонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар.¹ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишиесини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олгон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навқарлари била йибордук. Мулло Ҳусайини ва яна баъзиларни убрук-субрук буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангнини ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлгонлар, Муҳиб Али алат етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир печани олиб, шаҳид қилгон экандурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойисе чонар, кўмак етмас, Тоҳирни ўшаида-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейинча келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлгач, турарлар.

Бизга паёнай хабар келдиким, ғаним кишиеси ёвуқ келди. Жийба кийиб, отларға кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук, Буюрдумким, аробаларни тортиб келтургайлар. Бир курух келдук. Ғаним кишиеси ёнғон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласе етти-секкиз қари бўлғай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Хумоюннинг олида тайини қи-

¹ 7. 6. -- тушган.

лиди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва ҳиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандақ коздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлгон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисимтой Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиғ зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмиёни хотири ва черикнинг истихкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот мухайё ва мукаммал бўлғунча йигирма-йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Хусайн Мирзонинг қиз набираси, Қосим Хусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи яққа-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақое ва ҳолат париншон сўз ва калимоттин, нечүкким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўк эди, ҳар кимга йўлукса муболагалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу париншон сўзлариға гўш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба куни ойнинг йигирма иккисида Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркашбандларидин ва Деҳлидин йиға олғонча черик йиғиб, Мевотийнинг кентларини чолиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларга ул тарафдин ҳадўге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулуб, Мевотни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсунлук фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа бучқоқдаги кентларини чолиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримға еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, ай нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаи,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш¹.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингга бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

¹ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Нияти газв илаким юрубсен,
 Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
 Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
 Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
 Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
 Аритур барча гуноҳидин ўзин,
 Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
 Тавба қилдим чоғир ичмакликтин,
 Олтуцу пукра суроҳийю аёқ,
 Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
 Ҳозир айлаб борини синдурдум,
 Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурулғон олтуң-кумуш суроҳий ва олотини мустаҳикларга ва дарвешларга улашсиди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асае эди. Соқол кирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тоңгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздур-улди. Ният қилдимким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўккуз юз ўттуз бешдаким¹, бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Бурунрок ният қилиб эдимким, Роно Санго кофирга зафар топсам, тамгани муслмонларга бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамга бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда муслмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Муншийларини тилаб, буюрдукким, бу икки азимўш-шаън умурким, воқе бўлди, бунинг ихборига фармонлар битиғайлар.

Шайх Зайннинг ишоси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравга йиборилди. Ул ишшо будур.²

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР»³

Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатаҳ-хирина ва пашкуру ваҳҳобан яҳдил-музнибиша ва яғфирул-мустағ-фирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-тай-ибина ва саҳбиҳат-тоҳирин.

Мароён арон арбоби албоб ки маҷлиси маҷолин суварн асбоб ва маҳозини лаолин нуқуши сидқ ва сабот аст нақш назирн чавоҳирн завоҳирн ин маъний хоҳад буд ки, табиати инсоний ба муҳтазой фитрат монли лаззоти нафсонияет ва тарқи муштаҳийёт мутавваққиф бар тавфиқи яздоний ва таъйиди осмоний, нафси башар аз майл ба шар дур нест. «Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла

¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

² Бу форсча ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

³ Д. б. — тушган.

амморатун бис-суъ» ва иҷтиноб аз он чуз ба раъфати малика гафур не. «ва золика фаалудлохи кӯтихи ман япӯъ, валлоху зулфазлил азим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақола он ки ба муктазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бар одати соҳиб ҷаҳон аз шоҳ ва сипоҳӣ дар унфвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъд аз чанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як аз он маноҳии муртақибаро тарк менамуд ва ба тавбаи насух боби ручуъ ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маорибии он мақсуд аст дар ҳиҷоби «ал-умуру марҳунатун биавқотиҳо» мухтаҷиб монда, рӯй наменамад. То он ки дар ин авқоти фарҳунда соот ки ба ҷаҳди тамом ихроми ҷиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқотала нишаста будем. аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни диллазии оману ан тахшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият ба ҷидди тамоми том қаръи авбоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бобан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол кушд, ва ифтиҳои ин ҷиҳод ба ҷиҳоди акбар ки муҳолифати нафе аст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин» ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки макнуни ҳазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худдоми зафар ихтишом ба муҷибии ҳукми фарҳунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва соир адавоат ва олооти тилло ва нуқра ки ба қасрат ва зинат чун қавакиби сипехри рафе музаййини маҷлис баде буд иззати шариастро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таоло анқарийб ба қасрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтаанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-иҷобат бисёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муктазои «Анносӯ ало дини муликиҳим» дар ҳамои маҷлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фаваҷ-фаваҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан ба-дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муктазои «аддоллу алаалхайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби хучаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нусрат явман фа-явман мутаъоид ояд.

Ва баъд аз итмомии ин ният ва тақмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офат вал-муҳофот), мутлақан ҳеч офармида муртақибии шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он нақӯшад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷтанибуҳу лааллақум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозихил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилкат-тавбатан-насуҳ баҳри бахшойинии подшоҳӣ дар ҷӯш омада, амвочии қарам, ки сабаби ободонии олам ва обрӯй бани одам аст, зоҳир сохт, ва тамғои жамаи мамоликро аз мусулмонон ки ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовуҷуди истимрори азминан

салотиини собиқ багирифтани он чун аз завобити шариати сай-йидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағйир ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиханд: «Ва ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабили мустаъминони зилоли отифати лодшоҳй аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндий ва форсий ва раият ва сипоҳй ва кофааи умам ва оммаи тавоифи банй одам он, ки ба-дин орифаи муайяда мустазҳир ва умедвор буда ба дуои давлати абад итти-сол иштиғол намоянд ва аз лавозими¹ ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инҳироф навазанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нақо-заҳу:, фи 24 шаҳри ҷумодил-аввал, сана 932².

Ушбу айёмда ўтган вақоедин неҷукким мазкур бўлди, улук-кичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва дапирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жидду ихтимомни тақсир килмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ суст-луқларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамий бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндау боқест худо хоҳад буд.³

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонаси-дин иҷтусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некў гар бимирам равост,

Маро ном бояд ки тан маргост.⁴

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мун-доқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шаҳид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилма-ғунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улук-кичик борча рағбат била мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшитгали яхши бўлди.

¹ Л. б. -- тушган.

² Қ. б. — 933.

³ Мазмуни: Ҳар кимки бу жаҳонға келаркан, охирда йўқлиққа кетади, абадий қолувчи ёлғиз худодир.

⁴ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Ушбу айёмда тўш-тўшдиш шўр ва фитна қойим бўлди. Хусайнхон Нухоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуоблағи такашбандларни йиғуштуруб, келиб Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўддоқ кўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосаралар қилди. Оламхонниким, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрға бормай, ўз вилоятиға борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир ноҳус хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилари: Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил-охир ойининг тўққузиди наврўз куни кўчтук. Буронғор, жувонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилди-ким, яёқ, аробанинг кейнидин¹ айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жувонғор, ғулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳиларға кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсулук юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насак била бир курухча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдун ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қўпти, қувонди. Элға ўзгача таҳият пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар аргға еткурдиларким, чун муқаррар бўлгон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учиди аробаларни олимизға торттуруб, буронғор, жувонғор, ғул ясол била бир курухча ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлгон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдиким, буронғор буронғорға, жувонғор жувонғорға, ерлик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилгайлар.

Чун бу «Фатҳнома» дин ислом черикининг кайфияти ва куффор ҳайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин беизёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

¹ Л. 6. — тушган.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҶОЗӢ¹

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва ғазаа ҷандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми бикаҳри аъдоихил-моридина фақутиа добирулкавмил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва саллалоҳу ало ҳайри ҳалқихи Муҳаммадин Саййидил ғуззоти вал-муҷоҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-худоти ило явмиддин.

Тавотури нуомои субҳонӣ боиси тақосури шукр ва санои яздониет ва тақосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуомои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутаҷаввиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он очиз. Алалҳусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он ҳасимтар намояд. Ва ин маъни ҷуз нустар бар ақвиёи куффор ва истило бар ағниёи фучҷор, ки: «улоика хумулкафаратул-фачара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби асли ва мақсуди ҳақиқии замири ҳайрандеи ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хучаста фарҷом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат муҷаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номин афвочӣ бо ибтиҳочӣ мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид, ва ливои ислом бо имлоди лашкариёни зафар ашҷми мо ба авҷи рифъат ва иртико расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки ҷун ашиъаи суқуфи сипоҳи исломнавоҳи мо мамолики Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Ҷунончи дар фатҳномаҳои собик самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Деҳли ва Огра ва Ҷунпур ва Харид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фарҳунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобиқи айём дами итоати наввобии хучаста ашҷми мо мезад, акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва қона минал-кофирин» амал намуда шайтонсифат саркашида қоиди лашкари даврон ва сарҳайли сипоҳи маҳҷурон гашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилои он кофири лаин «ҳазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки пеш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва

¹ Бу форсича «Фармон»-нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

қабл аз сутун пайири хилофати шаҳаншоҳи бо он ки рочаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин муқотала итлоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манавур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусохабат ва мувоффақати ӯ насапурдаанд. Томоми салотини рафти ин хиттаи васеъ, чун султони Деҳли ва султони Гучарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқомамати он бадешар мувоффақати куффори дигар оғиз будаанд, ба латоифул-хиял ба ӯ мудоро ва мувосо менамуданд, Ливои куфр дар қариб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ баҷос расида ки назар ба қондаи мустамирраи ҳиндкӣ, як лак вилоятро сад сувор ва қурурро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сархайли кафара ба даҳ қурур расида ки жоп як лак сувор бошад. Дар ин айём бисе аз куффори номи ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намунамудаанд, бисе бар адовати асоқирӣ исломи бар лашкари шақоват асарӣ вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даъвии саркашӣ менамуданд ва дар қутри аз ақтори қонди чамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фочир муттасил гаштанд ва он ашараи кафара, ки бар вақиси ашараи мубашшара, ливои шақоват фазои «фабаширҳум би азобин алим» меафростанд, тавобеъ ва асоқирӣ бисъёр ва парганоти василулақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сӣ ҳазор сувор ва Менди Ров дувоздаҳ сувор¹ вилоят дошт, ва Ровал Удӣ Синг Ногарӣ дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Бормал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарпат Ҳора ҳафт ҳазор, ва Сатрий Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев чоҳор ҳазор, Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба умедвории сардорӣ чамъ карда буд ки маҷмун чамъияти он маҳҷурони водин саломат ва аминият назар ба қондаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кўр, зоҳирӣ дилхон бо қасовати куффори снѐх рузгорро «Казулмотин баъзуҳо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабан аҳли ислом ва ҳадми асои шарияти саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асоқирӣ подшоҳ монанди қазои плоҳӣ бар сари он даҷқоли аъвар омада қазияи «Изо қоал-қазбу амиялбасар»ро манзури назарӣ ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва қаримаи «Ман чоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафсиҳ»ро малҳуз дошта ҳукми воҷибул-изъони «ҷоҳидул куффора вал-мунофқин»ро ба имзо расониданд.

Рўзи шанба сездеҳми шаҳри ҷумодис-сонӣ 933 ки «борақал-

лоху фи сабтикум» нишони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавз-ии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кӯҳе ки ду куруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кав-каба ва дабдабаи мавкиби исломӣ ба гӯшти аъдои дин ва кофирини лаин расид, муҳолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби фил» дар паи ниҳидоми каъбаи аҳли ислом буданд, филони кӯҳ пайкари ифрит манзарро эътизоди худ созанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта лашкари шақоват асари худре фавҷо мепардохтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шои аҷал ҷумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нучум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Кашида сар аз кин ба чархи кабуд,
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору ниёда ҳазорон-ҳазор.

Ва ба азми муқотала ва корзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусрат-шиор шуданд, гуззоти асокири исломӣ, ки ашқори риёзи шучоатанд, санавбарсифат софҳо кашиданд ва нўги ҳўди санавбарӣ ҳайъати офтоб шиоъро чун кулуби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандарий» оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шариати пайғамбарӣ ба истиқомат ва истиҳком: матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунъёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазон «улоика ало ҳудан мин раббихим ва улоика ҳумул-муфлиҳун» бо аҳолии он сифати маҳсус.

Қ и т ъ а:

Дар он раҳна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазро манзур дошта ба тариқи гуззоти Рум чихати паноҳи туфакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса чуюши ислом чунон интизом ва истехкоме падида овард, ки ақли пир ва чархи асир мудаббир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истехком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султони эътиمودуд-давлотул-ҳаконӣ Низомуддин Али Ҳалифадод саъй ва¹ иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва ҷумла сардорихо ва коргузориҳои ў писандидан раъйи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар ғул муқаррар гашт ва бар дасти рости ғул бродари аззи аршади арҷуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур султон фарзанди аззи

¹ Л. б.— тушган.

аршади манзури анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва ҷаноби хидоят маоби вилоят иттиҳоб Хоҷа Камолиддин Дўст Хованд ва муътамаддус-салтанатул-алия муътаманул-атабатус-сания муқарраби хос ва зубдаи асҳоби иттиҳос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шох Мансур барлоҳ ва умдатул-хавос зубдаи асҳоби иттиҳос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул-ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эннкоко дар маҳалли худ қарор гирифтаанд.

Ва бар дастии ҷани гул салтанат маоб, хилофат иттиҳоб, алмухтассу биавотифил-маликиил-мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳдуд Лудий ва муқаррабил-хазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумхур ва муаййидил-ислом Шайх Зайин Хофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хоши аъзам Орайишхон валади Қўчбеки марҳуми маъқур ва Шерафқан ва дастури аозими вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайн ҷамоаи девониёни изом ҳар як дар мавҳиз муқаррар истоданд.

Ва дар буроғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри қомгор манзури анзори шиёти ҳазрати офаридгор ахтари бурҷи салтанат ва қомгори, меҳри сипехри хилофат ва шаҳриёри ал-мамдуҳ билисонилабд вал-хур муиззис-салтанат вал-хилофат Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккил гапта: бар ямини саодат қарин алъазиз фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликиил-дайён Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва муътамаддул-мулк комилул-ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек қавчин ва муътамаддул-мулк содиқул-ихлос Ҷалолиддин Хирав қўқалтош ва муътамаддул-мулк қивомбек ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали Хозин Қароқўзи ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқулн Сийстоний ва умдатул-вузаро банал-умам Хоҷа Камолиддин Наҳловон Бадахший ва муътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчин Ироқ ва Ҳусайн оқо элчи Сийстон муқаррар гапта: бар ясори зафар дасори фарзанди қомгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёдат маоби муртазавай иттиҳоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-иттиҳос Шамендин Муҳаммадӣ қўқалтош ва Низомиддин Хоҷаги Асади хондор таъйин ёфтаанд.

Ва дар буроғор аз умарон Ҳинд умдатул-мулк Хонихон Диловархон ва умдатул-аъён Малиқод Каронӣ ва умдатул-аъён шайхул-машойих Шайх Гўран — ҳар як дар мақоме, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонгори асокири ислом шиор олиҷоҳ нақобатнаоҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, қудван авлоди Саййидул-мурсалин Сайид Маҳди Хоҷа ва бродари аазан аршади қомгор манзури анзори шиёти ҳазрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил-маликил-мустаюн Одил Султон бинни Махди Султон ва мўътамаддул-мулк комилул-ихлос Муиззиддин Абдулазиз мирохур ва мўътамаддул-мулк Шамсиддин Мухаммад Али чап-чап ва умдатул-хавос комилул-ихлос Чалолиддин Қутлукқадам қаровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Чалолиддин Шоҳ Хусайн Ёракни мўғули ғончи ва Низомиддин Чоғи Мухаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Ҳинд натиҷатус-салотин Камолхон ва Чалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аён Алихони Шайхзадан Фармулӣ ва умдатул-аён Низомхони Биёна таённи шуда буданд.

Ва ҷиҳоти тўлғама мўътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо ҷамъ аз фирқаи мўғул дар ҷониби буронғор: мўътамаддул-хавос содиқул-ихлос. Мўмин атка ва мўътамаддул-хавос Рустам туркман бошлиқ бо ҷамоати аз тобинони хосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдан асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Мухаммад бахши аён ва арқони гуззоти исломро дар мавзӯ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба исғими аҳкоми мо мустаанд буд ва тавоҷиён ва ясовуллоиро ба атроф ва ҷавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутоаи моро дар забт ва рабти синоҳ ва сипоҳӣ ба салотини изом ва умарои киром ва соир гуззоти завил-эҳтиром мерасонид ва ҷун арқони лашкар қоним гашта ҳар кас ба ҷои худ шиғофт, фармони вочибул-изёни лозимул-имтисол шараф иедор ёфт ки ҳеҷ кас беҳукм аз маҳали худ ҳаракат панамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рӯзи мазкур посе гузашта буд, ки фарикайни мутақобилайн мутақориби як дигар гашта, бунъеди муқотала ва корзор шуд. Қалбайни аскарарин монанди нур ва зулмат дар баробари як-дигар истода дар буронғор ва ҷувонғор ҷунон азим қитоле воқеъ шуд ки залзала дар замин ва валвала дар сипоҳри барни афтод. Ҷувонғори қуффори шақоватосор ва ҷанби буронғори майманат дисори асокири исломширо мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Хиерав кўкалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Чин Темур султон ҳасбул фармуда ба кўмаки эшон рафта мардона қитоле оғоз ниҳод ва қуффорро аз ҷо бардошта қариб ба акби қалби эшон расонид ва ҷулду ба номин азиз бродар шуд ва подирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз гули фарзанди ааззи комғор манзурӣ назари анзори шиёғи ҳазратӣ офаридғор, алмухтассу би авотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Мухаммад Хумоюн Баҳодур аробахоро пеш оварда суффуфи сипоҳи қуффорро ба туфак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Хусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шиғофтанд ва ҷун замон-замон афвоҷи қуффор мутақиб ва тутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ мўътамаддул-мулк Чалолиддин Ҳиндубекро ва аз акби ў умдатул-хавос Мухаммадӣ кўкалтон ва Хоҷаги Асади Қоридор ва баъд аз он мўътамаддус-салтанатул алия мўътамадул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос

комилул-ихлос. Ҷалолиддин Шох Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз ҷан эшон умдатул-хавос Дўст эшикоқо ва Шамсиддин Мухаммад Халил ахтабегиро ба кўмак фириристодем.

Ва буроғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар ҷониби ҷувонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба гузоти зуннаҷот расониданд. ва ҳар навбат ғозини изом баъзеро базаҳми сиҳомии зафар-фарҷом ба дорулбавори яславнаҳо фа биъсал-қарор фириристода, бархоро бар гардониданд. ва мўътамаддул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман ба ҷониби акби сипоҳи зулматдастгоҳи куффори шақоватпаноҳ таваҷҷуҳ намуданд ва мўътамаддул-хавос содиқул ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навқарон, муқаррабул-ҳазратус-султонӣ эътимодуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Халифаро ба кўмаки мушорун илайх фириристодем ва бродари аззиз аршад Мухаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва мўътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулазиз мирохўр ва Ҷалолиддин Қулдуққадам қаровул ва Шамсиддин Мухаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шох Ҳусайнӣ Ёрақини мўғули ғончи даст ба муҳораба қушода пой маҳкам карданд ва дастури азимул-вузаро байнал-умам Хоҷа Қамолиддин Ҳусайнро баҷамоан девонинён ба кўмаки эшон фириристодем. Ҳамаи аҳли ҷиҳод дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада қариман «Қул ҳал тарабба-суна бинно илло ихдал-ҳусайн» ро манзур доштанд ва азимати ҷонфишонӣ карда ливон ҷонситоҷӣ афрошанд.

Ва ҷун муҳораба ва муқотала дер қашид ва ба татвил анҷомид. фармони вочибул-изъон ба ноғиз расид, ки аз тобинони ҳоссаи подшоҳӣ ҷавонони ҷангӣ ва ҳизабронии бешан якрангӣ дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд. аз рост ва чапи ғул берун оянд ва ҷон туфакчиёро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб қорзор намоянд. аз паси ароба монанди тулун талшаи субҳи содиқ аз тутуки уфуқ берун тохтанд ва хуни шафақгуни куфори номаймуноро дар маъракаи майдон. ки назари сипеҳри гардон буд, рехта биъёрий аз сарҳон сарқашонро ситора сифат аз фалаки вучуд маҳв сохтанд ва нодирул-аср Устод Алиқули ки бо тавриши худ дар пешӣ ғул истода буд, мардонағиҳо карда ва санғҳон азимул-қадр ки ҷун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сақулат мавозиннуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кўҳи росих ва ҷабали шомих андозанд «қал-ихшил-манфуш» аз по дар орад, ба ҷониби ҳисори оҳандисори сафи куффор андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёр аз абниши аҷсоми куффорро мунҳадим сохт. Туфакандозони ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон бисъёре аз куффорро захри мамот ҷашониданд ва шиёда дар маҳалли муҳотараи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи ҷавонмардӣ зоҳир гардониданд.

Ва муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоконӣ ба пеш рондани аробаҳон ғул ва нағоз расид ва нағси нағиси подшоҳӣ фатҳ ва давлат аз ямину иқбол ва нусрат аз ясор ба ҷаноби сипоҳи куффор мутаҳоррик гардид ва аз атроф ва ҷавониб асоқирӣ

зафар манокӣб ин маъниро мушоҳада намуда тамоми баҳри захори лашкари нусратшиор таманнуҷи азим баровард ва шуҷоати ҳамаи наҳонғони он баҳрро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори ғимомкирдор чун саҳоби музлик дар тамоми маърака мутароким гашт ва бариқи ламаоти суқуф дар он аз ламаони барк дар гузашт. тахайюҷи гард рӯи у хуршидро чун пушти оина аз нур оӣ кард. зориб ба мазруб. ғолиб ба мағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутаворӣ шуд. Соҳири замона чунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд ва кавокиби савобиташ чӯз мавокиби собитул ақдом наменамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
 Нами хун ба мохию бар моҳ гард,
 Зи сумми сутурон дар он паҳн дашт,
 Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғози ки дар айни сарандозӣ ва ҷонбозӣ буданд, аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзау ва антум аълавна» мешунданд ва аз мунҳии лорайбӣ муждаи «Насрун миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башширил-мўминин» ғетимоъ менамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд, ки аз қудсиёни «Малаи аъло» индои таҳсин ба-дешон мерасид ва малоики муқарраб парвонасифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнасалотайн ноираи китол чунон иштило ёфт ки машоли он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсараи лашкари ислом майсара ва майманаи куффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал муҷтамеъ гардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва иртифои ливои исломӣ зоҳир шудан гирифт, соғе он куффори лаин ва он ашрори бедни дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз ҷон барканда бар ҷониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷониби чап бештар ҳуҷум карда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шуҷоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тир дар замиши синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи эшон баргардониданд. Қарини ин ҳол насонми нусрат ва иқбол бар чамани давлати наввобии ҳуҷаста маолии мо варзид ва муждаи «Инно фатоҳио лака фатҳан мубинан» расониданд. шоҳиди фаҳх, ки ҷамоли олам орияи ба турраи «янсурақаллоҳу насраи азизан» музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд, ёрӣ намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушқил доништа «кал-ихнил-маи-фуш» мутафарриқ шуданд ва: «кал-фарошил-мабеус» муталошӣ гаштанд. бисъёре қушта гашта дар маърака афтоданд ва касире аз сари худ дар гузашта сар дар биёбони оворайи ниҳоданд ва тўъман зоғу заған гардиданд ва аз қушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳо манораҳо пардохта гардид. Ҳасанхони Мевотӣи ба зарби туфак дар еилки амвог даромада ва ҳамҷунин бештари аз он саркашонӣ залолат нишонро ки саромадонӣ қавм буданд, тӣир ва туфак раснда рӯзи ҳаёт саромад.

Аз ҷумла Ровал Удй Синг Богарй, ки волии вилояти Удайнур¹ буда ва дувоздах ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Чуҳонки чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пунат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки ҳоқими хиттаи Чандрй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мникчинд Чуҳон ва Дилпат Ров ки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангуси ки сй ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дўзаҳ паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд, Роҳи дорулҳарб аз захиёни дар роҳ мурда монанди ҷаҳаннам нур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон ҷон ба молики дўзаҳ супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломй ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитофй дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфтй ва ўрдуи номй аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кўч намудй ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам холй наёфтй.

Ҳамма хиндувон кушта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳоби фил,
Зи танҳо басе кўҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кўҳ аз он чашман хун равон,
Зи сахми сихоми сафи пуршукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашту кўҳ.

Вал-лав ало абдориҳим нуфуран ва қона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи бист панҷуми шаҳри ҷумодил-охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим:

Ислом учун оворай ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд харбсози бўлдум,
Ҳазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»² лафзини тарих топиб, рубоий айтиб йнбориб эди.— таворуд³ воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисуннинг рубоийларидин топқонлари

¹ Л. б. — Дунгарпур.

² Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) харфларни «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

³ Таворуд — икки шоир шеърда бирор байт ёки мисраини мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Диболпурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»¹ ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки қуруқ бўлгай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейнига қувгунчи йиборилди. Бир нима кохиллик бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир қурухча куффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлгон жихатидин ёниб, намози хуфтада ўрдуға келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филхол муборакбодга келди. Ғалаба сўқуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асеру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидабий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмагай.

Тонгласи ўшул юртга турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илсехоннинг устига йиборилдим, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдим. Кўхбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Кўхбаччанинг олида воқе бўлди, куффорнинг бошилдин ушбу Кўхбаччанинг устида калла манора фармон бўлдимким, қўпоргайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача ахли куффор ва ахли иртидоднинг жийфаси бенихоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўли жихатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлбтур, Дехлининг ёвугида, тақрийбан уч-тўрт қурурча жамъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Дехли салотинига нимқора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлигидин, ё Мевот вилоятни кенглигидин ё фурсатларининг торлигидин, ё Мевот вилоятни кўхистон жихатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтининг пайнига тушмай, ушмунча итоат била аларга-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонга риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, мулҳид бизнинг дутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарга ул муҳрик ва жамъи ёмонликларга ул боис эди,— нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхирига мутаважжих бўлдук. Ора тўрт қўнуб, Алвор қўрғониниким, Мевотнинг ҳокимнишини, бу эди, олти қурухида Монас суйининг ёқасига тушулди.

харфлар «абжад» ҳисо-

¹ Бу жумладаги (وسط ربيع الاول)

харфлар «абжад» ҳисо-

бида 930 чиқади (милодий 1524).

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар экондур. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболшурни олғон йили менинг тарадудимдин дур андешлик қилиб, бу қўрғоннинг иморатига машғул бўлғондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлиқ муътабар кишиси ўгли Ограда эканда ҳам келиб эди, ўглининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдурахим шифовулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била ййборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўгли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик паргана важҳига берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл килиб, важҳи истикоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдиким, ишши Чин Темур Султон қилғон экандур. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важҳи истикоматини эллик лак қилилди.

Турдиғаким, Санго урушида ўнг қўл тўлгамасида эди, ўзгаларга бока яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор қўрғонини иноят қилилди. Алвор қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни ражаб ойининг ғуррасида кўчуб, Алворнинг икки қоруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазитидин бурунрок, нечукким мазкур бўлди, улуғ-кичikka онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифе йўктур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдиким, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузида кўчуб, тўрт-беш қуруҳ келиб Монас суйининг ёқасиға тушулди. Маҳди Хожаниннинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёганиннинг шақдорлиғини Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожаға аталиб эди, Қутбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Хожаниннинг ўрниға ўгли Жаъфар Хожани Атоваға ййборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Муъмин Али табочини фатҳнома била Кобулға ййборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Қутиланиннинг улуғ қўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қилда якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамоm канир гуллари очилибтур, холи аз сафо, эмас, агарчи таъриф қилғонча эмас. Ушбу дараниннинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилгайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласиб отланиб бориб, Кутила кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу кўлга кирар эмиш, хейли удуғ кўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайду. Кўлнинг ўртасида бир баланде воқе бўлубтур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру ғавғода бу кемаларга кириб ўзларини қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусига тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзоға ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Кухрий парганасидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдугақим, Тўдада тушуб эди, келиди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўгли Нохирхонким, Абдирахимға топшурулуб эди, қочти. Мундин ора кўнуб, Бусовар била Жўсаннинг¹ оралиғидаги тоғнинг тумшугида воқе бўлгон чашмага тушуб, шомиёналар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқе бўлубтур. Хиндустондақим, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқаду, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладу эдиким: «Чун ҳе хуш кардаам номе мебояд монд»² Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳийи Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба сахари ражаб ойининг йигирма учида Ограга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди. муҳолифлар бу ғавғода мутасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жангжангни, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик кўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворға ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийға ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар. қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёга кирар. Бунда гарк бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожаға аталиб эди, ўгли Жаъфар

¹ Қ. б.— Хушанинг.

² «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Хожани Махди Хожа ўрнига Атовага йиборилди. Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Хиндустоний ва афгон эвруладилар, тамомий паргана вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, кўрқулчдин ё помусдин Қанужга бормоқни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лақини Сихридининг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилди. Бадоунни Қосим Хусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад пайзабозни ва Муайядни отаси ва Хусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хоншаҳонни Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, Бибанининг устигаким, Сангойи кофирнинг ғавғосида келиб Лақнури қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Гаг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан хабар тониб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободака бориб, неча кун туруб, андин ёдилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фюриғ бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдим, ҳар ким парганасига бориб, яроғин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Хумоюн Дехлиға бориб, Дехлидағи хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурунғи насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба кун шавбон ойининг ўн бешида Хожагий Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонга қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, синоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси қолиб бўлуб, руҳсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсулдук йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Ўтган йил борғонларининг ҳасби ҳолиға биргана қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборилди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Хинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Хинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз, тонтингиз экин анда
Ишрату айи бирла позу шам,
Биз дағи ўлмадук, биҳамдиллох,
Гарчи қўи ранж эдию беҳад ғам.

Ҳаззи¹ нафсию машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровиҳни гусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёнай бир ерда қилгон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлуб эди. Бу конда халал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солгон «Боғи фатҳ»нинг ғарбишимол тарафидағи топ суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отлангон охшоми Мир Али кўрчини Шоҳ Ҳасанға Таттаға йиборилди. Канжафаға² хейли майли бор эди, тилаб эди. Канжафа³ йиборилди.

Якшанба куни зилқаъда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дулпур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйроқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар наст бўлса, иморат учун хамвор қилгон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отлаиб, Борий била Чанбал орасидағи тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиедағи тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойнинг йигирма тўққузида Ограга келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни зил-ҳижа ойининг иккисида қирк бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду хадду сочу белиниму де —

Қаду хадду сочу белиниму де —

беш юз тўрт ваизда тақте қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни зил-ҳижа ойининг йигирма тўққузида Қўл ва Санбал сайриға отланилди.

¹ Қ. б. — Хатар.

^{2,3} Қ. б. — Катжафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Қўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда куюб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Қўлда эканда келтурдилар. Икки кун Қўлни сайр қилиб, Шайх Ғўран истидъо қилгон учун, анинг уйиға туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйиға туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Огранинг бир қуруҳиғача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Ограга тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисидида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубой айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу, чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуғ қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъни бости. Бу жумладин секкизи киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисидида Секрийни сайр қила отландим. Қўлнинг ичиди буюрғон мусамман суфа тайёр

¹ Тўққиз юз ўтти тўртинчи (1527) йил воқеалари.

бўллуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр килдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч қуруқча йўл келиб, Жалшеирга тушулди. Икки кун эл ярок ва истеъдод қилур учун туруб, нанжшамба куни кўчуб, Анворға тушулди. Анвордин кемага кириб, Чандвордин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни ойнинг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Нанжшамба куни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўттугича маке бўлди. Бу неча кунда наёнай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки қуруқ юкқорроқтур, одина куни Чамбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишининг ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқе бўлмайдур эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўллуб эдиким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатқа Мухаммад Али жанг-жангин черикдин айириб йиборилдиким. Қануждин Мухаммад Султон мирзо ва ул навоҳидаги салотин ва умаро мисли, Қосим Хусайн Султон, Бихуб¹ Султон, Малик Қосим Қўлий², Абул-Мухаммад пайзабоз, Минучехрхон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордаги мухалиф афгонлар устига юруғайлар. Шайх Боязиддин тилағайлар, агар эътикод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал аянинг дафъини қилғайлар. Мухаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Мухаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобочўхраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Қанордин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршамба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колшыйнинг бир қуруқхида тушулди. Бобо Султон Султон Саидхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртга келиб, мулозамат қилди. Утган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб хадидин яна пушаймон бўллуб, ёниб, Қошғарнинг ёвуғиға етганда хон Хайдар мирзонинг ўтрусига йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Колшыйда Оламхоннинг уйиға тушулди. Хиндустон тарийқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни ойнинг ўн учиди Колшыйдин кўчүлди. Одина куни Эрижға туштук. Шанба куни Боязидга тушулди.

Якшамба куни ойнинг ўн тўққизида олти-етти минг кишининг Чин Темур Султонға бошлатиб, Чандирий устига ўзумиздин илгароқ йиборилди. Борғон илғор беклари: Боки мишбеги, Турдибек Кўчбек, Ошик баковул, Мулло Оноқ, Мухсин дўлдой, Хиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойнинг йигирма тўртида Качваннинг яқиниға тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлиға берилди.

Качва тавригина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

¹ Қ. б.— Темур, Бихиб.

² Қ. б.— Қўкий.

тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тоғининг орасида банд солибтурлар, удуғ қўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти қуруқ бўлгай. Бу қўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Фарби шимол тарафида андак ер қуруқтурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу қўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сикқунча, хар қачон қочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг ичига қирарлар. Качвага етгунча яна икки ерда ушмуидоқ тоғ орасида банд солиб, қўллар қилибтурлар. Качва қўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳасеиллар ва қалин белдорларни тайин қилидиким, йўлнинг чакир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандирий ораси жангаллик ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора қўнуб, Чандирийнинг уч қуруғида Бурхоншур суйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурхоншурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир қуруқ Чандирийдин қўйирокдин юрлди.

Орада қўнуб, сешанба кўни ойнинг йиғирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тоғласиға отлашиб, булжор-булжор қўрғонининг гирдо-гирдининг гул ва буронғор ва жувонғорға қисмат қиллди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда яси ерни ихтиёр қилди. Муҳасеиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қурари учун булжор қўшаргайлар. Ҳамиъ черик элиға фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навқари тўраликим, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилгайлар.

Чандирий бурун Мандов подшоҳларига тааллуқ экандур, Султон Носиридин ўлгандин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, холо Мандовдадур. Мандовға ва ул навоҳига мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлик Чандирийни иликлаб, Султон Исқандарға илтижо келтурур. Султон Исқандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг хомиси бўлур. Султон Исқандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замоида Муҳаммадшоҳўар, Аҳмадшоҳ отлик кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни¹ чиқариб, ўз кишини қўяр. Рово Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлнур келганда беклари муҳолафат қилурлар. Ўшуб фурсатта Чандирий Сангонинг илтиғиға тушар. Миндий Ров отлик удуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш миш кофир била Миндий Ров Чандирий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экандур. Оройишхон била Шайх Гўранин йибориб, июят ва шафқат сўзалари айтилди. Чандирийнинг мубодаласига Шамсободин ваъда қиллди. Бир-икки эътиборлик кишиен чикти. Билмон, эътимод қилмадиму, ё қўрғониға ишондиму, — ислоҳ иши сомон толмади.

Чандирий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олгисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғонининг яқинидағи ўрта ҳавзанинг ёқасида тушлди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким,

¹ Л. б. — Муҳаммадшоҳ.

Пурабга¹ тайин бўлгон черик бехисоб бориб, урушуб, шикаст тоибтурлар. Лақнавини ташлаб, Қанужга келибтурлар. Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутарадди ва пурдадага.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдага беважҳ аст, харчи тақдирини худост, ғайри он намешавад. Чун ин кор дар пеш аст, азин мақула дам намебойд зад фардо ба қалъа зўр аварем. Баъд аз он харчи рўй диҳад бубинем»².

Булар худ аркин беркитган экандурлар. Тош қўрғонда баройин маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом хар тарафдин черик эли тош қўрғонига чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршаба сабохи жумодил-аввал ойининг еттисиди черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангили қилғайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўш-лук-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш қизиғунча нақора ва аламини мавқуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чаңдирийнинг арки тоғ устиди воқе бўлбтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Ғулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хоёса тобиға бу ер булжар тегиб эди. Хар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор хар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шохим юзбеги чиқти, яна иккиуч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидағи кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридағи қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориги қўрғонга чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот боргонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини¹ тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миндий Ровнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Теңгри июяти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани

¹ Л. б. — Пуран.

² Ташвишланиш, ҳокликни важсиздир. Худонинг тақдирини нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб кўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, кўрармиз.

¹ Лондон боёмасида хотунларини сўздан кейин (صورتیلا ریز) сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирида фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби-шимоли тарафидаги тоғнинг устида қуффорнинг бошидин калла манора қўйрилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-харб» лафзини тарих тошиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандирий
Пур зи қуффору дорул-харб.
Фатҳ кардам ба харб калъаи ў,
Гашт тарих «Фатҳи дорул-харб»!

Чандирий тавре вилоят воқе бўлбтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб олдиди. Вазе ва шарифининг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элнинг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас. Пўшини сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуғ ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқе бўлбтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч курух бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суйи хўблук ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёғина воқе бўлбтур. Ўртасида парча-парча киёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубга бока тўқсон курух йўлдур. Чандирийда жудаининг иртифон йиғирма беш даражадур.

Тоғласи панжшанба куни қўрғон гирдиин қўчуб, Маллухонининг ҳавзининг ёқасига тушудди. Бу шият била келилиб эдиким. Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Биҳилетон ва Сорашпур устигаким, қуффор вилоятидур. Салоҳиддин кофирга тааллуқ эди, юрулғай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурга юрулғай. Чун мундоқ парини хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғиларининг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин элик лак холиса қилиб, шақдорлиғини Мулло Опоқга уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак қўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азмати била Маллухонининг ҳавзидин қўчуб, Бурхонпур суйининг ёқасига туштук.

Якшанбеҳийга Бондирдин Якка Хожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Колпий кемаларини Капор гузарига келтургайлар. Якшанба куни ойининг йиғирма тўртида Капор гузарига тушуб,

Маъмуни: Чандирий қўндан буён кофирлар билан тўлган «дорул-харб» эди. Унинг калъасини урушиб қўлга киритдим, «фатҳи дорул-харб» бунга тарих бўлди. (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 х. й бўлади, милодий билан 1527 йил).

Қ. б. — шаба

фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор боргонлар Қанужни ҳам ташлаб, Робирийга келибтурлар. Шамсобоод қўрғонини Абул-Муҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобоод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбаркўч Қануж сори юруб, казок йигитларни мухолифлардин хабар олгани илғари айирдук. Қанужга икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тутта боргонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўгли қочиб чиқибтур. Бибаи ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни толиб, Гаиғдин ўтуб, Қануж тўғриси Гаиғнинг шаркий тарафига гузарбандлик хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба кун жумодил-охир ойининг олтисиде Қануждин ўтуб, Гаиғ ёқасиде гарбий тарафиде тушудди. Бизнинг йигитлар бориб, мухолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуйидин удуғ-кичик ўтгуз-қирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонини йнборилдиким, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилгай. Ўрду тушгандин бир курухча қуйирук ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўпрук солур ериниғ ёвуғиде Устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйирук Мустафо Румий зарбзаплик аробаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар кўпорилиб эди. Туфақандозлар мўлжар устидин яхини туфақлар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар урунгилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлик била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасига уруб отқулаб, сизиндурди. Мухолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тобраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани гарк қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввали кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ғозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким. Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозийга мавсум бўлуб эди. Яна бир удуғрок қозон қууб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфақандозлар ҳам қалин туфақ оттилар. Ғалаба кишини ва отни туфақ била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам қорғар била раҳрав киши ва от оттилар!

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба кун жумодил-охир ойининг ўн тўққизинда кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

А. б. да: (فرقوللاردين هم کارکا بيله زوردوا کشي و آت ايتيلار)

Қ. б. да: (فرقوللاردين هم کارکرييله زوردوا کيشي و آت اسلار)

(Бу жумланин мазмуни очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

шанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлок яёк ва Лоҳурий ўтуб, озрокча уруш бўлди.

Одина куни гўлдин хосса тобиш ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёк ўттилар. Афғонлар тамом яроғлашиб отланиб филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Гул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалининдин тезроқ айрилиб чоптилар. Биринини ўшонда-ўк тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туўлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўк яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигарғача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндуролди. Агар ушбу шанба охиноми киши ўтқарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Саиго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийши бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимға зафар топсоқ ғаройиб воқеатединдур. Бу жиҳатдин киши ўтқарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўтқарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹, ғанимни қавлағай. Мухаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Қўки Бобо қашқа, Дўст Мухаммад Бобо қашқа, Боқи Тошкандий, Вади Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилидиким. Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмағайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир қуруҳида Қорасув ёқасига тушулди. Қовғунчиға тайин бўлғонлар яхши юрмайдурлар. Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидағи кўлнинг ёқасига тушулди.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўққузидида Лакпавни сайр қилиб келиб, Қўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Қўй суйида ғусел қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удға бир-икки кўч кола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборесулар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни гул кишисидин кўмак айирдук.

¹ Д. б. — ташлаб.

Шанба куни ражаб ойининг етгисиди Удтин икки-уч курух юккорок Гагар била Сарунинг қотилишида тушудди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Сарунинг нари юзида Шайх Боязид юр экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг диялиши Султон маълум қилиб, намози пешини Қарочага киши шбориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонга қўшулгоч бета-акқуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиги уч-тўрт фил била бор кандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир печа киши тушуруб, юш кесиб йибордилар. Беҳуб Султон ва Турдибек ва Бобочўхра, ўўчбек, Боки шиговол Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бу-зунроқ бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомгача қовлар-лар. Шайх Боязид ўзини жангалга солиб қутулур. Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича суарлар. Қирк қурухча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси йўлгон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи сар тарафга айрилур. Боки шиговул бир печа йигит била ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисига етиб, афгонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир печа кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу ортта тавакқуф бўлди. Удтин етти-саккиз курух юкқори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер, деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини қўруб келди. Нанжшанба куни ойининг ўн иккисиди овламоқ хаёли била отландим.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина кун муҳаррам ойининг учиди Аскариниким. Чандирий орушидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хил-латхонада мулозамат қилди. Тоғласи Хондамир муаррих ва Мавлюно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг таробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат дояси била Хинийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойнинг бешида Гувалёр сайри дояси билаким, китобларда Голюр² битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъа-га кириф Фахрижаҳонбегим била Хадича султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулға азимат қилмоқчи эдилар, хайрбод элиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо руҳсат тилаб, Ограда қолди. Ўшул кеча уч-тўрт курух йўл юруб, улуғ бир қўл ёқасида гушуб, ўй қувладук. Намозни эртарақ ўтаб, отландук. Гамбир суйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясагон сафуфши кайфият учун толқон била чолиб йчтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир куруҳида ғарб сори боғ ва иморатигаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшугининг туганиши воқе бўллубтур. Бу тоғ туганиши тумшук якпора кизил иморат тошидиндур. Муни буюруб, эдимким, бу тоғни қозиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилгайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тошдин ҳамвор бўлғон саҳида ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдуқким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шох Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор мусамман ҳавз бу якпора саҳи бўлғон тошнинг устида тарҳ қилди. Ҳукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардах чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарби-шимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида

¹ «Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари».

² Қ. б.— Кольур.

иморатлар қилибтур. Бандтин юққори нашкол сувлари йиғилиб, улук кўл бўлур, бу кўлининг шарқ атрофи боғдур. Кўлининг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якиора тошдин суфанамолар тарош қилгайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлнурда турулди.

Панжшанба кунин отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинини дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Канорий суйидин ўтуб туштук. Ёгин жиҳатидин сув улук бўллуб, отни уздуруп эди, кема била ўттук.

Тонгласи одина кушиким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентга тушлуб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гурух шимол сари бир чорбоёдаким, мен ўтган йил буюруб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Хотипул отлиқ дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозага пайвасттур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатларигаким, Раҳимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулогимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим¹. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва биспёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқдур. Мон Синг иморатининг томининг бир зильи шарқ сорибдур. Бу зильини ўзга зильларга боқа кўпрак такаллуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъан ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиги табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуги муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларини ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларининг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши била қошикорлик қилибтурлар. Яшил қоши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиги зильининг буржида Ҳотийпулдур. Филни «хотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқинида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: бнайниҳи фил, хейли мушобих қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиги табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориги мартабаси худ мазкур бўлғон гунбаазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйлари дур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўллубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

¹ Д. б. — «қилдим», ўрнида «кардам».

Монг Синг ўгли Бикраможитнинг иморатлари қўрғоннинг ши-моли сори ўртача¹ воке бўлубтур. Ўглининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Бир улук гунбаз қилибтур, хейли короиғу, муддате тургондин сўнгра равшаниқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидағи бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толор-ғига қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Топоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер қўрунмас, баъзи ердин ёруғлик кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солғон мадрасани кезиб, қўрғоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзининг ёқасида Раҳимдод солғон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тиқибтур. Хушранг қизил қашир хейли бор. Бу ерларнинг қанири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг қанири қип-қизил хушранг қаширлардур. Бир пора қизил қашир Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эқтурдум.

Бу боғ жанубида бир улук кўлдур. Пашқол сувлари бу кўлда йнеилур. Бу кўлнинг гарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсидин Илтамиш² бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўрғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дўлнурунинг тоғидин Гувалёр қўрғони ва бутхона мушаххас қўрунур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, настроқ, беандомроқ. Боғчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълик бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гувалёрнинг қўрмаган ерларининг сайри дояси била отланиб, Мон Сингнинг қўрғонидин тошқориги Бодалгар отлик иморатини кўруб, Ҳотийпул дарвозасидин кириб, Удво деган ерга бордук. Бу Удво деган ер қўрғоннинг ғарбий тарафида бир кўл воке бўлубтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу кўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил кўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги қўрғон фасилиға пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин настроқ яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игригандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун войине қилибтурлар. ўн-ўнбеш зийна била сувға етар. Бу улук фасилнинг войинлиқ фасилиға чиқар эшигининг

¹ Қ. б. — ўтарда.

² Таржималарда — Илтутмиш.

устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «сапаи салосина ва ситта миадур»¹.

Бу тошқориғи фасилининг тубида қўрғондин тошқори улук кўл тушубтур, ғолибоким, кам бўлур кўл эмас, обрўдга бу кўл суйи борур. Бу Удвоини² ичида яна икки улук кўлдур. Қўрғон эли бу кўлларнинг суйини ўзга сувларга таржих қилурлар. Бу Удвоини³ уч тарафи якиора тоғ воқе бўлубтур. Тошининг раши Биёна тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроктур.

Бу Удвоини³ атрофидаги якиора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баладлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатри аврат кўрсатибтурлар.

Удвоини³ ичидаги икки улук кўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорликлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удводин яна қўрғонга чиқиб, Султоний пулни⁴нинг ўзини-ким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафарруж қилиб, намози шом Раҳимдод солгон боғчага келиб тушгум, ул охшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Рово Сангоини⁵г Бикраможит отлик иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантанур⁶ қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайрига отлангондин бурун ҳам Бикраможитнинг улук эътиборлик Асук отлик ҳинду-тошидин кишилар келиб, қулдук ва хизматгорлик изхориши қилиб, ўзига етмиш лаклик ваҳжи истикомат истидьо қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантанурни топшурғай. Муддаосидек, парганалар июнат қилиб, кишиларига руҳеат бердук. Гувалёр сайрига бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук Мийоддин бир печа кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук ҳинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға яқин урук бўлур эмиш. Бу кайфият-ни оналик-ўғулдукқа ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Асук била муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлик ва хизматгорлик қабул қилибтурлар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни бошиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдига тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди. Ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта экандур, оғаси Ратанеи⁷ким, холо отаси ўрнига роно бўлуб, Читурға қобиздур, тож, кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

¹ Олти юз ўттуз (хижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича 1232/33 йилга тўғри келади.

² Таржималарда — Урво.

³ Бу сўз ҳар иккала нуҳада турлича, яъни Лондон босмаси текстида «Рантанур», кўрсаткичида «Рантанбаҳур», Қозон босмасида эса «Рантанур» шаклида ёзилган.

нибтур. Раптабурнинг мубодаласига Биёнаи тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўтқариб. Шамсободни Раптабур мубодаласига ваъда қилдук. Ушун кунни-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўкқуз кунда Биёнага келмоқ мийоди била руҳеат берилди.

Бу боғчадин отланиб. Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари настрок, қадимий вазълик, изорасида тамом мужассам сураатлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълик пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса хужраларидек хужралариким бор. ҳар хужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйинги хужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврудуб, сайр қилиб, Раҳимдод солгон чаҳорбоғқаким, Хотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба кунни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким. Гувалёрдин олти курух йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилгон экондур. Обшорқаким, кеч намози пешин етиштук. Бир аргамчи баланд қиёдин бир тегирмон сўйи шориладоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйроқ улук йўл бўлудтур. Бу обшордин юкқори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб қўл бўлудтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмин. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юкқори бориб, сувнинг бидоятигача сайр қилиб, ёниб, бир балаиде устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обиус йиғочниким, ҳинд эли тинду дерлар, кўрмаганларга кўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтаниннг орасида андин отландук. Икки посга ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир наҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина кунни ойнинг ўн еттисида Сўхжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кептини ва кентидин юкқори тоғ орасидаги ва қўл ичидаги лиму ва садофал¹ боғини сайр қилиб, бир наҳрда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба кунни — ойнинг ўн тўкқузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлшур қўрғониға кириб, чароғ била Абулфатҳ солгон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солгон ерга банд бошиға келиб тушудди.

Тонгласиға буюрулгон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулгон калладор ҳавзининг юзини бир мартаба тамом қўтармайдурлар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўирак келиб, бир

¹ Қ. б. — Савақал.

мартаба, хавзининг губини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар хавзининг бир мартаба юзини тамоm олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини якпора тошдин тарош қилғайлар, ичидаги кичик хавзини ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда ўк эдим.

Чахоршанба кечаси оғиз очиб, нима еб. Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки нахрга ёвуқ бир ерда тушиб, уйқуладук. Қулоғимга, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир нахрда Секрийда солгон бокка етиб тушудди. Боғининг томи ва чоҳнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмагон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сийёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳоқурдин ўтуб, бир ерда тушиб уйқуладук. Андин отланиб, бир нахр бўла Ограга келиб, калъада Хадича султонбегимниким, Фахрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун¹ қолибтурлар, кўруб. Йўндин ўтуб, «Хашт биҳинг» боғига келдим.

Шанба куни сафар ойининг учиди улук амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Жамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзоининг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамниниким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб. Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё киргоғида тушиб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била ўк келдим.

Душанба сафар ойининг бешиди Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнги элчисига бойри Бехралик хиндулардин Деванинги ўғли Хомусини кўшиб йиборилдиким, Рантабурни тошқурмоқ учун, хизматгорлиқни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, илошиб келгай. Ул бу айтгонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрнига роно қилиб, Четурда ўлтурсай.

Ушбу фурсатларда Дехлидаги ва Оградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари гамом бўлди. Черикёяроғига ва тўн ва туфакчининг дору ва жидоғига напжшанба куни сафар ойининг секкизида жамий важдорининг важдидин саду сий фармон бўлдиким, девонга тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарф ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойининг ўшида Султон Мухаммад бахшининг Шох Қосим отлиқ шибдасиниким, бир қагла Хуросон аҳлига истимолат фармонлари элтиб эди, яна Хирийга йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким: «Хиндустошнинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткур-гумиздур». Аҳмад Афшорга ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

¹ Л. б. — тушган

² Л. б. — Гуҳаршодбегим — йўк.

хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун кубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма бирида бир ҳиндустоний почн Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадошларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойининг ўнида Кобулга бориб, Ҳумоюн қонига тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожага борурким: «Хожа келсулар, ҳар неким фармон бўлтур, еткурсулар, сўз-уни сўзлашиб бореунлар».

Комрон зилҳижжа ойининг ўн етисида Кобулга келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойининг йигирма секкизида Калъан Зафарга узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди: Шахзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъига азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элнин қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳирий гирдидин кўпуб, Марвга бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги султонларни Марвга тилар. Мовароуннаҳрдаги султонлар тамом Марвга кўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почн келтурдиким, Ҳумоюннинг ўгли бўлмини, Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмин, тағойиси Султон Али мирзонинг қизиши оладур эмин.

Ушбу кун Сайид Дакний Шерозий жибагарга хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралқ чоҳни буюрдукким, билтурча итмомга тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учда ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоқким, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Иддини якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрати Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, ҳуд нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, меҳ доғи бу оризадин қутулуб, назминининг қабулига далиле бўлгусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбуни аруз» ва «зарбгоҳи махбуни маҳфуз» вазнидаким, мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазнидадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсундук, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Ғолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал муидоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга торғти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг химатидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққузиде андаке афеурда бўлди, ўага бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоқ ихтимомига етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида агроф ва жавошибқа черикларга фармонлар йнборилдиким, яқин фурсатта, тенгри еткурса, черик отлангумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсулар.

Якшаба куни рабиул-аввал ойнинг тўққузиди Бек Мухаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Хумоюнга хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойнинг ўшида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Хумоюннинг бир навқари Хумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Хумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Отини Альамон қўюбтур. Шайх Абулважд валодатига тарих: Шахи саодатманд¹ тошибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузиди Қишмининг оёғида Душанба деган ердин Хумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўшида Ограга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъан Зафардин Қандаҳорга ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келганининг ва ўзбакнинг шикаст топқошнинг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кенак бийнинг ўғл Қамбур Алшини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошига келур. Убайдхон Хирий навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларга қадага била кишилар чоптуруб, ўзи Марвга келур, бот-ўқ йигилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Барок² султон Самарқанд ва Миёнколдин Кўчумхон ва Абусаид султон ва Пўлод султон ва Жонибек султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза султон била Махди султонининг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин каро султон³ ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Хирийнинг навоҳийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Холо бу жамъиятнинг хабарини тошиб, Родагон⁴ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни тошиб, ғанимни қўзга илмай, кенгаши мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир печа султонни йигирма минг киши била тайин килдурбизким, қизил бошнинг ўрдусининг навоҳийсида юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларга буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқе бўлур. Қалин султон гирифтгор бўлуб, қатлга борур.

Бир хатга худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзага ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлгон кишилардин ҳапуз киши келмайдур. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

¹ Бу икки сўздаги харфларни «абжод» ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

² Д. б. — Борон.

³ Қ. б. — тушган.

⁴ Қ. б. — Зодгон.

хонийнинг ўғли Ҳисор қўрғошида экандур. Ушун Баёншайхдин-ўк Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўк ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхка топшуруб, руҳсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешда Оградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

«Ҳумоюнға муштокликлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадошлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Аъямон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзунг битибсен, мундин гофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отга кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарилар Аъямонини давлат ва саодат била тутта бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу карамни била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қопу қариларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа кинюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон торғиб, қилч чопмоқ маҳалларингиздур. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била қоҳиллик подшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў бех шитобад,
Ҳама чизини рўи кахудой,
Сукун меёбад илло подшоҳи¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишини бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтургил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, ҳолиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса,

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Қ. б.— хосса.

арзадошт қилдинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин-
ўк рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билдур эдингким, доим бу коида маръий эди:
олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша
бу коидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг
била яхши маош қилгайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим
борки, сен ҳам яхши ихтилот қилгайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва
яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатликта тақсир
қилмағай.

Яна сендин озрок гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир ки-
шинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра
келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, деб сен, подшоҳликта
айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яқсувори сари хеш гир.¹

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғуз-
луқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен
ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас
эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни
худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри
муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли
рост эмас, илтифотни «То (ط) била битибсен. Қулунжни «ё» (ي) би-
ла битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу
муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Ҳолибо хат
битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳатиндур. Такалуф қилай
дейсен, ул жиҳатинг муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва
равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озрок бўлур ва
ҳам ўқуғучига.

Яна улук иш устига борасен, иш кўрган, рай ва талбирлик
беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишишлиқни ва эл била
кам ихтилотлиқни бартараф қилгил. Қувда икки навбат инингни ва
бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат
бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга
қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб
эди, сен доғи, нечукким Хожа Калон била ихтилот қилур эдим,
ўшундоқ ихтилот қилгайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш
озрок бўлса, Комронга эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта маабут
кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда жанда бўлди. Кобулни шугун

¹ Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қуй, агар танҳо сувори булсанг,
ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага
рузи бул, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши булсанг, йўлингдан қолма, кета бер.

тутубтурмен, ани холиса¹ қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Ипа яҳши борибсен, Султон Вайсининг қўнглини олибсен, ани қошинга келтуруб, азинг раъйи била амал қилгайсенким, иш билдур кишидур. Черикни яҳши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баён-пайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштокликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учида битилди.

Комроғи ва Ҳожа Калонга дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойининг ўн тўққузидида мирзолар ва султонлар, турк ва хинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдимким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрмак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарый Пўрубқа мутаважжих бўлғай. Гаг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарыйга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилгайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойининг йигирма иккисидида ўн олти қувлик булжор била Ғиёсидин қўрчини Султон Жунайд бардос бошлиқ Пўруб умаросига чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдимким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидаур, булар тайёр бўлғунча, ўзумиздин илгаррак Аскарыйни йиборилди. Гагнинг нари² юзидағи жамиъ салотин ва умарога фармон бўлдимким, Аскарый қошига йигилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач-ўқ бетавақуф ишшооллоҳу таоло, отланғумдур. Агар Башғолий якжиҳатлик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарыйни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузидида Аскарыйга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тўпчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олоти инъом бўлди. Ҳукм бўлдимким, девон бошида ўлтургай. Муллосиға ва икки атқасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойининг салҳида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ кийорди. Нақд ва жинсдин икки лакдин кўнрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилгондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб маъжун едук. Андин уч паҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Оградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб урғай. Ҳар тўққуз куруҳда манор қўпоргайларким, манорнинг баладдиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпоргайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғла-

¹ Қ. б. — хосса.

² Л. б. — пори.

ғайлар. Ёмчи ва сайинга улдуфа ва отларга алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлгонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, анинг ухдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шоҳий Оградин чиқтилар. Бу курухларни мил била мувофиқ тайин қилилди. Нечукким, «Мубаййин» да¹ мазкурдурлар:

Тўрт мингдур кадам била бир мил,
Бир курух они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир кадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билки.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлгон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, кирк қари тайин қилидиким, юз таноби бир курух бўлғай.

Шанба кунни ойнинг олгисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва хиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчиларини ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомиёна барпой килиб, ўлтургузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солгон мусамман хасиш толдорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўга султон ва Аскарый ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Хусайний² ва Халифа яна Самарқанддин келган хожаларнинг тавобеи хофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатх ва Шайх Жамолий ва Шайх Шихобиддин араб ва Сайид Дакний ўлтурдилар. Жамий салотин ва хавонини ва акобир ва умаро ондин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жиштин сочиклар кюрдилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ нарча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ондин бурунроқ сочик кюрур аспосида маст теваларни ва филларни ўтудағи оролда урушқа солдилар. Бир неча кўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туттилар.

Улуғ ош тортилгондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонга ўрмак³ абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулю Фаррух ва Хофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий-

¹ Мубаййин — Бобурнинг бир асари.

² Л. б. — Хожа Чоший.

³ Қ. б. — Ўзбак.

нинг инисига ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фароҳўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод султоннинг элчиларига ва Шох Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ва икки улуг элчигаким, Кўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, қумуш тоши била олгун ва олгун тоши била қумуш тортилик, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Қобул тоши била бир сер бўлғай, қумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Қобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларга ҳам олтундин, қумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирга камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонга Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлагони учун муставжиби иноят бўлди эди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳдул ва Вали Порсчийга якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсериёга қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навқарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Ҳушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олтундин ва қумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон била Шайхнинг навқарларига ва Қохмард раоёсига ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўгонларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиридин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсуулук бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўгонлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуг лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юрүб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар¹ ҳам келиб, раққослик қилдилар.

Намози шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди.

¹ Қ. б.— потирлар.

Ғариб ғавго ва ғадихоме бўлди. Намози шом била намози хуфтан орасида беш-олти махсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳрдин кўпроқ ўлтурулди. Тоғласи икки паҳрда кемага ўлтуруб, «Ҳашт бихишт» га келилди.

Душанба куни Аскарыйким, сафар килиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда руҳсат олиб, Шаркка кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидии беш гирий бўлди эдиким, Дўлпур боғиға борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йиғирма олти тош тарнов ва тош сутуи ва якнора қиёдин қазилгон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин чоҳдин суи тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамият муздурларга Оградаги устодкорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тишмай чархин эвуруб, суи тортқайлар.

Одина куни аввалғи паҳрға бир гирий қолиб эдиким, Дўлпурдин отландилди. Офтоб ҳауза ўлтурмайдуз эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтинсда қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навқари келди. Андоқ тақбир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида оншур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқе бўлур. Фарз вақтинин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишинини уч юз миғ бор эди, деди. Туркман кирк-эллик миғ киши экандур. Қорасини юз миғ киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишинини юз беш миғ киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки миғ ароба, олти миғ туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа султон йиғирма миғ ўбдон йиғит била аробанинг ичида турар. ўзга бекларин аробадин ташқари буронғор ва жувоғор ясар. ўзбаклар етган била ташқариги кишини босиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебрарлар. Орқага эврулди, тева¹ ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар заижирин очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлди, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўққуз султон гирифтгор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини тоғмаслар, танагини топарлар, ўзбактин элдик миғ киши ва туркмандин йиғирма миғ киши қатлга борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин қўрчиким, ўн олти кундук булжор била Жушпурға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Харидка черик борғондурлар. Бу Харидка борғон жиҳатдин булжорға егиша олмас. Султон Жунайд огиз сузи мун дебтурким, шукр-шукр тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш қўрушмайдуз. Мирзо келсалар, бу навоҳийдаги салотин ва хавонин ва умарога фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих, бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлик била муяссар бўлғай.

¹ Қ. 5. — Шаҳзода ва Хожя

Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангоий кофирнинг газвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, букун тоғла келур дейдурлар эрди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одиша кунин ойнинг ўн тўққизиди маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона» да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомигаким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. Ул тарафдаги кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжихатлиқ мақомида эмиш.

Якшанба кунин турк ва хинд умаросини «Хилватхона» да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжихатлиқ мақомида эмиш. Банголаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангола борилмаса, ул авоҳийда бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

Моди вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирини жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчинини йигирма кундук мийод била Пўруб умаросига фармонлар битиб чоптурулдуким, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Гаг суйининг нари юзидатурлар. Аскарининг кошига йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлгон хабарни топиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалтоштин арзадошт келдиким, Балуж яна келиб, баъзи ерларини чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонини тайин қилдиким, Сихринд ва Сомонавидин нариги беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав кўкалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон кошига йиғилиб, олти ойлик яроқ била Балуж устига юругайлар. Султоннинг жор ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўлдук, тўралик сўзидин чикмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдуким, аввал Чин Темир Султонға бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлгон бекларға фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилгон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилгай. Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин суелуқ ва беихтимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилгай. Ушал таксир қилгонини муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни тоштуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорға рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма сиккизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлшурда Нилуфар боғига мутаважжих

бўлдук. Якшамба кунинин уч нахр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким. ўзлари учун иморатлар ва боғлар солгайлар.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг учиди боғнинг шарқи жанубий тарафида ҳаммомга ер тайин қилиб, ҳаммом ерши тузатилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг курсисини кўпоргондин сўнг, ҳаммом тарҳини солгайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида дахилардах хавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жийёнинг ва Бир Сийг Девининг арзадонтиларини Оградин Халифа йиборибтур. Биҳорни Исқандарнинг ўғли Маҳмуд олғон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тоғласи одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отланиб, намози шом Ограга келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурга борадур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Ограга келиб экандур.

Тоғласи шамба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойининг ўшида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шамба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига кўшуб, қирк-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорга Султон Вайсининг иниси Шоҳқули бориб кирибтур. Туреун Муҳаммад султон Тирмизтин юруб, Қабодиёнин олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалтошни ва Мир Ҳурдин қалин киши била ва бўлгон мўғуллар била Туреун Султонга кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг ўшида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисир кентидин юққориқоқ кема била Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғига келдим. Авдоқ фармон бўлдиким, туг ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрисида сувнинг ул юзига тушғай. Кўринишга келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоқим, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкупуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадонтини берди. Келтурган пешкашларни ўтқариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирларига бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни ойининг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Аивор кентигақим, Оградин етти курухдур, тушулди.

Якшанба ўабак элчиларига рухсат берилди, Кўчумхонининг элчиси Амин мирзога камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг таंगा инъом бўлди. Абусанд султоннинг навқари Мулло Тағойига ва Меҳрихоним била ўғли Шўлод султоннинг навқарларига тугмалик

чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фароҳўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласига Хожа Абдулҳаққа Ограда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набирасигақим, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тарийқи била келиб эдилар. Самарқанд бормоққа руҳсат бўлди.

Ҳумоюннинг ўғли бўлғоннинг таҳниятига ва Комроннинг қад-худолигининг таҳниятига Мирзойи Табрэзийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шохрухий сочиқ била йиборилди. Ғаум кийган тўн ва боғлагон камар ҳар икки мирзога йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давог ва садаф-корлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган китъалар йиборилди. Ҳумоюнга таржиманиқим. Ҳиндустонга келгали айтқон ашъорни йиборилди. Ҳиндолға ва Хожа Калонга ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронга таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба кунини Кобулға борур кишиларга хатлар битиб, руҳсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шох Муҳаммад сангтарош ва Мирақ Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шох Бобойи белдорға Ограда ва Дўлпурда килур иморатларини хотирнишон қилиб, буларнинг ўхдасига килиб, руҳсат берилди.

Бир паҳр ёвушуб эдиким. Анвордин отланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир қуруҳида Обонур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук қўрчиши Ҳасан Чалабийға қўшуб, шоҳга ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларга йиборилди.

Кечадин тўрт гирый қолиб эди. Обонурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтаанда Робирийнинг олдинди кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатхпурда тушуб эди. Фатхпурда бир кун туруб, шанба саҳари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулунда Робирийнинг улуғ тўқайининг куйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун аҳдлуллонинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Робирий парганаларидан Жокин отлиқ паргана тўғрисида кемаларини ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларини юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдиким, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навқари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолат мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрта намози пешин Атованинг олидағи сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда ғул қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган срдин Атова сарироқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг сояси-

¹ Л. б. — тушган.

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлукқа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфтан ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваккуф бўлди.

Чаҳоршанба кунни жумодил-аввал ойининг салхида Атовадин кўчуб, секкиз курух келиб, Мўрий ва Адусаға тушуб, Кобулға борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Хумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолағача муътаддун биҳ ише бўлмайду, худ ўғри била кароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолни тилаб эдим. Яна Комронға Шаҳзода била яхши омаду рафт рият қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормокқа беҳад ва беғояттур, Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдуким, бу оранинг иши тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваккуф, тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алаалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу важҳдин эгачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Хумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтеун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йибориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Энди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемухосиллиғиға ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўилағаси, яна масжиди жумъанинги иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна қорвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хишт била нимқора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунги

тарх бордур, худ ўшандок-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифок била бир ширин тархлиқ иморат солсун. Андоққим, сахн девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тагнинг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳақ суйиға боғлағулуктур. Яна Ғазийнинг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни солқун¹ олиб, келтурмак керак.

Яна Хожа Бастанинг гарби-жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»ға мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёхин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам кўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Ни-лобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсулар. Не учунким, Ҳиндустондин борғон черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубойий андакэ мене бўлди:

Май таркиви қилғали наришондурмен,
Билмои қилур ишимни-ю хайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлур тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Бинойнинг зарофат қилғони хотирга келди: бир кун Алишербек қошида Биной зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодоам, вале тугмаҳо намомонд ва монест». Биной дерким: «Тугмаҳо чи монест, бодигҳо монест».² (Вал-ухдату аларровий). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизга кечурманг.

Яна ул рубойий ўтган йил айтилиб эди. Филвоқе бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоққим, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсиқим, била чоғир ичтайсиқ. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашколи йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Наишанба қуни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди».

¹ Қ. б.— солқун.

² Л. б.— тушган.

Бу насиҳат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз куруҳ келиб, Жувомандноға тушулди. Кетин Қаро султоннинг навқариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навқарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди. Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни ойнинг иккисиди рухсат берилди.

Шанба куни секкиз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда¹ тушулди.

Якшанба куни ойнинг тўртида тўққуз куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Дийдапур отлиқ паргананада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғул қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт куруҳ келиб, Колпий парганаларидин Чарқадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисиди Қарочанинг Ҳиндустоний чоқари. Моҳимнинг Қарочага битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Бехра ва ул навоҳидағиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисиди Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти куруҳ келиб, Одампу парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб келиб, Жўн дарёсиди етгим. Жўнни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампу тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғиди шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Кулолни куштиға солдук. Кулол даъво била келиб эди. Ограда кушти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун мухлат тилади. Қирқ-эллик кун мухлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — кушти тутти. Содиқ яхши кушти тутти, хейли осон йикти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йикилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисиди ўн икки куруҳ келиб, Каррага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки куруҳ келиб, Карра парганаларидин Куряға туштук. Куря-

¹ Қ. б. — Ҳамовалийда.

дин секкиз курух юруб, Фатхпур Асваға туштук. Фатхпурдин секкиз курух юруб.¹ Сарой Мандоға тушулди. Ушмунда тушганда намоз хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисида секкиз курух келиб, Карра парганаларидин Дугдугийға Ганг ёқасиға тушулди. Якшанба куни Мухаммад Султон мирзо ва Қосим Хусайн Султон ва Бихўб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, агар дағи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудға бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатххон Сарвоий Ганг ёқалаб, Чувор устиға келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўтқарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басхийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти курух келиб, Карранинг уч-тўрт курухида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом торти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктойи, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир курухча йўл келиб, Ганг ёқасиға тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин руҳсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт курух келиб, Кўх туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрға буюрулдиким, паҳлавон Содик била тутмай, ўзглар била миёнгирлик қилғай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўроқларни миёнгирлик қилғай. Секкиз кишини яхши миёнгирлик қилди.

Намози дийгарда Султон Мухаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин боргон жосус бу ёғийларнинг бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожихон Сорангхо-

нийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келур. Бу кайфиятларни Султон Муҳаммад¹ келиб арзга еткурди. Чунорни келиб муҳосара қилгон экандур. Озроқча уруш ҳам солгондур. Бизнесинг келганимизнинг таҳқиқи хабарини топқоч, бузулгон йўсулдук андин қўшар. Банорасқа ўтган афғонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кечарда икки кема ғарқ бўлди, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курух келиб. Пиёғ парганаларидин Серовалийга келилди. Мен кема била ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўга султон ярим йўлда қўрунишга тушуб, туруб эдилар, султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўга султон яда қилгон экандур. Тун ел қўлди, ёмғур ёғакиришти. Тавр хавос бўлди. Бу хаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ёйилиб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртга таваққуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалик орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир наҳрда келиб, кемага кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилгон жарнинг усти била ўтгум. От дарз қилгон жарнинг устига чиққач, жар учти, мен филхол секраб, ўзумни ёқага солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, қолиб бу эдиким, от била ўқ учгай эдим. Ушбу кун Гаг дарёсини қўл солиб ўтгим. Бир қўлни санадим, ўттуз уч қўл била ўтгум, яна тинмай узуб, бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Гаг дарёси қолиб эди, намози шом Гаг суйи Жўн суйининг қотилишига етиб, Пиёғ тарафи била кемани торттуруб, бир наҳр тўрт гирида ўрдуга келдим.

Чоршанба кун икки наҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта киришти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина кун ражаб ойининг ғуррасида мен сувдин ўтгум.

Душанба кун ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати била қўчулди. Беш курух юруб, Лавойинга туштук. Мен кема била ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбзалиқ аробаларниким, Одамнурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пиёғтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Пахлавон Лоҳурий киштибон била Дўст Ясинхайр кушти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлиқ, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи дер эмишлар.² гузар қўрарга ва йўл ясарга икки кун бу юртта таваққуф бўлди. От ва тевага гузар юккорроқ тошилди. Юклук ароба ул гузарининг ноҳамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юклук аробаларни фармон бўлдиким, андин ўқ ўтқаргайлар.

Панжшанба кун андин қўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс суйи юкқори юруб, намози дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти курух келилди. Тонгласи ул юртга маком бўлди.

¹ К. б. — Султон Маҳмуд.

² Б. б. — бу кагга текет тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки курух юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, ўн икки курух юруб.¹ Ушбу юртта Чунордин Тожихон ўғлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор қўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир курухча ўтуб тушулди. Пиёгдин кўчган айёмда вужудмда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийғача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабохи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чикмади. Чарга учидин бир сахро-йи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел қўпти. Гард ва ғубор қўп ташвиш берди. Қемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки курух юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожихон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ганим устига илғамокни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоқ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўққуз юруб, Балва гузариға тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тохирни Ограга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қўнолға йўсулук инъом бўлгон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кири-либ эдиким. Гўй сувининг қотилишиғақим, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздағи черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курух қуйироқ келиб, билтурғи, юртниким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманинг елканини торттуруб, улуғ кемани ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир курух юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки тирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўгулбек ҳар кўчта паймойиш танои била тўғри йўлни танои урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини танои урғай. Тўғри йўл ўн бир курух экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курух. Тонгласи ул юртта таваккуф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир курух қуйироқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

¹ Л. б. — тушган.

Баҳорийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Алоуддинхон сур ва яна бир неча афгон умароларининг арзадоштлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган куни Колний навоҳисидин йиборган Қарочанинг Ҳиндустоний чокари етар. Абдулазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлгонлар жумодил-охир ойининг тўққузидида Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобтин айрилиб, Лоҳурға илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина куни кўчулди. Мен кема била-ўк билтурғи Чўса тўғрисидағи офғоб тутулгон ва рўза тутулгон юртни чиқиб сайр қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Карминос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Карминос суйининг ҳиндулар кўн парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Гагг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зое қилур. Ваҳжн тасмийсини ҳам ушмунга мушоиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Карминос суйи юққори бориб, яна ёниб, Гаггнинг шимоллий тарафи келиб, сув ёқасида кемаларни тургуздук.

Йигитлар бир нора шўхлук қилдилар, бир нора қуштигирлик қилдилар. Соқий Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миён-гирлик қилурмен. Бир киши била тутғи, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва муңфаил бўлди. Қуштигирлар ҳам келиб, қушти туттилар.

Тонгласи шамба куни Карминос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрға ёвук кўчулди. Мен отлашиб, гузар сори бир қурухча Карминос суйи юққори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўк юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир қурух илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртга турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқининг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидағи юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, голибо, қирқдин кўнрақ, элқиндин озроқ эди. Икки юққориги зина қолибтур, ўзага барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжунейилди. Ўрдудин юққорироқ бир оролда кемани тургузуб паҳтавоқларни қуштига солдук. Намози ҳуфтаи ўрдуга келилди.

Бўлтур ушбу ўрду тушган юртни Гагг суйининг мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афғон еб эдим.

Тонгласи сешанба куни Қаримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар

рикбодор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухалифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба кун Юнус Алини Мухаммад Замон мирзога йиборилдиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустрок жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Баҳорни ташлаб чиққанларининг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба кун Турди Мухаммад ва Мухаммад Али жанг-жангга турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғилиқ киши қўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркорига девон қилиб, Турди Мухаммадга қўшуб йиборилди.

Тонгласи Мухаммад Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини қўмак йўсулук тқлабтур. Баъзи йигитларни Мухаммад Замон мирзога қўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба кун шаъбон ойининг гуррасида бу уч тўрт кун ўлтурулгон юрттин қўчудди. Мен буқун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Мухаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтургон ерга старлар, Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулдин хабарини топиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб қўчар. Бир пилини қоровул йўсулук қўйғон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи қўчуб, кема била келдим. Бу юртта Мухаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба кун ойининг тўртида Мухаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр ишоят қилиб, Баҳор вилоятига юкундурулди. Баҳор саркоридин бир қуруру йигирма беш лак холиса қилиб, девонлиги Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшанба кун ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг аразидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йигилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсулук ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг қўрқунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунги бойри улуғ кемагаким, Ограда Санго ғазвидин бурунрок тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунрок Оройишхон бир кема ясаиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам толор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин тортқон кемага улургроқ толор қилдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўлди. Яна бир кичик жавкандилик завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди. бу завраққа «Фармойиш» от қўлди.

Тонгласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи саранжом бўлуб, Баҳор азимати била бир-икки курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жосус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўпорадурлар. Султон Маҳмуд бошлиқ афғонларким, кўч ва уруқларини ўтқарадурлар экандур. ўткали кўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони маъ қилдук. Шох Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўсунлуқ сахлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисига етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг-жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шағбон ойининг бешида бу тарафдин буларнинг қоровули етар, нариги дарвозадин Баҳор шикдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасига тушудди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурсон эмиш. Чун Банголий била сулҳуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беодоблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимги қондани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ўшул бурунги уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ғаним дафъиға ул сари бу сари мутаважжих бўлғумиздур. Сизларга тааллуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини қўюб, Харидқа келсун. Турқдин бир неча киши анга қўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошиға етеа, ўзидин; ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға

истимолат фармонлар ва шоят сўзалари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин¹ айрилгон экандур. Хатлар келтурди.

Шайба куни Ирок элчиси Мурод кўрчи кажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибка муътодий ёдгорийларни тоштуруб, руҳсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилғайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий парганасининг ёвуғидағи нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гуран нилуфарнинг янги тухум боғлағошини келтурди. Бу шестага филжумла шабоҳати бор. Яхшигина нима гулдиким, нилуфар бўлғай. Ҳиндустоний кавал кикрий — дер, тухмини — «дуда». Андин Сўни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўни тафарруж қилдук. Сўн суий қуйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким. Муширдур. Шайх Шарафиддин Муширийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри аздадур. Чун муича ёвуқ етилиб эди. Сўвдин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч курух келиб, Мушири сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасига келиб, гуел қилиб, намози пешини эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини кўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келғайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюруб эдиким, Муширдин ёнғонда бир киши Сўнинг ёқасининг отининг ҳар қадамини ўрдугача санаган. — йиғирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курухдур. Муширдин Сўнғача ярим курух ёвушур. Ёшиш ўн икки курух. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти курух ва ўттуз курухга ёвуқ букун сайр қилилди. Кечанинг аввалги наҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуга келилди.

Топғласи панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдағи йиғитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жиёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор тоштиким, Гаг била Сару сувининг оралғи баланд кўрарда Истод Алиқули қозон ва фарағи зарбзанин куруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишининг жузвий қуйроқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўида Гаг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукамал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлғай. Қалин туфакандозлардағи мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битил-

¹ Қ. 6. — Варосдин.

ганлар¹ Мустафоға орқасиға тушуб, кўмак бўлғайлар. Устод Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўлориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қохорға муҳассиллар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотим ва умаро ва хавонин илдам бориб, Ҳалдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилгон вақт ул юздин мукамал ва мустаид бўлуб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жийе арз қилдиларким, секкиз курух юккорроқ гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жийенинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўрғайлар. Агар гузар бўлса анинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Ҳалдий гузариға ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Искандарпурдаги шикдорининг арзадошти келдиким, Ҳалдий гузарида элликча кема йиғиб, киштибонларға музд берибмен, вале киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳхимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилмоғи вақти эди, гузар кўра боргон кишига таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратқа чарлаб дедимким, Искандарпур Чатурмуқдин Уд ва Бахройиғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтурсунча, қалин фавжини тайин қилурбизким, Ҳалдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чикгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулиға кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукамал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлгонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлғайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидағи черикни тўрт фавж қилиб, Аскарыйға бошлатиб Ҳалдий гузариға йиборилди. Бир фавж Аскарый ўз навқари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Ҳусайн султон ва Биҳўб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Кўки Бобо Қашқа, ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилидиким, ушбу кеча-ўққим, яқшанба кечаси бўлғай, ул черикни отлантургайлар.

Яқшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўтгум. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлгон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишиға бир курух ёвуқ келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод

¹ Қ. б.— етганлар.

Алиқули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, ғарқ килди. Мустафо ҳам ул қоздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, ғарқ килди. Улук қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулло Ғуломни муҳассил қўюб, бир цора ясаулардин ва жалд йигитлардин анга қўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада ўк тақя қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди: Кечанинг уч посига ёвуқ кемада сурон ва ғавго чиқти. Чўхралар — ҳар ким кеманинг бир йигочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен тақя қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин қўз очиб қўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошиға чопар; озорқча захм қилиб эди, сув сари-ўк қочар. Ғавго бу жиҳаттин экандур. Муширдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки қилич ва бир ханжарларни келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набурад раге то пахоҳад худой.²

Тонгласи чаҳоршанба кун «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мўгул бошлиқ минг чоғлик йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курух юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарининг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишини сувга ғарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг кошимға келтурдилар. Мунда Бобочўхра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожя, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарининг киши келиб дедиким, сувдин бебоқий ўтдилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба кун бўлгай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскариниға қўшулуб, ғаним устига юругайлар. Намози нешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

¹ Д. б. — тушган.

² «Агар олам тиги ўз жойидан қўзғолса, худо хохламася, бирор томирни ҳам кирқолмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завраққа кириб мулжор қўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлик била шуҳрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бенапоҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гуран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилгайлар.

Андин ёшиб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечаға ёвук юкори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлғон фавж илгаррак борди. Биз кемаларини тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларини биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғига тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориғи кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйига мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларининг устиға келдим. Киши чоштурудиким, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетаваққуф ўтуб, Аскариниға қўшулеуилар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдукким, ўтмакка машғул бўлеуилар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз-қирқча навқари била отларини кеманинги ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёк буларға мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навқари отланиб, бу яёқларнинг ўтрисиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб, яёқларини султон сариға тортилар. Мунигача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёкка чошиб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устиға оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лоҳурий ва Хиндустоний йўсулук тўшидин дастак била ва даста қамши била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидағи қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоштурдуким, ўтганларини яхши йигиб, ул ўтудағи фавжға ёвук ета ёнидин юруб, ғанимға идик қўшунг, ўтганларини султонлар ўзлариниға қўшуб уч-тўрт тўн бўлуд, ғаним сари мутаважжих бўлдилар.

Булар ёвук ета ғаним кишини яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юрүй берур.

Аскарый била муқаррар бўлгон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик кўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлик тебрарлар. Басаиғ Ров отлик муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулвахҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юртлариши сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққоррокдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларгаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пещинда ғул асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарый ҳам ушул аснода келди. Аскарыйнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул окшом чун ҳануз ўрду кўчмайдуз эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида тақя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобеи Нирхун парганасининг Кундба¹ отлик кенгида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларға қотилиб эди. бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарый Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарыйни келиб кўруб, Аскарый била банголийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсуулук табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматиға борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай, Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким,

¹ Қ. 6.— Кундана.

муқаррар бўлгон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жихатидин султонға қўшула олмайдулар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз курухча ер илғаб бориб, балужни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонға ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Ограда йиғилиб, тайёр бўлуд тургайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжих бўлгайлар.

Душанба куни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг наби-расигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлгон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яхё Нухонийким, бурунрок инисини йибориб, куллуқ изхори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз минг нухоний ва афгон умидворлиқ била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир курур холиса қилиб, эллиқ лак Маҳмудхон нухонийға иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонға мусаллам тутулди. Бир курур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилиға Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзоға Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба куни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлиқ навқари ким, Исмоил Митодин бурунрок Шохзода Мунгирнинг Абулфатҳ отлиқ навқари била ул уч фасл сўзини элтиб эди, ушбу Абулфатҳ отлиқ била ҳамроҳ Шохзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар ва-зирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нуератшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғи афгонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элтдилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллуқни қабул эттилар. Оз-оғлоқким, қолиб эди. Банголийнинг дастгири эди. Ани Банголий ўзига олди. Пашкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлгон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нухоний, Авлиёхон Ипроқий, беш-олти умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонға жулду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тўпчоқ отлар ва Эсан Темур Султонға Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға¹ Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юқундурулди.

Душанба куни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Қўндба² навоҳий-дағи юртгин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шарриға азм-жазм қилиб қўчтук. Ора икки қўнуб, чаҳоршанба Чатурмук, Искандарпурнинг Чўпора отлиқ гузари устига тушулди. Ушбу кун-

¹ Л. б. — тушган.

² Қ. б. — Қундана.

дин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжихурлар. Буларнинг гузар бандлиғига турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалололдин Шаркий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Туламыш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровихдин сўнгра бир нос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, каттик ел қўптиким, йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, коғаз ва ажзони йиғиштур-ғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ менинг бошимга йикти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо фарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасига чирмаб, кат остига қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки гирийдин сўнг таскин тонти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёктурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғига машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб. Харид ва Исқандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқий Лакнавнинг одилғонини битиб эдилар. Шанба куни Қўкини жамоати била илгарак йиборилдиким, Боқийга бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жупайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атқанинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийга қўшулуб, мен етгунча илиқдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Соранни важҳиға ва Қундлани таркашбанд сақламоғига иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийга Сарвордин етмиш икки лак важҳ иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нухон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин важҳ тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Ограда ҳамиша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларга уҳда қилилдиким, Тирмуҳоний била Ғозицурга элтғайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтғайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмукнинг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ун куруҳча йўл келиб, Фатхнурнинг тавобиидин Килира² деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озикиб, Фатхнурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чопту-

¹ Қ. б. — Ҳусайихон.

² Л. б. — Каллуҳра کلیه

руддиким, яқиндаги элни ёндургайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, қўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшгай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кemasига кирдим. Юққори юртгача торттуруб келдим. Йўлда Шох Муҳаммад девонанинг ўгликим, Боки қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учинида уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва қапа ва жарига яқбора ўт туташур, андоққим, қўрғон ичи тапурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрғонни олурлар. Икки-ўч кундин сўнг бизнинг қайтгон¹ хабаримизни тошиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн курухча йўл келиб, Секрий парганасининг Жалисир отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасига тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртга мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибаши баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимиларига² торта хаёллари бор эмиш. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайид барлоским, Жўнпур ивазиға Чунорни ва яна баъзи парганотни тошиб эдилар. Маҳмудхон Нухоний, Қози Жийё, Тожиҳон Сорангхоний бориб, Чунорда муҳолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир курух йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Ҳусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жоибек, Аскарин навкарлари била, Кичик Хожа, ҳинд умаросидин Оламхон Колший, Маликдод Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилидиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмуд тарафи черикдин айрилиб, илдам боргайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғига қалин баликлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр толмағай деб, юққорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлгон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту хафтум³ кечаси ушбу юртга бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Яқинанба куни ушбу сув ёқасига туштук.

Душанба куни ойнинг йиғирма тўққузидида ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу охишом бовужудким, хаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой қўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

¹ Қ. б. — қолгон.

² Қ. б. — била юллати синоҳиларига.

³ Бисту хафтум — йиғирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуг хисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб, отланилди. Ўн курух йўл келиб. Тойинкининг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртиқоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хонд Амирга буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Хонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чахоршанба кунни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарққим. Тожихонни Чунордин чиқорғали бориб эди, буқун келди. Буқун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Удийқим, буқун келиб эди. бу фурсатга келган Хиндустоний куштигир била қурашиб йикти. Яхё Нухонийга ўн беш лаклик ер Сарвордин важҳига бериб, сару-по кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курух йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар тошилдиқим, Далмудга бориб, ханўз Ганг дарёсидин ўтмай-дур эмишлар. Аччигланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўидин ҳам ўтуб; Оламхонни¹ ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийга илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўтқариб, гузардин қуйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жополигон² жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасига тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба кунни ул юрттин эрта кўчуб, Одампур парганасининг олига тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурун-роқдин жолабонлардин бир-иккини Колий йиборилиб эдиқим, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ушунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам тошилди. Юртнинг пурғардлигинин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунқим анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлар эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Удағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дийгари Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибанининг қоровулини босиб, Муборакхон Жилвоний отлик ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи Шоҳ Хусайн бахшиқим, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди.

Ушбу охшомқим, якшанба кечаси ва ойининг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди, андоққим, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

¹ Қ. б.— Алихон.

² Қ. б.— жонокиган.

Бир ўк отими куюрок яна бир оролга бориб, чодир тикиб ўлгурдум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қопидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Махуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашқол етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларга ва бекларга фармон бўлдим. Огра ва ул навоҳидин тоза илғор келгунча етган ерда таваккуф қилғайлар.

Ушбу намози дийгар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амраҳордин ваҳҳига тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амраҳорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч нос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийқи била Ограга мутаважжиқ бўлдук. Тошгласи ўн олти курух йўл келиб, тушга ёвуқ Қолпий тавобеидин Балодар деган парганада тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курух йўл юруб, уч поста Қолпий парганаларидин Сўгаидпурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхонасига тушуб уюхлаб, намози бомдодин ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти курух келиб, кун тушта Атоваға етдук. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти курух йўл келиб, Робирийнинг Фатҳпурига туш тушулди. Эрта намози пешини Фатҳпурдин отланиб, ўн етти курух йўл юруб, кечанинг икки посиди Огранинг «Ҳашт беҳишт» боғига тушулди.

Тошгласи одина куни Муҳаммад баҳши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорин қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун саклағон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эқтуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди. Хиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки нос бор эдиким. Моҳим келди. Биз черикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдук, ғариб умури иттифоқий воқе бўлубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда чиққан экандурлар. Паишанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида улуг девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳим пешкашларин тортдилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навқарил юз элик қаҳорға¹ музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учиди Хиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди. Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборган экан-

¹ Қ. б. — қорбор.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Саибалга йборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробогий Абдулазизнинг игвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йбориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист афъол андин содир бўлуртур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аиммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳига олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуг Удий куштигир кушти туттилар. Содиқ имкора йикти. Ҳейли ташвиш тортти.

Душанба куни ойнинг ўн тўккузида қизилбош элчиси Мурод қўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоннинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навқари Шоҳ Муҳаммад муҳрдорни йборилди. Ғалаба насихат омиз сўзлар битиб йборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳхуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойининг бешида Гувалёрга йборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоннинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар бутқариб йборур ҳолатта бир навқари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа араға етқурдиким, яна бир навбат мени насихат омиз хат битиб йборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шихобиддин Хисравни йборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисиде Атоватдин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чигатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик парғана иноят бўлди.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Сешанба куни муҳаррам ойининг ўн учиди Гувалёрдин Шихобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларга бағишлаб, Шайх Гўран² била Нурбекни Гувалёрга йиборилдиким, Гувалёрни буларга топшуруб...³

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари тайин бўлгон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, тугини олиб, Мулло Насмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва япа бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чикарур. Бир куруҳгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлгач, турарлар. Бизга паё-пай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кечим солиб, яроғланиб чона отландуқ. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнган экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуг кўл эди. сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук ва Роно Санго бениҳоятлик кул ва қўшунни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қондаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар. анинг кул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лак отличнинг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиқким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

¹ Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

² Қ. б. — «Гўран» йўқ.

³ Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги нарчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу нарчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу нарчалар Л. б. да йўқ.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салхдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўттуз минг отликқа ер ва суйи бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлик ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Хамлойдарий тўрт минг ва Сатирди Каҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жухон тўрт минг ва Султон Исқандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти йўк эрди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била сахлар эрди. Ҳосил будурким, муҳолиф минг икки лак кишига тортар эрди.

Ва муҳолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, ғулга мавкиби хоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шох Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик ока ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳодурдин Бахлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Қўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Қўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халкимиз била тузадук ва буронғорға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихон ва Диловархон ва Маликдод Кароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизга сахладук. Ўнгга Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Миркули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Хожағий Асар бир неча йигитлар билан номазд бўлдилар ва Жувонғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлукқадам қаровул ва Шох Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрудиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларга буюргайким, бошлиғларга етқузгайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жувонғор ва буронғор андоқ уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронғор тарафидан тербаниб, Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқага ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдуқким, аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, ғулини яқинига етқуади. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдуқким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ муҳолифни лашкарини дархам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўн ёвнинг танаси маазлат тупроғига тушуб, фано бодига йиборилди.

Ва лекин вокса андоқ эдиким. Роно Сангонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Хусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Мухаммад кўкалтош ва Хожাগий Асадин ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Мухаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорга ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барки билан куллайн жаҳаннамга йиборур эрдилар. Ва Мўъмур атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Мухаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлукқадам қоровул ва Мухаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Хусайн Боракий ва Мўғул Ғончи қўл урушга кўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кетдилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узатдилар. Нечуқким, ғанимни кўплигини уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердайн занжирда эрдилар, буюрдуқким, ғулдин ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада кўюб, икки тарафдин қорзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорга тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдуқким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрудиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумуз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимга ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр намғуни куйдуруб, бизни буронғорга ва жувонғорга чопиб, ўзларини яқин ҳам теғуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, муҳолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамга кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайн бу саҳрога етдилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фанога кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Канган ва Гаримсингдек бош-

лиглар ганимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралик бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдим, Роно Сангони кейиндин таоқуб қилеунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча курухча қавладимким, Роно Сангога қоронғу кун тушти.

Тоинки кеча бўлди, ганимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайтук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай. ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайнидинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳга тарих «подшохи ислом» топти ва Миргисеу ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандок илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпури фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятига таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавкуф қилиб, Мевот тасхирига химмат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик қўрчини калин киши билан Илёсхоннинг бошига йибордукким, Икки сувни орасига бош кўтариб. Кўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Кўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандга солғон экандур. Ўшал йиборган черикким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Ограга етук, дохил бўлғон кун ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосига етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафига бормоғ керак. Чаҳоршанба кун ражаб ойини олтисиға Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлга олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рўхсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонимиз.

Тўккуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиги нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эрдук, ўшул иллинг¹ ражаб ойининг тўккузида Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рўхсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди. Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад найзадор ва Ҳусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлбтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирида Фатҳпур ва Борийни сайр қилиб, Ограга келдук. Тўккуз юз ўттуз тўртта Кўл сайрига бориб, андин Санбал шикориға борилди. Кўҳистонни сайр қилиб, дорул-хилофага² келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фах-

¹ Иллинг.

² Пойтахт — демак.

рижаҳонбегим ва Хадича султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемага кириб, аларни истиқболига бориб, яхши соатта дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Меднирой Чандирий ҳоқими ва Роно черик йиғиштурмоққа машғул бўллубтурлар. Ушул хабарларким, бизга етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Колпий худудидин Чандирийга йиборилди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг еттисида Чандирий фатх бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топиб эрдилар. Ва Чандирий қўлга келгандин сўнг Аҳмадшоҳқаким, Султон Носриддинни набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида қайтиб дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандирийга боргаймиз, Роно черики билан тербониб, Иражқаким, бизни хизматгорлардин анда эди, келиб кабал қилгон бўлғай. Бир кеча юкусида бузургворлардин бириси анинг тушига кириб, қўрқутурларким, ўшул юкудин титраниб сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ушул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсулар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўллуб, жонини олиб, жаҳаннамга йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин кочиб, Иражга келиб, Шамсобод қалъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун ишон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиг хаёлига ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа куни муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарийни Кобулдин Мултон маслаҳатиға тилаиб эрдуг, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ушул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофаға мутаважжих бўлдук. Пайшанба куни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдук.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул қаромат қилди, анинг отини Альамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, жашн бердук. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятлариға тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарий оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўллуб, бу маслаҳатиға жаҳд қилсунлар. Ва душанба куни рабиул-охир ойининг еттисида Мирзо Аскарий (га) руҳсат бўллуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзимиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

аввал ойининг учнда хабар келдиким, Махмуд Искандарни ўгли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборитурким, қирк-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайси йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормиким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавохоҳ ва яхши фарох ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга боргаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда. Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул ойининг ўн еттисида Жўн суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафига мутаважжих бўлдуғ. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузиде Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўғлини Махмудхонни бузулгондин хабар етти. Ҳозир ҳудудигача бориб, Баҳучнур ва Баҳага тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни рамазон ойининг еттисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафига Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул мухалифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг қуёви эрди, топшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Йидгохта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжих сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул-хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўк келди. Қўнгуллар гул янглиғ очилиб, қўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашн эди, лекин анинг ўзига тўй бериб, ҳушхалиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусохибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди. Султон Саидхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафига мутаважжих бўлубтур ва андин илгарирогким, ул Бадахшонга етгай. Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Қошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким. Бадахшонга бориб, нечукким, салоҳдид бўлса, қилсун. Ул нофаҳмилиғдин қабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнга айттукким, сени борғонинг нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонга чора йўқтур, лекин аҳд қилғонменким, ўз ихтиёрим, билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга рухсат берилди. Ва Султон Саидга битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдишим, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирузоғаким, бизни фараандимиздур, бурсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук, билеунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Қобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлғон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонга борғонидин сўнг, Мирза Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонга топшуруб, Ҳиндустонга мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, ани ер ва суйи ҳушёкмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узокқа тортар. Тоноки биз эшиттук, фармон берилдиким, Дехлиға келтуруб, Дехлидин кемаға солиб келтурсуларким, ҳақими хозиклар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча қунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзға етқурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддук қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сихҳат бергай. Менинғ кўнглумға келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўк. Мен ўзум тасаддук бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сихҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Фараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддук қилмоқ керак, Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эрдингиз, тасаддук қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазига нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, хол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтурғаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинғ бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихҳат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аёни давлат ва арқони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтин анга тошшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусавниди аврӯқ¹ айтадурким, тўққуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисиди чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони надруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тарокиб айттилар, аз он жумла Мавлоно Шихоб муаммойи бу мисраъни тарих тошти: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай».²

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати балад эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни қўнгли (ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмулар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмогон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусикий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубойини форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳи аз дарвеш,
Шоҳем, воле бандаи дарвешонем.³

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту дониستم,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.⁴

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

¹ «Варақларни қораловчи» — қўчирувчи, котиб (кимлиғи номаълум.)

² «Ҳумоюн — униг мулкининг меросхўри».

³ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешликдан узок дема, биз поҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

⁴ «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; Бўлмаса бу шаҳрдан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешонии олам растам.¹

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисоалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдинкўн яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўгул ва уч қиз тенгри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарӣй ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли таъким, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатдин айру қўймае эрди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, хидлати таъби бор эрди, назм ва ишодии салиқалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам тошиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Фориғийким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат тошиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва мавлоно ШИҳоб Муаммойким, «Фақирӣй» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоийни салиқаси кўп эрди ва «Махзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўн сўзи мақбули таъб бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонким, Хожа Аҳрорин яхши муридларидин эрди, хушеуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор тошиб эрди. Ва Хонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Хожа Каллоббек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуг умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоху биқулли шайин алим».

¹ «Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламинг бесағанжомлигидан қутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ХИНДУСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ КЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ¹

Сатлуж сувининг у томони, Бехра, Лоҳур, Сиёлжут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сихринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фирюза саркори: бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўксон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колший, Сиханда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лакнур ва Бакасар саркори: бир курур (касри билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Хайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Баҳрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жунпур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Мошикнур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/2) танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чапоран саркори: бир курур ўн тўксон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Кандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.

Рожа Руи Нарин чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори:

¹ Форсча текстининг таржимаси.

икки лак эллик беш минг (255 000) кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг (2 750 000) қора танга.

Чортеу, Моланадаги Рантанбур Були саркори: йигирма лак (2 000 000) тапга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Рантанбурдан) саркори. Каланжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ¹

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшнинг хазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг ихсонидир, кимга хоҳласа баҳш этади, Оллоҳ катта ихсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан гараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шохдан торғиб сипоҳийгача гўзал ёшлиқ кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин нушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимки, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб, гуноҳ ва саркашлиқ асбобини илдиздан қўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, кирди» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сеннинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биричисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Қўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

¹ 287—290 бетлардаги фореча текстнинг таржимаси.

Зафар шишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва қумушдан ясалган май идиш ва қадахлари ва бошқа асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиб ва ғалаба кундан-кунга орта борғай.

Бу орау ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунishi лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар; шоядки нажот топсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган тамғани, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сийинган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшнинг суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига манғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб бореинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил-аввалда ёзилди.¹

ЗАХИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҶОЗИЙ ФАРМОНИ²

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

¹ 932 — хижрий ҳозирги ҳисобда 1525 бўлади.

² 290-298 — бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

айтишнинг қўнайиши тағри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидаи бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юкори ва иқтидор эгалари унинг маросими жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкрок ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устуи келишдан бошқача бўлмайдикн, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингаидир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худоба шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ истар кўнгилининг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кунларда буюк тағрининг дутфқарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чехраларига очди, севинча тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли юзийлар дафтарига ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома» ларда баён қилинганидек, муваффақият қўлларга ғалаба нишонли байроқларимизни Дехли, Огра, Жўнпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилиқ мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларининг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлиқ ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари: чунончи, Дехли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи бил.

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулоимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн курурага етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг қўлгишаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузук табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва ланжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медии Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарнат Ҳора етти минг суворали, Сатрвий Качи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўглининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттик кофирларнинг қўнгилларини юзак бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукмини хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушнинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукмини амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил 13-жумодис-соний ойининг шанба кўни Биёна музофотининг Қонво мавзудидаги тоғ атрофида душмандан икки курух масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лашкарларининг қўлоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом қаъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев хайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жош бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳипдилар, «асхоби фил» каби, ўз пилларига мағрур бўдилар. Ҳаммалари ажал тушидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан қўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, қўм-қўк осмонга бош тортган эдилар.

Отликма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Ширжоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санубардай саф тартиб санубар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар садидидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўллари каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қитъа) Шаҳаншоҳнинг раъйкаби ва барқарор диндай кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиб. Унинг байроқлари ҳамма ёкка ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидайд.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб, қўшинининг олд томониغا қўйилган туфечилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истехком найдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истехкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг суяничи Низомиддин Али Халифадодиннинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг гўлда туришига қарор берилди.

Гўлнинг ўн томонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жапоби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, ихтос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо ўз ўринларида қарор топдилар.

Гўлнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинин Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи сардрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайин Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Қуч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асилзода ва аъёнлар буюги, улуг хон Оройишхон мазкур

Кучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўрнида турдилар.

Буронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қорақўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътиқодлиси Низомиддин Абдушукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оқо қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр галабали чап томонида олижаноб Муртавога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хожагий Асад хондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловорхон, аъёнлар таянчи Малиққод Кароний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом широйи кўшинининг жувонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жаиғ-жаиғ, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончли комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанин биродари барча мўғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмий атка, хослар таянчи Руетам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонида номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисосиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом ғозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва исовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Кўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирла-
масин ва руҳсатсиз урушга киришмасин.

Маажур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон
бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули,
гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор
ва жувонғорда шундай зўф уруш бўлдики, ер юзига айлзила ва
юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жувонғори
исломнинг муборак аскарлари буронғори томон йўналиб, Хисрав
кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум
қилдилар. Энг азиз ва Улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ
бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофир-
ларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силжитиб
юборди. Жулду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг помига бўлди.
Замона подири Мустафо Румий улуғ яратувчининг иноят назарига
манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг дутф-карам-
лари билан ихтисос тонган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз
Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга кел-
тириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан
билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз
ва улуғ биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин
Аҳмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига борди-
лар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига
етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг
кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожагий Асад
жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин
Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин
Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло
китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа
ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом қўшини жу-
вонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга
етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар
захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар
таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадқирдор кофирларнинг
зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар
бошлиғи хослар таянчи тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка
ва ҳазрати султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг ишончи Ни-
зомиддин Али Халифани ўшалар кўмакига юборди. Азиз ва улуғ
биродар Муҳаммад Султон мироо, салтанат эгаси Одил султон,
мамлакат ишончи Мунизиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин
Қутлуққадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг
ва хослар таянчи Шоҳ Ҳусайн Боракий муғул гончи маҳкам туриб,
уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин
Ҳусайини девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбор-
дик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат
қўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарса ни биздан
кутадиларми?— деган оятни назари зътиборга олдилар ва жон
бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узокқа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговор йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар гулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манҳус кофирларнинг шафак тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, кўнчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздай махв қилдилар.

Замона подири Устод Алиқули ўз кишилари билан гулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир кўрғондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тин-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўнчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ гулнинг туфакандозлари, буйрук бўйича, арабадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Ҳоқондан, гулнинг арабаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар қўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли қўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр қўшин денгизда даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг яраклаши чакмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ғолиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини бирдан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назаарга келтирдикки, унда тийр (ўк) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш қуни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ғозий жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — галаба сизларда — деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқиндир, мўминларга башорат қил» деган муждани тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юкори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислому лаш-

карларининг буронғор ва жувонғорлари кофирларнинг буронғор ва жувонғорларини ғул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши зохир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида хужумга ўтдилар. Сўд томонда кўпроқ хужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шужаотли ғозийлар, савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтказдилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби, орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шободаларини кутлуқ наввоблик давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Ҳақиқатан биз санга ёрқин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатҳ ғўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ хиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган кўнгдек» сочилиб ва «тўзиган палосдек» нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бир мунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Мевотий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек халойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари тийр ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими 12 минг суворили Ровал Уди Синг Богарий; тўрт минг суворили Рой Чандарбон Чухон; олти минг суворили Чандирий ўлкасининг ҳокими Пупат Роя мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворили Моникчинд Чухон ва Дилпат Ров; ўттиз минг суворили Гангу ва Карм синг ва Дангуси ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси бўлган бошқалари тамўғга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлакати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг энг туби дўзох посбонига жон топширган мунофиқлардан лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Ҳама хиндулар ўлдирилган хор-зор.
Туфак тоши билан «асҳоби фил» дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шукуҳли саф ўқининг кўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

933 (ҳижрий) йил, 25-шаъбон ойида ёзилди.

МУНДАРИЖА

Нашр ҳақида. (<i>Шорсо Шамсиев</i>).....	3
Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил воқеалари (1493).....	5
Вақоеи санаи тисъа миа (1494-1495).....	25
Вақоеи санаи ихдо ва тисъа миа (1495-1496).....	33
Вақоеи санаи исно ва тисъа миа (1496-1497).....	38
Вақоеи санаи салоса ва тисъа миа (1497-1498).....	42
Вақоеи санаи арбаа ва тисъа миа (1498-1499).....	56
Вақоеи санаи ҳамса ва тисъа миа (1499-1500).....	62
Вақоеи санаи ситта ва тисъа миа (1500-1501).....	72
Вақоеи санаи сабъ ва тисъа миа (1501-1502).....	85
Вақоеи санаи самон ва тисъа миа (1502-1503).....	92
Вақоеи санаи тисъа ва тисъа миа (1503-1504).....	109
Вақоеи санаи ихдо ашара ва тисъа миа (1505-1506).....	141
Вақоеи санаи исно ашара ва тисъа миа (1506-1507).....	166
Вақоеи санаи салоса ашара ва тисъа миа (1507-1508).....	183
Вақоеи санаи арбаа ашара ва тисъа миа (1508-1509).....	196
Вақоеи бисту панҷум (1519-1520).....	197
Вақоеи санаи ситта ва ишрина ва тисъа миа (1519).....	228
Вақоеи санаи исно ва салосина ва тисъа миа (1525).....	239
Вақоеи санаи салоса ва салосина ва тисъа миа (1526).....	278
Вақоеи санаи арбаа ва салосина ва тисъа миа (1527).....	304
Вақоеи санаи ҳамса ва салосина ва тисъа миа (1528).....	312
Вақоеи санаи ситта ва салосина ва тисъа миа (1529).....	349
Таржималар.....	358

На узбекском языке

Захриддин Мухаммад Бабур

БАБУРНАМЕ

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг 1964 йил
нашридан қайта босилди.

Мусаввир Э. Нурмонов

Расмлар муҳаррири А. Шоалимова

Техн. муҳаррир М. Мирражабов

Корректор Ш. Соатова

ИБ №0271

Босмаҳонага берилди. 14.06.89. Босишга руҳсат этилди. 01.12.89. Формати 80×90¹/₁₆. Босм. қоғози № 1.
Тип Бодоии гарнитурга. Офсет. босма. Шартли босма л. 23,0+0,5 вкл. Шартли кр-оттиск. 25,0. Нашр
л. 25,85+0,83 вкл. Бужуртма № 4082. Шартнома 29-89. Тиражи 200 000. Баҳоси. 2 с. 80 т. «Юлдузча»
нашриети. Тошкент-83. ГСП. «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети
«Метбуот» полиграфия ишлаб чиқариб бирлашмасининг Бош қорғонаси. Тошкент.

700129. Навоий кўчаси. 30.